

FOREWORD.

Krishnakarnamrita is one of the most charming Poems in the Sanskrit language describing in exquisite stanzas the ravishing beauties and graces of the physical form of Him who, among the Hindus, is the favourite beau-ideal of men, as well as of women, the ideal of children as well as of grown-up men, and whom the writer of the Bhagavata was not content to call merely an incarnation but says—एते चाशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम् । “The other incarnations were but parts of the Lord. He, Krishna, was the Lord Himself.” No wonder he did so when we look at the manysidedness of his character. But Līlasuka, the author of this enchanting Poem, has nothing to do with Krishna, the Preacher of the Gita, the embodiment of that Song Celestial, or the great example of non-attachment. He cares not for Krishna the King or for Krishna the Lord of creation. He takes up as his hero the simple Krishna, the Krishna who played with the Gopis, the Krishna whose marvellous play at Brindavana none can understand unless he has become perfectly chaste and pure, unless he has

become mad with and drunk deep of the cup of love.

As Swami Vivckananda exclaims in his inimitable style—"Who can understand the throes of the love of the Gopis—the very ideal of love, the love that wants nothing, the love that does not care even for heaven, the love that does not care for anything in this world or the world to come?" The Gopis simply pray to be born again and again provided they have love for Him always and that for love's sake. What a grand ideal of selfless love and what marvellous significance attaches to it. So long as there is selfishness and impurity in the heart so long is it impossible to love God or to comprehend the mad throes of the Gopis' love. We must first forget our love for gold and name and fame and for this little world of ours. It is only then that we can appreciate the love of the Gopis, recorded in noble and immortal language by the eternally pure Suka Deva. Even in the Gita the disciple is taught slowly to walk towards the goal but here, to quote again Swami Vivckananda, "is the madness of enjoyment, the drunkenness of love, where disciples and teachers and teachings and books and all these things have become one, even the idea of fear and God and

heaven. Everything has been thrown away. What remains is the madness of love. The lover sees nothing in this world except that Krishna and Krishna alone, *when the face of every being becomes a Krishna, when his own face looks like Krishna, when his own soul has become tinged with Krishna colour.*" } That was the divine Krishna whom the poet Lilasuka has been privileged to realise in his vision and to portray so very graphically in this charming Poem. The author himself wonders by what grace of the Lord he was enabled to obtain a vision of His wonderful form—the form which he calls as मधुरिमस्वाराज्यम्, the heaven of sweetness, जगतामेकाभिरामाद्भुतम्, the one wonderful ideal beauty of the world and इक्षन्त्यस्तनतापवर्गम् the one who held in his hand the liberation for those who worshipped the Supreme. The form that is unapproachable even by the Vedas and the minds of great souls, that form appears for long before the eyes of this Poet Lilasuka.

नायापि पश्यति कदाचन दर्शनेन
चित्तेन बोधनिषदा मुदया सदृशम् ।
स त्वं चिरं नयनयोरनयोः पदव्यां
स्वामिन्कया नु कृपया मम संनिधत्से ॥

What wonder then that our Poet was enabled by this divine vision to sing in such rapturous and

stirring strains the bewitching form of the Sublime and the Beautiful which he beheld standing before his very eyes. That is the secret of the ineffable joy and sweetness experienced when reading this delightful gem of a Poem. One should read it to enjoy it. It never satiates.

We are very grateful to Brahmasri K. Sundarama Aiyar M. A. for his splendid introduction wherein he has beautifully developed the idea of the Sublime and the Beautiful conveyed by Madhusudana Sarasvati in his couplet quoted therein. In his own characteristic and convincing style he points out that Krishna being the Supreme Being Himself was the final desire and goal of the entire world and therefore also of the Gopis. We would commend to our readers a careful study of this thoughtful Introduction. We are greatly indebted to Pandit S. Subrahmanya Sastrigal of Tanjore who, with his keen zest for the spread of Sanskrit Literature, not only sent us the copy of both the text and this hitherto unpublished commentary but has also gone through the proofs and has otherwise rendered us invaluable help in the publication of this precious book.

T. K. B.

INTRODUCTION.

THE KRISHNA-KARNAMRITA is, as the name itself denotes, a book of living and passionate songs in praise of the beauties and glories of Sri Krishna's physical form and its limbs which fill the ear with the rapture of their melody. The Hindus have always delighted to fill their hearts and ears with the ineffable joy and sweetness of listening to the musician who can catch and convey to them the perfection of fervid emotion and passionate love which filled the soul of the poet who, becoming immersed in the fathomless depths and drunk with the delicious nectar of his faith in the Lord, poured forth these marvellous and stirring strains so as to enable those who came after him to realise, as he himself had done, the wondrous and bewitching charm of the Lord's perfect form and person. There is only one other Indian "Song of Songs,"—Jayadeva's Gita-Govinda, also devoted to Sri Krishna—which has equally won the heart and captured the imagination of every part of this land of Bharatavarsha and every section of its people. The Hindus have always claimed that their Vedic faith is so unique that they alone as a community

can truly appreciate its offers and profit by its values;—they hold that its methods of practice and the resulting inner spiritual experiences can carry their appeal only to those who, after having been unsatisfied and unenlightened rovers amidst many lands and communities, have, through the Lord's saving grace, gained the privilege of birth in this Holy Land of Bharatavarsha so that they might be enabled to end their weary round of pilgrimage and find its goal in the blessed feet of Sri Krishna and in his own world of Heaven. The purity and perfection of the Supreme Love which is the Lord's own Personality (*Sarupa*), comprehending within its sweep and embrace the entire universe of existence, was manifested here alone in human form, but also as the soul of all embodied souls in that universe. The Bhagavata-Purana states this latter fact as follows:—एते वांसकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयं, "These incarnations (previously mentioned) are either merely sparks (fractions) of the Supreme Being, or striking manifestations of his might and majesty; but Krishna is verily the Lord Himself." This is the most important and central fact to be remembered in connection with Sri Krishna. That He is the Supreme Lord and Creator is made clear, not only in the Bhagavata which claims to be specially in-

tended to proclaim to the world the nature of his personality and the import of his incarnation on earth, but is also explained in the Bhagavad-Gita which purports to be a revelation by himself of his own nature and appearance and a proclamation of the leading principles of eternal truth and righteousness. He there explains not only his aim in his Incarnation on earth as "the protection of the good, the destruction of the doers of wickedness, and the establishment of Dharma" (IV. 7, 8), but also that his birth and deeds on earth are *divya* i.e. that they have not, like those of ordinary men, a material origin and significance, but are spiritual and divine (IV. 9). He further tells us in this same connection about those who truly comprehended and realised the divine quality of his person and deeds on earth, that "after leaving the body they would have no further birth, but reach Himself" (IV. 9). Vidura too, when asking Maitreya to narrate to him the story of Sri Krishna, speaks as follows (Bhagavata, Third Skandha, Chap. V. 15, 16):—"Narrate to us, even as the bee gathers honey from flowers, for our (everlasting) happiness, the story—the most excellent of all—of the life of this Hari of spotless glory, of Him who bestows the joy (of salvation) on all and who is the friend of all who are distressed in heart. Narrate to me

the deeds, surpassing all human capacity for achievement (कर्माप्यतिपूरुषाणि), which He—the Supreme Lord—performed, (He) who, having already invested himself with his supreme might for the purpose of creating, preserving and destroying the universe, has (now) made his incarnation on earth." Furthermore, Sri Krishna says, in the Bhagavad-Gita (Chap. IX, 11), that "because he was working with what appeared a human form, those fools who did not know that he was the Supreme Being Himself treated him with disdain." The meaning is that, though he seemed to others to have a human form owing to the spell of his magic power of Maya over their minds, he did not cease, even on earth, to be the Supreme Lord, too, of the universe, untouched by matter and free from all egotistic attachment to the deeds he wrought or the resulting fruits as they affected the lives and destinies of all beings. Hence, also, he could not have any of the emotions of ordinary human beings, though he *seemed* to have such to superficial observers, even as he *seemed* to them to have only a human form or engage in various activities like one of themselves.

The impression ordinarily made on his contemporaries by the sight of Sri Krishna's person and

form is described by Uddhava in the Bhagavat, Skandha II (Verses 12-14) as follows:—"That form, assumed, in the exercise of his power of Maya, as fit for his position as Supreme Lord while performing his functions on earth;—a form, too, which was such as to provoke astonishment even from the supernal, sempiternal Self (in the Vaikuntha-Heaven) and which reached the maximum limit of the charm of beauty and in which the limbs were so beautiful as to set off the most shiningly-brilliant of ornaments;—that form filling the eyes with intense delight which, when at the Rajasuya Sacrifice of Dharmaputra the visitors from the three worlds beheld it, made them feel that even the genius of Brāhman, in fashioning this lower world of men, could not reach such a height of creative imagination as to produce a form superior to it in Beauty;—(that form) whose smile, full of tender love and whose sportive pranks and cheerful glances made the women of Vraja proud of the privilege of joining him in his diversions and following him in all his activities with hearts bent in harmonious response to their eyes." Thus Sri Krishna, both in his outer human form and inner divine essence, reached a combination of sublimity and beauty so absolutely unique that the impression of it has never since faded from India. It is this

unique and harmonious combination of the two perfections of Sri Krishna's divinity and humanity that the great Indian philosopher, Sri Madhusudana Sarasvati, has in view when he says in his commentary on the Bhagavad-Gita:—

ॐ

पराकृतनमद्ग्रन्थं परं ब्रह्म नराकृति ।

सौन्दर्यसारसर्वस्वं वन्दे नन्दात्मजं महः ॥

"I offer my adoration to the shining form of the son of Nanda, the Absolute Reality appearing in human form, the consummation of what constitutes the essence of all the elements of Beauty, which confers redemption from (*Samsaric*) bondage on all who offer him their (*heart's*) homage."

What Madhusudana Sarasvati suggests in the expression सौन्दर्यसारसर्वस्वं in the verse just quoted is that the marvellous beauty of Sri Krishna's person and form was not what we regard as beauty in our aesthetic experience of life. Truly aesthetic beauty in any act or object within our experience is based on a careful constructive effort of the imagination in which the conclusion is reached after considering and rejecting, at every stage of the process, various imagined alternatives. The renowned Italian philosopher of today, Benedetto Croce, whose thought has been described as "potent in its influence upon criticism, upon philo-

sophy and life, and famous throughout Europe," says—"Art represents only desires, and is therefore all fancy and never perception, all *possible* reality and never *effectual* reality. But, since, to art is wanting the distinctive criterion between desires and actions, it in truth represents actions as desires and desires as actions,—the real as possible and the possible as real; and hence it would be more correct to say that art is on the near side of the possible and the real, it is pure of these distinctions, and is therefore *pure imagination or pure intuition*. Desires and actions are, we know, of the same stuff, and art assumes that stuff just as it is, careless of the new elaboration that it will receive in an ulterior grade of the spirit, which is indeed impossible without that first and fantastic elaboration." Imagination is the process of artificially "cutting up and combining" the fantastic representations of volitional facts so that it ceases to accord with reality, even though there is continuity introduced into it through the constructive effort of the artist. As Mr. Collingwood says in his recent manual on "The Philosophy of Art":—"Nothing can go into it or come out of it; whatever is in it must have arisen from the creative act which constitutes it." And again:—"The mere act of imagination, by being itself, by being this act and

not a different act, generates in its object that unity which is beauty." Benedetto Croce further says:- "We do not ask the artist for a philosophical system nor for a relation of facts (if all this is to be found in his work it is *per accidens*) but for a dream of his own, for nothing but the expression of a world desired or abhorred, or partly desired or partly abhorred. If he make us live again in this dream, the rapture of joy or the incubus of terror, in solemnity or humility, in tragedy or in laughter, that suffices. Facts and concepts, and the question as to the metaphysical construction of reality are all things that we shall ask of others." "Art affirms itself as a manifestation of feeling, and does not possess value save from its *lyrical* character and from the imprint of the artist's personality." Collingwood gives a further luminous explanation of the difference between *imagination* and *thought* as follows—"To imagine is to isolate the object; to think is to place it in a world of objects with which it is continuous. The coherence of imagination is merely internal coherence; the coherence of thought is an external coherence, self-transcending as the other is self-contained."

In the case of Sri Krishna, his person and activities in the world, as already pointed out, are

dirga,—they transcend the plane of matter, the blended totality of a world whose parts are diverse, yet related to one another. Therefore his person and activities could not be classed among the things of beauty, through which an artist's constructive imagination makes its appeal to those who have kindred tastes and emotions. His form of beauty was not an image created by an individual's uncommon powers of "combining or cutting up" facts of experience. Nor had it its genesis merely in human emotion and imagination—*i.e.*, in an individual's objectual desire or aspiration, and the illuminative action and reaction to which it gives rise. Hence we see how appropriately Sri Sankara, in his *Gita-Bhashya*, asks us to understand how Sri Krishna "appeared as if he was born" (जात इव), "as if he had a body" (देहवानिव). The combination in Sri Krishna of the sublimity of power and the fascination of beauty was so unique that to all beholders—and to the Gopis, too, on whom it exercised that witchery which, originally recorded in the *Bhagavata*, is now worked out in all the abundance of enrapturing detail in this wonderful Song of Songs, the *Krishna Karna-mrita*,—he alone was, as it were, the beginning and the end, the *ne plus ultra*, of the essence of beauty, power, prosperity, virtue, knowledge and good

repute,—i.e., in one word, of what we Hindus call ऐश्वर्य, the Supreme Lordship or Godhead. None who knew or beheld him could discover any similar object in their world of experience or imagination. All were impressed and overwhelmed by the absolute novelty of their experience, emotion, and impression,—and the resulting soul-enjoyments were ever so full and fresh, and so sustained, that the relation in which Sri Krishna was understood and felt to stand towards one and all was only to be *likened* to, but *never identical* with, that of a lover to the object loved.

In Narada's Bhakti Sutras, the following propositions are put forth regarding the emotion of Bhakti:—

तद्विंताखिलाचारता तद्विस्मरणे परमस्याकुलतेति ॥—Sutra 19.

"Dedicating all purificatory rites and observances whatsoever to Him, and feeling extreme misery in forgetting Him."

अस्तेवमेवम्—Sutra 20.

"There are such instances, as we shall show below"

यथा व्रजगोपिकानाम्—Sutra 21.

"As in the case of the cow-maids of Vraja."

तद्यपि न माहात्म्यज्ञानविस्मृत्यपवादम्—Sutra 22

"Even in their case no imputation can be made that the knowledge of (Sri Krishna being) the Supreme Self was forgotten."

तद्विहीने जराणामिव—Sutra 23.

"If that (knowledge) had been wanting, it would have been like the illicit relation between paramours."

नास्त्येव तस्मिन् तत्सुखमुचितम्—Sutra 24.

"In it (the latter) there is not the happiness arising from partaking of the Infinite Bliss which is His (the Lord's)."

The explanation given in the above Sutras is exactly what is given in the Bhagavata by Sri Suka, the narrator of the story of Sri Krishna's sports in Brindavana. The Gopis were fully aware that Krishna was the Creator and Lord of the Universe who was आसक्तम्, the Being who was the summit and perfection of all joy and so could gain nothing more by the company of, and lose nothing by separation from, the Gopis. Sri Krishna, as the Supreme Being Himself, was the final desire and goal of the entire world, and, therefore, also of the Gopis. Arjuna, addressing Sri Krishna (Bhagavad-Gita, Chap. XI), speaks of *three* relations between the Supreme Being and the living soul of man—

पितेव पुत्रस्य सखेव सह्युः प्रियः प्रियाय, "Like a father towards his son's (mistakes), a friend towards his friend's, a lover towards his beloved's" (sl. 44). Further, Sri Krishna says (Gita, XIV. 3, 4) — "The undifferentiated Prakriti (Nature or Matter) is the receptacle (womb) in which I deposit my seed. From it, O descendant of Bharata, proceeds the birth of all objects. Of the bodies, O Son of Kunti ! which are born in all the different kinds of wombs, Prakriti is the great womb (source) and I am the giver of seed, the father (for them)." Furthermore, we have the following famous sloka:—

स एव वासुदेवोऽसौ साक्षात्पुरुष उच्यते ।
 श्रीप्रायमितरेष्वेव जगत् सृष्टापुरस्सरम् ॥

"He—this Vasudeva—is alone spoken of directly as the male principle; the rest—the entire universe, from Brahma downwards—is related to him as the female principle."

The conception is somewhat similar to the Christian conception of the Church as the Bride of Christ. According to the Bhagavata (and all other Hindu authorities), all living souls must finally reach the Lord in Heaven. The Gopis, having their place among those souls and knowing, too, that Sri Krishna was the Creator and the all-

pervading sustainer of life and individuality, approached him,—but in the relation (to use the words of Arjuna already referred to) of “प्रियः प्रियाय,” “of one who loves towards his beloved.” An American lady-lecturer,—Annie C. Macqueen—speaking to a Western audience about the love of the Gopis toward the blessed Bhagavan, said:—“Is it any more scandalous to look upon God as the Husband of all than as the Father of all? Love is one kind in Essence,—the earthly forms are only varying embodiments of the same essence: and when we realise this and hold fast to the life, not the form, what does it signify what term we apply to the one we love? God is to the loving soul, whatever it wills, for God is Love in Essence.” This is clearly the meaning of the three verses in the Gita (IX. 16-18) which enumerate the various relations in which Isvara’s worshippers regard him as standing towards them, and includes the relation of Husband (मर्ता) among them (IX. 18). For, in the verse 15 in the same context he has said:—“Others, again, offering the sacrifice of knowledge, worship me as one (with them), as separate (from them), and as all-pervading in numerous forms,”—and thus the inquiry arises, what are the various forms of worship and the relations between the Deity and the worshipper which those forms

imply?—Mr. Sakes, too, a Roman Catholic Missionary who has written a work named “Christ and Krishna” has avowed:—“The love of Krishna by and for the Gopis is a pure and holy love.” We see also that in the Bhagavata itself, Sri Krishna, after he had left Gokula, sent Uddhava with a message to the Gopis:—“Never can there be any separation for you from me,—for I am the all-pervading cause (of the effected material universe). Even as the five elements exist in all things (moving or stationary), so I am the basal support of all effected things such as the perceiving mind, the life-breath, the reasoning faculty, the senses, and the properties (or constituents) of matter (the three Gunas) from which they originate.” Krishna goes on to inform them that he was staying far away from them so that they might be constantly meditating on his form and he might reveal himself in their minds when they did so and thus enable them ultimately to attain his abode in Heaven, even as, during the night of the Rasa-dance in the forest of Vraja, some Gopis, who had been shut out and remained within their homes absorbed in deep meditation on his sweet and beautiful form, had been for the time being enabled to gain his highest self, leaving (all consciousness of) their bodies behind. This fact is men-

tioned in the Bhagavata account of what happened during the night of the Rasa-dance. The author explains why the Supreme Being can be approached without the feeling of guilt, compunction, or hesitation, even with the emotion of sexual love, 'भक्त्यै'. Some Gopis, who were inside their homes and had not been able to get out in time and who previously used to be constantly thinking of Krishna now closed their eyes in deep and devout meditation of him. They got rid of (the bondage) of all their (previous) sins by the sensation of burning caused in the heart by the unendurable excess of their passion of love (उत्कण्ठ) for their beloved (Lord); and the bondage, too, of their (previous) meritorious acts was similarly destroyed by the sensation of pleasurable enjoyment (माधुर्य) arising from the experiences due to their mentally imagined contact with his body. As Sri Krishna was the परमात्मा Supreme Self (of all beings), even by their feeling and passion for him as (if he was their) paramour, they were immediately enabled to get liberated from the bondage of sin and cast off their body composed of material qualities and substances,—" i.e., they gained, without dying, a perfectly sinless and spiritual body. Sridharaswami here makes the following illuminating comment:—

न हि वस्तुशक्तिर्यदिमपेक्षते । अन्यथा मत्वापि पीतामृतवदिति भावः,
 "The nature of an object must operate on us, even though we may not have an intellectual understanding of what it is,—even as the effect follows when we drink the nectar of immortality, thinking that it is some other kind of drink." From the Bhagavata passage just quoted which asserts that the material body changed into the spiritual in the case of the Gopis who were shut out of the Rasa-dance, we can infer that the bodies of those who had gone out in time from their homes and joined it had got similarly transformed and their souls too had become liberated thereby from Samsara. Thus we see that the sweetly tender passion (*madhurya*) of the Gopis for Sri Krishna's sublimely beautiful Form and Person combined with their conscious realisation of the all-pervading immanence of His divinity as the Supreme Being could not but soon become freed from all impurities attaching to any similar passion of sex between merely human beings, and thus lead to the attainment of the ultimate aim of life, the everlasting bliss of the immortal and divine sages in Heaven (the *Dityasuris*).

K. S

II

The reasoned portraiture, above attempted, of the supreme majesty and the ineffable sweetness uniquely combined in Sri Krishna's marvellous personality cannot be closed without dwelling for a moment upon one feature, phenomenon, or accompaniment inseparably associated with it,—viz., his flute and its rapture of divine song. We have dwelt upon the surpassing beauty which attracted men and women to him as a saviour come down from Heaven to carry solace and liberation to all who were weighed down and felt crushed under the load of the world's woes and sorely needed the consolation, comfort, and joy of redemption which his personality by itself,—not to speak of the wondrous and ecstatic music of his flute and the spreading fragrance of the eternal wisdom of the spirit which fell from his lips and flowed all round in a vast flood and has for all time helped to quench the thirst in all human hearts—conveyed to all to whom was granted the priceless boon and privilege of merely beholding it or touching it at close quarters as during the night of the Rasadance or elsewhere. Women clasped his heart

and hand, or kissed his lips and cheeks in whole-hearted ecstasy. Children, and even cows, and birds, and the entire animal kingdom at large regarded him and his form and voice as the supremest wonders or miracles of their time on earth and followed him wherever he went with the transports of the inexpressible joy of sustained and bubbling emotion in their aching hearts.

It may be asked,—could such a being and person have possibly lived, and moved, and had his being at any time and epoch in this work-a-day world?—anywhere except in the other-worldly social atmosphere prevailing in a land peopled by superstitious, credulous, and gullible men and women whose judgments have been warped, and whose consciences have been perverted, by their belief in the legends of miracle and marvel taught in our Itihasas and Puranas? In reply, we shall refer to a contemporary British work of romance in which is portrayed—as is done, or expected to be done, in all modern works of fiction at least—some aspect of life or personality as it actually is, or understood to be, in the moving and changing environment which we call society, however coloured the presentation and portraiture of the same might be under the influence and working of the literary artist's imagination. A character

in that work is described in the following terms in two passages which we shall quote here in full.

"Was that an angel's voice he heard?
What was that sweet sound that rang
through the furs like some heavenly
ecstasy?

"He drew up his horse the better to listen,
and always more rapturous came the
sound; a sweet wave of joy it suddenly
seemed, wrapping him round, so that
closing his eyes, self-forgotten he listened.....

"Was it a heavenly host passing by? Was
it a pilgrim's chorus threading its way to
some holy site? Was it echoes of some
spirit world circling through the thickets
where unforgettable memory chained its
sound to earth?

"No! It was a human voice! There was
a wild joyous ring of reality about the
wonderful notes that floated like enchanted
birds towards the spot where he stood;
what magic did it contain that stilled all
suffering, cleared his eye and deadened his
soul's great anguish?

"Ab ! it was the ring of a glorious gladness which gave it wings, and made it soar, higher and higher, till the very air thrilled with exquisite, unspeakable happiness. Light and colour seemed to flow together and become one with the sound, as though each sense were exalted to the highest pitch of pleasure, melted into one, blended into undreamed-of perfection.

"Even the great charger seemed to feel the spell ; he stood with ears pricked, nostrils wide open, whilst a curious tremor ran like little shivers all over his skin."

"And then another great wonder is his—a voice does he possess so overpoweringly sweet that any sword raised to do him a harm, sinks to the ground before notes so rapturous, to which one and all harken with beating pulse, for verily his songs are but a ringing call of love, and before we can regain our senses, he is gone ! as though melting into the air ; but the echo of his song remains in our hearts as though all our most shadowy fantastic dreams had for a moment taken shape.

" And thus, like a ray of light, he passes from place to place, from forest to forest, from field to field, and where'r he goes he drives away our herds, fells our trees, frightens our wenches, and out of sheer spirit of deviltry has he set fire to the roofs over our heads."

Cannot we conceive the idea or ideal just portrayed by a western mind raised in our Sri Krishna, —in Him who verily was, and is today, the Supreme Lord Himself, and moved about everywhere amidst his loving, adoring, devoted contemporaries and *companions of all ranks, classes, and conditions of being*—to the power of infinity and realised to the fullest extent of his surpassing and perfect beauty, attraction, and loveliness through the super-abundant flow of his illuminating grace flooding the entire land, and entering all hearts, and stirring to the inmost depths the emotions of the entire mass of humanity on earth for all time?

What, we ask too, was that strange and wonder-working tool in his hands—that divine flute (*Venu*) of his, marvellous, mysterious—which, touching his lovely lips, drew all creation to him as by an irresistible and inexorable law of fate? It is not alone the ringing, ravishing, enchanting,

intoxicating melody which, issuing from it at his inspiring and enrapturing and imperative call of all-embracing love, gave form and shape to these longing aspirations of the human spirit which hitherto had remained mere dreams or shadows,—but it produced, by its magic power and its weird enchantment, the liberation from bondage and the extinction of those transformations of the mind which the Vedantin who practices the methods of meditation known as *Nadanusandhana* attains as the immediate precursor of the highest knowledge of the Self, absolutely free from all the tainting contacts of the life of sense-perception in any part of the world of matter. These methods are taught in the Hamsa, Mandala-Brahmana, and other Upanishads; but they cannot be understood or practised without the gracious help of practical yogins. When, with their help, we experience the delights of listening to the *Pranavadhvani* (the sound of Omkara) which becomes Manifested in the cerebro-spinal system in the human body, the mind gets finally dissolved into the *Venu-nada*—the sweet and ringing and coursing melody of flute-like sound—hitherto lying silent, unknown, uncared-for in the interior depths of our being and personality. Sri Krishna's flute and its divine melody represented to such of his contemporaries

as were able to understand him truly—the Rishis, Munis, Yogis of his time,—and represents to all others who, since his time, have known how to scale the heights and fathom the depths of spiritual realisation, one at least of the highest paths to what is known as *Jivanmukti*, the liberation of the soul even while still living. Sri Krishna himself is the supreme and all-pervading self of the universe realised as the Innermost Light and Bliss, of Divine Love dwelling in the illuminated hearts of the highest and most perfected of the Jnanis and Bhaktas of all times and climes.

आत्मागमाविहितरतयो निर्विकल्पे समाधौ

ज्ञानोद्रेकादिवद्विततमोग्रन्थयः सत्यनिष्ठाः ।

यं दीक्षन्ते कमपि तमसां ज्योतिषां या परस्तात्

■ मोहान्धः कथमयममुं वेतुं देवं पुरणम् ॥

“How is this fellow (Duryodhana), who is blinded to the truth through delusion, to recognise this Primeval Effulgence of Divinity, whom great sages realise as pure Existence lying beyond all regions of darkness (in mere sense-perception) and all regions of light (in mere intellectual cognition),—the sages who experience the joys arising from their knowledge of their own inner self, and have made it their one absorbing occupation to practise

that higher kind of mental abstraction which is entirely beyond the sphere of the experiences of relativity and who have dissolved the knots of ignorance by the plenitude of their knowledge and become firmly established in the equilibrium and equanimity which is above all the ups and downs characteristic of the sensations and emotions of our ordinary life-experience? (*Venisamhara*, Act I, Sloka 23).

K. Sundararaman.

that higher kind of mental abstraction which is entirely beyond the sphere of the experiences of relativity and who have dissolved the knots of ignorance by the plenitude of their knowledge and become firmly established in the equilibrium and equanimity which is above all the ups and down characteristic of the sensations and emotions of our ordinary life-experience? (*Venisamhara*, Act 3 Sloka 23).

K. Sundararaman.

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीकृष्णकर्णामृतम् ॥

यन्नामीमामीहान्तरपुटे मृङ्गायमाणो विभि-
र्यद्वक्षः कमलाविजाममदन यच्चतुषी चेन्द्रिनौ ।
यत्पादाब्जविनिःसृता सुगन्दी शंभोः शिरोमूषणं
यन्नामस्मरणं धुनोति दुर्गितं पायात्म नः केजवः ॥

चिन्तामणिर्जगति मोषागिर्गुरुषु
शिक्षागुरुषु भगवांश्चास्त्रिष्वपिष्ठपौलिः ।
यत्पादकलयतरुपल्लवनेखरेषु
लीलास्वयंवररसं लभते जयश्रीः ॥ १ ॥

चिन्तामणिरिति । चिन्तामणिनाम मन्त्रविशेषो यच्चिन्तनवशा-
त्कृतार्थोऽभूत्कविः । स जयति सार्धोत्कर्षेण वर्णत इत्यर्थः । ननु 'गुरुं
प्रकाशयेदमात्रं तु मन्त्रं प्रकाशयेत्' इत्यादिना मन्त्रो न प्रकाशयत इति
चेत्, 'तच्चिन्तामणिमन्त्रचिन्तनफलं' इत्यादिना श्रीदक्षेण प्रकाशितत्वात् ।
स्मृतिस्तु गार्ग्यमन्त्रविषया, न तु सिद्धमन्त्रविषयेति हेतुः । चेद्वा चि-
न्तामणिरिति कथिष्यामीत्यर्थेनियानि कतिना श्रोगान्धासः इतः । यद्वा

चिन्तामणिरिति श्रीकाकुलेभरानुग्रहवशादिमलान्तरङ्गा काचिद्वारचनिता ।
 यद्वा चिन्तामणिरिति सोमगिरेर्विशेषणम् । अस्मिन्पक्षे चिन्तामणिवद-
 भीटार्थप्रदा सोमगिरिर्नाम काचिद्वारचनिता । यद्वा उक्तविशेषणविशिष्टः
 सोमगिरिर्नाम महावाक्प्रयोपदेशा गुरुः संप्रदायप्रवर्तकः, मे मम गुरुर्ज-
 यति । शिक्षागुरुः भन्तर्यामितया शिक्षकः शिशिनो मयूरस्य पिच्छं
 पर्द्धं मौलौ शिरसि यस्य स तथोक्तः भगवान् पशुगैश्वर्यसंपन्नः श्रीकृष्ण
 इत्यर्थः । सोऽपि जयति । येषां पादा एव कल्पतरुपत्रवशोलराणि कल्प-
 वृक्षकिंसलयप्रेष्ठानि, तेषु विषये, जयश्रीः लीलाः विलासाः, तामिर्युते
 स्वयंवरे रसमनुरागं लभते । ‘लीला विलासक्रिययोः’ ‘शुणे रामे द्वे
 रसः’ इत्युभयसाम्यमरः । कृष्णादिपादावेपयकस्वयंवरानुरागं प्राप्तवती
 जयश्रीरित्यर्थः । रूपकालंकारः ॥ १ ॥

एवं मङ्गलं कृत्वा ‘तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र
 पुण्यचितो लोकः क्षीयते’ इत्यादिना कर्मजन्यफलस्याभिव्यक्त्यप्रतिपादना-
 त्कर्मानुपास्यं ब्रह्मवोपास्यमिति मनसि निधाय ब्रह्मसद्भावे प्रमाणाभावा-
 दनन्यगत्या कर्मवोपास्यमिति वदन्तं पूर्वमीमांसकं प्रति ‘सत्यं विज्ञान-
 मानन्दं ब्रह्म’ ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ इत्यादिभूतिवाक्यान्वेष ब्रह्मणि
 प्रमाणमिति मनसि निधायाह—

‘अस्ति स्वस्तरुणीकराग्रविगलत्कल्पप्रसूनाश्रुतं
 वस्तु प्रस्तुतवेणुनादलहरीनिर्वाणनिर्ष्पाकुलम् ।
 स्रस्तस्रस्तनिरुद्धनीबिविलसद्गोपीसहस्रावृतं
 इस्तन्यस्तनतापवर्गमास्त्रिकोदारं किञ्चोराकृति ॥२॥

प्रस्तुतस्य प्रकृतस्य श्रेष्ठस्य वा वेणुनादस्य लहर्या उत्सेकेन जायमानं

यन्निर्वाणं सुप्तं तेन निर्व्याकुलं निधलचिन्तम्, वेणुगानजनितमुलमनुम-
बद्धियमानमित्यर्थः । अनेन ज्ञानानन्दस्वरूपत्वमुक्तम् । स्वस्तरुणानां
नाकस्त्रीणां कराग्रेभ्यः । हस्ताग्रेभ्यः विगतद्रुणप्रसूनैः पतत्पारिजातकु-
सुमैः आगुने पूजितम् । सस्तस्यैव । सस्तसदृशः ताम्र ता निरुद्धाधेति
विशेषणसमासः । सस्तसस्तेष्वत्र 'प्रकारे गुणवचनम्' इति सादृश्यार्थे
द्विर्भावः । यद्वा अभीक्ष्ण्य वा द्विरुक्तम् । तथा च अत्यन्तं सस्ता इत्यर्थः ।
'कर्मधारयबहुसरेषु' इति कर्मधारयबद्धावात् 'पुंवस्त्वर्कधारय-' इति
पुंवद्भावः । सस्तसदृशीभिरत्यन्तं वा सस्ताभिः कर्मनिरुद्धाभिः नीविभि-
र्वस्त्रप्रान्धविशेषैः विलसन्तीनां विशेषण चारुतामापन्नानां गोपीनां सहस्रैः
आवृतम् । अनेकगोपिकावृतेर्गोपालकावृत्त्यविनाभूतत्वाद्गोपालतदन्यसत्त्वा-
नामप्यावृत्तिरुक्ता । गोगोपगोपीजनाकृत इत्यर्थः । इत्ये न्यस्तो दत्तः
नतानां नम्राणामपवर्गो मोक्षो येन तत्तथोक्तम् । अखिलेषु सर्वांशेषु,
ग्रन्थभूषणवनमालावयवसंयुक्तांशेष्वित्यर्थः । उदारमधिकम् । अनेन
दिव्यरीताम्बराभरणत्वपूर्णचन्द्रनिभाननत्वकांक्षुभोरस्कृतादिकं चोक्तम् ।
'उदारो दातृमदतोः' इत्यमरः । किञ्चोरस्य योऽश्ववर्षरूपवयोविशेषयु-
क्तस्य, 'वय आ योऽश्वाद्वात्यम्' इति बाह्वीकेः । आकृतिरवयवसं-
म्मानविशेषः, तद्वादाकृतिर्यस्य तत्तथोक्तम् । एतादृशं वस्तु ब्रह्मास्ति ।
वस्तुशब्देन सत्यत्वमुक्तम् । वस्तुनिर्वाणनिर्व्याकुलशब्दैः सत्यज्ञानानन्ता-
दिधृतिवाक्यानि प्रमाणमित्युक्तम् । सस्तसस्तंस्तुपया, किञ्चाराकृतीति
निदर्शना, तयोः संश्लिष्टः ॥ २ ॥

एवं सप्रमाणकं वाग्निं प्रतिपाद्य तदाराधयामीत्याह—

चातुर्यैकनिधानमीमचपलापाङ्गच्छतामन्यरं

लावण्यापुतवीचिलालितदृशं लक्ष्मीकटाक्षारहतम् ।

चिन्तामणिरिति श्रीकाकुत्स्थभरानुग्रहवशाभिर्मलान्तराः । काचिद्वारवनिता ।
 यद्वा चिन्तामणिरिति सोमगिरेर्विशेषणम् । आस्मिन्पक्षे चिन्तामणिवद-
 भीटार्यप्रदा सोमगिरिर्नाम काचिद्वारवनिता । यद्वा उक्तविशेषणविशिष्टः
 सोमगिरिर्नाम महायात्रयोपदेशः । गुरुः संप्रदायप्रवर्तकः, मे मम गुरुर्ज-
 यति । शिक्षागुरुः अन्तर्गामितया शिक्षकः शिष्टिनो मयूरस्य पिञ्ज-
 यद् मौलौ शिरसि यस्य स तथोक्तः भगवान् पशुगैर्भयमंपन्नः श्रीकृष्ण
 इत्यर्थः । नोऽपि अयति । येषां पादा एव कल्पतरुपत्रवत्तेजराणि कल्प-
 वृक्षकिसलयभेदानि, तेषु विषये, अयधीः लीला, विलासाः, तामिदुते
 स्वयंवरे रसमनुरागं लभते । 'लीला विलासक्रिययोः' 'गुणे रागे द्वे
 रसः' इत्युभयसाध्यमरः । कृणादिपादावेपयकस्वयंवरांनुरागं प्राप्तवती
 अयधीरित्यर्थः । रूपकालंकारः ॥ १ ॥

एवं मङ्गलं कृत्वा 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र
 पुण्यचितो लोकः क्षीयते' इत्यादिना कर्मजन्यफलस्यानित्यत्वप्रतिपादना-
 स्कर्मानुपाद्यं ब्रह्मबोधास्यामिति मनसि निधाय ब्रह्मसद्भावे प्रमाणाभावा-
 दनन्यगत्या कर्मबोधास्यामिति वदन्तं पूर्वमीमांसकं प्रति 'सत्यं विज्ञान-
 मानन्दं ब्रह्म' 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादिभूतिवाक्यान्वेयं ब्रह्मणि
 प्रमाणमिति मनसि निधाय—

अस्ति स्वस्तरुणीकराग्रविगलत्कल्पप्रसूनालुप्तं
 वस्तु प्रस्तुतवेणुनादलहरीनिर्वाणानिर्व्याकुलम् ।
 स्रस्तस्रस्तनिरुद्धनीबिविकसद्गोपीसहस्रावृतं
 हस्तन्यस्तनतापवर्गमखिलोदारं किशोराकृति ॥२॥

प्रस्तुतस्य प्रकृतस्य श्रेष्ठस्य वा वेणुनादस्य लहरी उल्लेखेन जायमानं

बहोत्तमेन पिच्छरूपोत्तमेन विलासी कान्तिमान्कुन्तलभरः कचप्रचयो
यस्य तत्, माधुर्यमग्रे सौन्दर्ययुक्तमाननं मुक्तं यस्य तत्, प्रोन्मीलप्रक-
र्षेणोद्यत् नवयौवनं यस्य तत्, प्रविलसन्स्वरभेदयुक्तया प्रकाशमानः
वेणुप्रणादः अमृतमिवेत्युपमितसमासः । सक्विशेषणविशिष्टो वेणुप्रणादो
यस्य तत्, आपीनौ समन्ताद्भर्तुलौ, घनाविलयः । कुट्टमलतुल्यौ स्तनौ
यासौ ताभिर्गोपीभिर्गोपपञ्जलिभिः । 'पुयोगादाख्यायाम्' इति ङीप् ।
अभितः समन्तात् आराधितं प्रार्थमानम्, जगतां सर्वेषां जनानाम्
एकाभिरामं केवलसुन्दरम् । लोके सर्वे वस्तुसौन्दर्यात्सौन्दर्ययुक्तम्, इदं
चेत्सुन्दरमेवेत्यर्थः । अत एवाद्भुतं विस्मयजनकम्, एकलजनमनःसंतो-
षकरमित्यर्थः । एतादृशं ज्योतिः धीकृष्णाद्यं महः नः अस्माकं चेतसि
चकास्ति प्रकाशते । वेणुप्रणादामृतं स्तनकुट्टमलैति चोपमा ॥ ४ ॥

मधुरतरस्मितामृतविमृग्धमुखाम्बुरुहं

मदशिखिपिच्छलाञ्छितमनोज्ञकचप्रचपम् ।

विषयविषामिषप्रसनगृध्रानि चेतसि मे

विपुलविलोचनं किमपि धाम चकास्ति चिरम् ॥

मधुरतरं मनोहरतरेण मितममृतमिव तेन विमृग्धं विशेषेण
सुन्दरं मुखमम्बुरुहं कमलमिव यस्य तत्, मदशिखिपिच्छलाञ्छितः मद-
प्रधानमयूरबहोर्लङ्कृतः मनोज्ञो मनोहरः कचप्रचयः केशसमूहो यस्य
तत् । 'अनेकमन्यपदार्थे' इत्यत्रानेकोक्तैर्वहूनामपि समासः । विपुले
विस्तृते विलोचने नेत्रे यस्य तत्तथोक्तम्, किमपि इत्थमिति वस्तुम-
शक्यं धाम तेजः, विषया रूपादयः । 'रूपशब्दो गन्धरसौ स्पर्शश्च
विषया अमी' इत्यमरः । स एव विषामिषं विषयुतमांसम्, तस्य

प्रयनमदनम्, तत्र गृध्नुनि आकाङ्क्षावति मे मम चेतसि चिरं चिर-
कालं चकारस्ति प्रकाशते । स्मितामृतेत्यादिनोपमालङ्कारः ॥ ५ ॥

मुकुलायमाननयनाम्बुजे विभो-

मुरलीनिनादमकरन्दनिर्भरम् ।

मुकुलायमाणमृदुगण्डमण्डलं

मुखपङ्कजं यनामि मे विजृम्भताम् ॥ ६ ॥

मुकुलायमाने कुट्टपले इवाचरन्ती अम्बुजे इव नयने यस्य तत् ।
मुकुलायमानेत्यत्र मुकुलशब्दादुपमानात्कर्तुंराचारार्थे कथम् । 'अकृत्सा-
वंधातुकयोः-' इति दीर्घः । 'लटः शतृशानच्-' इति शानच् ।
'अने मुक्' इति मुगागमः । मुकुलायमाणौ दर्पणवदाचरन्ती मृदुगण्ड-
मण्डलौ मार्दवयुक्तकपोलप्रदेशौ यस्य तत् । अत्र प्रकिया पूर्ववदुपमेया ।
मुरलीनिनाद एव मकरन्दः पुष्परसः तेन निर्भरं पूर्णम्, विभोर्नापत्य
कृष्णस्येत्यर्थः । मुखमेव पङ्कज मे मनसि विजृम्भतां प्रकाशतामित्यर्थः ।
मुरलीनिनादो मकरन्द इव मुखं पङ्कजमिवेति वा योजनीयम् । उपमा-
रूपकयोः संसृष्टिः ॥ ६ ॥

कमनीयकिशोरमुग्धमूर्तेः

कलत्रेणुकणिताहताननेन्दोः ।

मम वाचि विजृम्भतां मुरारे-

र्मधुरिम्णः कणिकापि कापि कापि ॥ ७ ॥

कमनीया सकलजनप्रार्थनीया लोभनीया किशोरो बाल्यमापन्नस्तस्य
मुग्धमूर्तिः सुन्दरतनुः यस्य स तथोक्तस्तस्य, सकलजनदिदृक्षाविषय-

सुन्दरशरीरस्येत्यर्थः । कलवेणुकणितेन अव्यक्तमधुरवेणुमानेन आहतः
बहुमन्यमानः । कर्मणि क्तः । यद्वा कलवेणुकणिते आहतः आदरण-
युक्त इति कर्तरि क्तो वा । उक्तविशेषणाविशिष्टः आननेन्दुः मुखचन्द्रः
यस्य तस्य मुरारेः श्रीकृष्णस्य मधुरिण्याः सौन्दर्यस्य कापि कापि इत्यामिति
वक्तुमशक्या, अतिसूक्ष्मेत्यर्थः । कणिकापि लेशो वा मम वाचि
विजृम्भनो वाग्विययो भवत्वित्यर्थः ॥ ७ ॥

मदशिखण्डिशिखण्डविभूषणं

मदनमन्यरमुग्धमुखाभ्युज्ज्वलम् ।

व्रजवधून् नयनाञ्चलवशितं

विजयतां मम वाङ्मयजीवितम् ॥ ८ ॥

मदनेन मन्यरं मन्दीभूतम्, मन्मथाविष्टमित्यर्थः । मुग्धमुखाभ्युज्ज्व-
लमुन्दरमुखकमलं यस्य तत् । ‘अनेकमन्यपदार्थे’ इति सूत्रे अनेकोक्तेर्व-
हुनामपि समासः । व्रजवधूनां नन्दव्रजयोयितां नयनाञ्चलैः कटाक्षैः
वशितं प्रतारितम् । यद्वा व्रजवधूपु नयनाञ्चलैः स्वीयकटाक्षैः वशितं
वशना यस्य तत् । वशितमित्यत्र भावे क्तः । मदशिखण्डिशिखण्डवि-
भूषणं मत्तमयूरपिञ्जविभूषणं श्रीकृष्णाख्यं वस्त्वित्यर्थः । मम वाङ्मयस्य
कविताया जीवितं प्राणभूतं सत् विजयतां सर्वोत्कर्षेण वर्तताम् । यद्वा
‘योऽन्तः प्रविश्य मम वाचमिमां प्रमुखां संजीवयति-’ इत्यादिना वा-
ङ्मयमात्रजीवनत्वेनाग्निनत्वाद्वाङ्मयमात्रजीवितं सद्विजयतामिति योजनी-
यम् । कृष्णं विषयीकृत्य मम वाङ्मयं प्रवर्ततामित्यर्थः ॥ ८ ॥

पल्लवारुणपाणिपङ्कजपङ्क्तिष्वरुवाकुलं

कुल्लपाटलपाटलीपारिवादिगदमरोरुम् ।

उल्लसन्पधुराधरद्युतिमञ्जरीसरमाननं

वल्लवीकुचकुम्भकुङ्कुमपाङ्किलं मधुपाश्रयं ॥ ९ ॥

पद्मवदरुणाभ्यां किसलयवदारक्तवर्णाभ्यां पाणिपङ्कजाभ्यां सन्निः-
संदन्धिनः वेणोः रवेण नादेन आकुलम्; रवे नादे आकुलमिति वा,
तत्रासक्तमित्यर्थः । कुङ्कानां विकसितानां पाटलानां फलेरुहाकुसुमानाम् ।
'पाटलिः पाटला मोषा काचस्थाली फलेरुहा' इत्यमरः । पटलमेव पा-
टली समूहः । पटलशब्दात्स्वायेंङिति 'टिड्ढाणच्-' इत्यादिना ङीप् ।
तां परिवदितुं तिरस्कृतुं शीलमनयोरस्तीति परिवादिनी, एतादृशे पादस-
रोरुहे यस्य तम्, उल्लसन्तीनां मधुराधरद्युतीनां मनोज्ञाधरकान्तीनां
मङ्गयः समूहाः, यद्वा द्युतयः मङ्गयः स्ववका इवेत्युपमेतसमासः । द्युति-
मञ्जरीभिः सरसं रसयुक्तमाननं यस्य तम्, वल्लवीनां गोपखीणां कुम्भसं-
रक्षकुचयोः कुङ्कुमेन हारिद्राविशेषचूर्णेन पाङ्किलं कर्दमवन्तम् । पिञ्छा-
दित्वात्पङ्कशब्दान्मत्वर्थे इलच् । प्रभवत्यस्माच्चगदिति प्रभुः, तं जगत्का-
रणभूतं कृष्णमाश्रये सेवे ॥ ९ ॥

अपाङ्गरेखाभिरभङ्गुगभि-

रनङ्गरस्वारमरञ्जिताभिः ।

अनुक्षणं वल्लवमुन्दरीभि-

रश्म्यर्च्यमानं विभ्रमाश्रयामः ॥ १० ॥

वल्लवमुन्दरीभिः गोपस्त्रीभिः अनङ्गरेखाया मन्मथप्रयुक्तपत्रिकाया
रसेन सामर्थ्येन रञ्जिताभिः, मन्मथपत्रिकासामर्थ्ययुक्ताभिरित्यर्थः ।
अभङ्गराभिः अतिदीर्घाभिः अपाङ्गरेखाभिः कटाक्षसंततिभिरित्यर्थः ।

एतादृशकरणैः क्षणे क्षणे अनुक्षणम् । वीप्सायैऽव्ययीभावः । प्रतिक्षण-
मित्यर्थः । अभ्यर्च्यमानं पूज्यमानं विभु कृष्णमाश्रयामः । 'अस्मदो
द्वयोद्य' इत्येकवचने बहुवचनप्रयोगः ॥ १० ॥

हृदये मम हृद्यविभ्रमाणां
हृदयं हर्षविशाललोलनेत्रम् ।
तरुणं व्रजबालसुन्दरीणां
तरुलं किञ्चन धाम संनिधत्ताम् ॥ ११ ॥

तरुणं यौवनयुक्तम्, तरुलं चापल्ययुक्तम्, अत एव हर्षेण संतोषेण
विशाले विस्तृते लोले चञ्चले लोचने यस्य तत्, हृद्या मनोहा विभ्रमा
विलासा यासां तामां व्रजबालसुन्दरीणां नन्दव्रजबालयोधितां हृदयं
हृदये वर्तमानम् । कृष्णस्य सर्वदा तद्दृढयाविनाभूतत्वात्तद्दृढयमित्यभेदेन
प्रयोग उपचारात् । किञ्चन इत्यमिति वेत्तुमशक्यं धाम तेजः, श्रीकृष्ण
इत्यर्थः । मम हृदये संनिधत्तां तिष्ठतु ॥ ११ ॥

निखिलभुवनलक्ष्मीनित्यलीलास्पदाभ्यां
कमलविपिनबीथीगर्वमर्वकवःभ्याम् ।
पणपदधयदानमौढिगाढाद्भूताभ्यां
किंपपि बहत्तु चेतः कृष्णपादाभ्युजाभ्याम् ॥

निखिलभुवनेषु समस्तलोकेषु लक्ष्म्याः कान्त्यधिदेवताया नित्यं
सर्वदा लीलास्पदाभ्यां विहारस्थानभूताभ्याम्, सकलजगत्कान्त्यधिदेव-
तानर्तनशालाभूताभ्यामित्यर्थः । अनेनातिसौन्दर्ययुक्तम् । कमलविपि-

नानां वाग्याः समूहस्य गर्वोऽहंकारः अहमेव कान्तिमन्त्रान्यदित्यहंकारः
 तस्य सर्वकथाभ्यां निर्मूलतया नाशकाभ्याम् । 'सर्वकूलाभ्र-' इति
 खच् । 'अर्द्धद्विपदजन्तस्य-' इति मुम् । प्रणमतां नमस्कुर्वतामभयं
 भयाभावः तस्य दानेन प्रौढिराधिक्यम्, सया गाढमत्यन्तमुद्धताभ्या-
 मविनीताभ्यां कृष्णपादाम्मुजाभ्यां हेतुभ्यां चेतः मम वित्तं किमपि
 इत्यमिति वक्तुमशक्यं संतोषं बहत् । कृष्णपादस्मरणेन मम वित्तं संतु-
 ष्टं भवत्विति प्रार्थयते कविः । यद्वा । संप्रदानभूताभ्यां पादपद्मभ्यां मम
 वित्तं किमपि पूजाद्वयं बहत्त्विति वा मच्चित्तं कृष्णपादपद्मप्रवणमेव भव-
 त्विति भावः ॥ १२ ॥

प्रणयपरिणताभ्यां प्राभवालम्बनाभ्यां

प्रतिपदललिताभ्यां प्रत्यहं नूतनाभ्याम् ।

प्रतिमुहुरधिकाभ्यां प्रस्तुब्रल्लोचनाभ्यां

प्रभवतु हृदये नः प्राणनाथः किशोरः ॥ १३ ॥

प्रणयः ज्ञेयः, तस्य परिणते विकारभूते, ताभ्याम् ज्ञेयप्रकृतिकाभ्या-
 मित्यर्थः । प्राभवं प्रभुभावः, तस्य आलम्बनाभ्यामाधाराभ्याम्, सक-
 लैश्वर्यकारणाभ्यामित्यर्थः । प्रतिपदललिताभ्याम् उपाधिं विना स्वतः
 एव ललिताभ्याम्, अहन्यदनि प्रत्यहम्, प्रातर्दिनमित्यर्थः । 'राजाहः-
 साखिभ्यः-' इति टच् । 'अहप्रखोरेव' इति ङित्लोपः । नूतनाभ्यां
 नवीनाभ्याम्, मुहुर्मुहुः प्रतिमुहु, प्रतिक्षणमित्यर्थः । अधिकाभ्यां
 विस्तृताभ्याम्, प्रस्तुवती आधितानां सकलंभ्यसांनि प्रवर्पेन्ती, ते च
 ते लोचने च । 'स्तु प्रसवणे' इति धातोर्लटः कर्तरि श्नुः । अत एव
 न गुणः । 'अचि श्नुधातु-' इत्युवङ् । 'लठः शतृशानचौ-' इति

शतरि नपुंसकरूपं प्रस्तुवदिति । ताभ्यामुपलक्षितः किशोरः बालभाव-
मापन्नः प्राणनाथः श्रीकृष्णः नः अस्माकं हृदये भवतु प्रतीयात् ॥ १३ ॥

पाधुर्यवारिधिपदान्धतरङ्गभङ्गी-

मृद्गारमंकलितशीतकिशोरवेषम् ।

आमन्दहासललिताननचन्द्रबिम्ब-

मानन्दसंगुवपनुपुत्रतां मनो मे ॥ १४ ॥

आमन्दहासेन हृद्यमन्दहासेन, मन्दहासलेशेनेत्यर्थः । यद्वा पूर्वं
कविना मनसि यादृशमन्दहासविशिष्टः सन्कृष्णो दृष्टस्तद्वदमन्दहासस्मर-
णार्थक आकारो न त्वीपदर्शक इति वा । ललितमाननचन्द्रबिम्बं यस्य
तम्, अत एव पाधुर्यवारिधेः सौन्दर्यसमुद्रस्य मदान्धतरङ्गाणां कल्लो-
लानां भङ्गीभिः संततिभिः कृतमृद्गारेण संकलितः संवदः, अलंकृत इति
यावत् । शीतः मेक्षकजनचक्षुषामतिमुखकरः किशोरवेषः शिशुभावो यस्य
तम्, आनन्दसम्पन्नं निरतिशयानन्दस्वरूपम् । यद्वा आनन्दसंगुधमिल्यत्र
गुणशब्दस्य गत्यर्थधातूत्पन्नत्वाज्ज्ञानस्वरूपत्वमुच्यते, एवं च सति हाना-
नन्दस्वरूपमिति वा । एतादृश श्रीकृष्ण मे मनः अनुभवतामनुसरतु ॥

अध्याजमञ्जुलमुखाम्बुजमुग्धभावे-

रास्त्राद्यमाननिजवेषुभिर्नोदनादम् ।

आर्क्रीडतामरुणपादसगोरुहाभ्या

मार्द्रं मदीयहृदये भुवनाद्रिमोजः ॥ १५ ॥

अध्याजमञ्जुलं निरुपाधिकमुन्दरम्, तच्च तन्मुखाम्बुजं च, तस्य
मुग्धभावेः सुन्दरचेष्टाभिः साधनैः आस्त्राद्यमानो रसवत्तया प्राद्यमानो

नानां वीथ्याः समूहस्य गर्वोऽहंकारः अहमेव कान्तिमग्नान्यदित्यहंकारः
 तस्य सर्वकृपाभ्यां निर्मूलतया नाशकाभ्याम् । ‘सर्वकृलाघ्र-’ इति
 खच् । ‘अर्हाद्विषदजन्तस्य-’ इति मुम् । प्रणमतां नमस्कृवंताममयं
 भयाभावः तस्य दानेन प्रौढेराधिक्यम्, तथा गाढमत्यन्तमुदताभ्या-
 मविनीताभ्यां कृष्णपादाम्बुजाभ्यां हेतुभ्यां चेतः मम चित्तं किमपि
 इत्थमिति वक्तुमशक्यं संतोषं बहत् । कृष्णपादस्मरणेन मम चित्तं संतु-
 ष्टं भवत्विति प्रार्थयते कविः । यद्वा । संप्रदानभूताभ्यां पादपद्मभ्यां मम
 चित्तं किमपि पूजाद्रव्यं बहत्विति वा मन्त्रितं कृष्णपादपद्मप्रवणमेव भव-
 त्विति भावः ॥ १२ ॥

प्रणयपरिणताभ्यां प्राभवालम्बनाभ्यां

प्रतिपदललिताभ्यां प्रत्यहं नूतनाभ्याम् ।

प्रतिमुहुरविकाभ्यां प्रस्तुवल्लोचनाभ्यां

प्रभवतु हृदये नः पाणनाथः किशोरः ॥ १३ ॥

प्रणयः मेहः, तस्य परिणते विकारभूते, ताभ्याम् अहप्रकृतिकाभ्या-
 मित्यर्थः । प्राभवं प्रभुभावः, तस्य आलम्बनाभ्यामाधाराभ्याम्, सक-
 लैश्वर्यकारणाभ्यामित्यर्थः । प्रतिपदललिताभ्याम् उपाधिं विना स्वतः
 एव ललिताभ्याम्, अहम्यहनि प्रत्यहम्, प्रतिदिनमित्यर्थः । ‘राजाहः-
 साक्षिभ्यः-’ इति टच् । ‘अहप्रखोरेव’ इति टिलोपः । नूतनाभ्यां
 नवीनाभ्याम्, मुहुर्मुहुः प्रतिमुहुः, प्रतिक्षणमित्यर्थः । अधिकाभ्यां
 विस्तृताभ्याम्, प्रस्तुवती आश्रितानां सकलंश्रयाणि प्रवर्पन्ती, ते च
 ते लोचने च । ‘स्तु प्रस्रवणे’ इति धातोर्लट्-कर्तरि श्नुः । अत एव
 न गुणः । ‘अचि श्नुधातु-’ इत्युवङ् । ‘लटः श्नृशानचो-’ इति

शतरि नपुंसकरूपं प्रस्तुवदिति । ताभ्यामुपलक्षितः किशोरः बालभाव-
मापन्नः प्राणनायः श्रीकृष्णः नः अस्माकं हृदये भवतु प्रतीयात् ॥ १३ ॥

माधुर्यवारिधिपदान्धतरङ्गमङ्गी-

शृङ्गारमंकलितशीतेकिशोरस्वेषम् ।

आमन्दहामललिताननचन्द्रबिम्ब-

मानन्दमंजुवपनुपुवता मनो मे ॥ १४ ॥

आमन्दहासेन हृष्यन्मन्दहासेन, मन्दहासच्छेनेत्यर्थः । यद्वा पूर्वं
कविना मनसि यादृशमन्दहामविशिष्टः सन्कृष्णो दृष्टस्तादृशमन्दहासस्मर-
णार्थक आकारो न स्वीयदर्शक इति वा । ललितमाननचन्द्रबिम्बं यस्य
तम्, अत एव माधुर्यवारिधेः सौन्दर्यसमुद्गस्य मदान्धतरङ्गाणां कल्लो-
लानां मङ्गीभिः संततिभिः कृतशृङ्गारेण संकलितः संबद्धः, अलंकृत इति
यावत् । शीतः प्रेक्षकजनचक्षुषामतिमुखकरः किशोरस्वेषः शिशुभावो यस्य
तम्, आनन्दसमृद्धं निरतिशयानन्दस्वरूपम् । यद्वा आनन्दसमृद्धमित्यत्र
लवणन्दस्य गत्यर्धघातूपग्रत्वाज्ज्ञानस्वरूपत्वमुच्यते, एवं च सति ज्ञाना-
नन्दस्वरूपमिति वा । एतादृश श्रीकृष्णं मे मनः अनुलवतामनुसरतु ॥

अव्याजमञ्जुलमुखाभ्युजमुग्धभावे-

रास्त्रायमाननिजनेणुविनोदनादम् ।

आक्रीडतापरुणपादसंगेरुहाभ्या

मार्द्रे मदीयहृदये भुवनार्द्रमोजः ॥ १५ ॥

अव्याजमञ्जुलं निरुपाधिकमुन्दरम्, तच्च तन्मुखाभ्युजं च, तस्य
मुग्धभावेः मुन्दरचेष्टाभिः साधनैः आस्त्रायमानो रसवत्तया प्राग्गमाणो

मौनिमनोन्तरं वा मुनीनामन्तःकरणाविशेषं वा, बृन्दावने पादपा वृक्षाः,
तेषु आसितुमुपवेष्टुं योग्यमात्मन्, वृक्षच्छायासु रचितवेदिकामित्यर्थः ।
एतत्तत्त्वमपास्य त्यक्त्वा उपास्यं कृष्णस्य स्थातुमर्हमन्यत्पदार्थान्तरं न
विलोकयामः । कृष्णदर्शनार्थमेतत्तत्त्वमेवान्वेष्टव्यं नान्यदिति भावः ॥

एवं मनसि कृष्णे प्रतीयमाने चाक्षुषता प्रार्थयते साध्यं समृद्धे-
रित्यादिना—

साध्यं समृद्धेरमृतायमानै-

राधमायमानैर्गुरलीनिनादैः ।

मूर्धाभिपिक्तं मधुराकृतीनां

बालं कदा नाम विलोकयिष्ये ॥ २३ ॥

आप्तायमानैः स्वमुखवायुना संपाद्यमानैः, समृद्धेः वेणुनादस्य याव-
द्भुजाः सन्ति तावद्भुगसंपत्तेः सकाशादित्यर्थः । ‘समृद्धैः’ इति पाठे
तावद्भुगसंपत्तैरिति मुरलीनिनादैरित्यस्य विशेषणम् । अत एव अमृतायमानैः
अमृतवदाक्षरद्भिः । अमृतशब्दादुपमानात्कर्तुराचारार्थे कथम् । ‘लट्
क्षतृशानचौ’ इति शानच् । ‘आने मुक्’ इति मुक् । मुरलीनिनादैर्वेणुनादैः
साध्यं मधुराकृतीनां सुन्दरीजनैः । ‘कस्य च वर्तमाने’ इति षष्ठी ।
मूर्धाभिपिक्तम् अस्मद्राजा भवेत्यभिपेक्षकर्मणा -मूर्धाभिपिक्तमित्यर्थः ।
यद्वा मधुराकृतीनां सुन्दरजनानामिति निर्धारणे षष्ठी । मूर्धाभिपिक्तम्,
अतिसुन्दरमित्यर्थः । तादृशं बालं कदा नाम कस्मिन्समये विलोकयिष्ये
ब्रूयामि ॥ २३ ॥

शिशिराकुरुते कदा नु नः

शिखिपिच्छाभरणः शिशुर्दशोः ।

युगलं विगलन्मधुद्रव-

स्मिनमुद्रामृदुना मुखेन्दुना ॥ २४ ॥

शिशुपिच्छामरणो मयूरवह्नेभूषणः शिशुः बालकृष्णः विगलन्मधुद्रव-
मधुद्रवः क्षौद्रप्रवाहो यस्मात्तच्च तत्स्मितं च, तस्य मुद्रा संस्थानविशेषः,
तया मृदुना कोमलेन मुखेन्दुना नः मम । 'अस्मदो द्वयोश्च' इत्येक-
वचने बहुवचनम् । दशोर्नेयनयोः युगलं कदा नु कस्मिन्वा समये शिशि-
रीकुरुते । श्रीकृष्णः समुखदर्शनेनास्मच्चक्षुषां साफल्यं कदा कुर्यादित्य-
भिप्रायः ॥ २४ ॥

कारुण्यकर्तुरकटाक्षनिरीक्षणेन

तारुण्यसंवलितशैशववैभवेन ।

आपुष्णता भुवनमद्भुतविभ्रमेण

श्रीकृष्णचन्द्र शिशिरीकुरु लोचनं मे ॥ २५ ॥

अद्भुता गोवर्धनोद्धरणादिनाश्चर्यभूता विभ्रमा विलासा यस्य तेन,
अत एव भुवनं जगत् आपुष्णता पोषणं कुर्वता । भुवनमित्यत्र 'न
लोकः' इत्यादिना पृष्ठाप्रतिषेधः । कारुण्येन दयया कर्तुरं शबलवर्णम्,
दयायुक्तमित्यर्थः । कटाक्षनिरीक्षणम् अपाङ्गदर्शनं यस्य तेन, तारुण्येन
यौवनेन संवलितं संवृत शैशववैभवं बाल्यसंपदस्य तेन शरीरेण द्वे श्री-
कृष्णचन्द्र, मे मम लोचनं शिशिरीकुरु शीतलं कुरु । त्वमस्माकं प्रत्यक्षो
भवेति भावः ॥ २५ ॥

कदा वा कालिन्दीकुबलयदलश्यामलतराः

कटाक्षा लक्ष्यन्ते किमपि करुणावीचिनिचिताः । . .

दयादृष्टिं प्रसारयेत्यर्थः । त्वयि सर्वेश्वरे प्रसन्ने सति इह अस्मिँल्लोके
अपरैः प्रार्थ्यजातैः नः मम किं प्रयोजनम् । किमपि प्रयोजनं नास्ती-
त्यर्थः । त्वय्यप्रसन्ने सत्यपि इहापरैः किं नः । निगदव्याख्यानमेतत् ॥

निवद्धमुग्धाञ्जलिरेष याचे

नीरन्ध्रदैन्योन्नतमुग्धकण्ठम् ।

दयाम्बुधे देव भवत्कटाक्ष-

दाक्षिण्यलेशेन सकृन्नेषिञ्च ॥ ३० ॥

एषः अयं जनः, अहमित्यर्थः । निवद्धो मुग्धो मूढः वेपथुमान् अञ्ज-
लिर्यस्य तादृशः सन्, नीरन्ध्रदैन्येन संतन्यमानर्दन्येन उन्नत उत्तानः
मुग्धः गद्गदीकृतः कण्ठः ध्वनिविशेषो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा याचे
प्रार्थये, त्वत्कटाक्षमिति शेषः । हे देव दयाम्बुधे, भवत्कटाक्षदाक्षिण्यं
भवदीयकटाक्षबदान्यता, तस्य लेशो लवः, तेन सकृदेकवारं निविष्ट
आर्द्रं कुरु, मामेकवारं पश्येत्यर्थः । भवत्कटाक्षदर्शनमात्रेण शरभत्रादि-
बन्धुतार्यो भवेयमिति भावः ॥ ३० ॥

पिञ्छावतंसरचनोचितकेशपाशे

पीनस्तनीनयनपङ्कजपूजनीये ।

चन्द्रारविन्दविजयोद्यतवक्त्रविम्बे

चापल्यमेति नयनं तव शैशवे नः ॥ ३१ ॥

पिञ्छावतंसो बर्हभूषणम्, तस्य रचना अलङ्क्रिया, तस्या उचितः
केशपाशः शिखा यस्य तस्मिन्, पीनौ पीवरौ स्तनौ यासाम् । 'स्वाज्ञाद्यो-
पसर्जनादसंयोगोपघात' इति ङीप् । तासां नयनान्येव पङ्कजानि, तैः

पूजनीये पूजाहं, चन्द्रधारविन्दं च, तयोर्विजयः, तद्विषयकविजय इत्यर्थः ।
तत्र उद्यतमुद्युक्तं यक्रविम्बं मुरमण्डलं यश्च तस्मिन् तव शैशवे
शाल्ये नः मम नयनं चापत्यमेति प्राप्नोति । 'इण् गतौ' इत्यस्य सटः
प्रथमकवचनम् ॥ ३१ ॥

त्वच्छैशवं त्रिभुवनान्द्रुतमित्यवैमि

यच्चापलं च मम वागविवादगम्यम् ।

तत्किं करोमि विरणन्मुरलीविलाम-

मुग्धं सुखाम्बुजमुदीक्षितुमीक्षणाभ्याम् ॥ ३२ ॥

त्वच्छैशवं तव शाल्यं त्रिभुवनस्य अद्भुतमाश्चर्यसंपादकमिति अवैमि
मनसा जानामि । चापलं विषयादावासात्कर्मणं यदस्ति तस्माद्भुतमित्यवै-
मीति पूर्वेण संबन्धः । मम वाग्भिः अविवादं विवादाभावो यथा तथा,
निर्विचिकित्समित्यर्थः । गम्यं प्राप्तम् । त्वच्छैशवादिकं मम वाग्व्यापार-
विषयभूतमित्यवैमीत्यर्थः । विरणन्ती त्रिशंषेण घ्नन्ती, सा
चासी मुरली च, तस्या विलासैर्गानविशेषैः मुग्धं सुन्दरं सुखाम्बुजम्
ईक्षणाभ्यां नेत्राभ्यां सम्यग्द्रष्टुं किं करोमि किं कर्तव्यम् ? तद्वदेति शेषः ॥

पर्याचितामृतस्मानि पदार्थभङ्गी-

फल्गूनि बलिगनविशालविलोचनानि ।

बाल्याधिकानि मद्बल्लभभाषितानि

भावे लुठन्ति सुदृशां तव जल्पितानि ॥ ३३ ॥

पर्याचितः स्रवन् अमृतस्य सुधाया रस इव रसो येषु तानि,
पदार्थभङ्ग्यो मणिमुक्तादिराजयः फल्गु असारं येषु तानि, मणिमुक्ता-

विशेषो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा यावत्कालं नोदेति नोत्पद्यते तावत्ततः
 पूर्वमेव मम चित्तधारा चक्षुर्द्वारा निर्गतान्तःकरणवृत्तिपरम्परा तावत्क-
 लचन्द्रः त्वदीयमुखचन्द्रः । 'तत्त्वकममकावेकवचने' इति तावत्कादेशः ।
 तस्य चन्द्रातपेन ज्योत्स्नया द्विगुणीकृता वृद्धिः प्राप्ता भवतु । अवश्यं त्वद-
 र्शनेन भाग्यम्, अन्यथा ममानिर्वाह इति भावः ॥ ३७ ॥

यावत्त मे नरदशा दशमी दशोऽपि

रन्ध्रादुदेति तिमिरीकृतसर्वभावा ।

लावण्यकेलिसदनं तत्र तावदेतु

लक्ष्म्या समुत्कण्ठितवेणु मुखेन्दुबिम्बम् ॥

अतिमिराणि तिमिराणि तमांसि मेषयमानाः कृतास्तिमिरीकृताः ।
 अभूततद्भावे च्चिः । 'अस्य च्चि' इतीकारः । सर्वभावाः समस्तपदार्था-
 यथा सा दशमी दशसंख्यापूरिका । मटाद्विधात् 'टिब्ढाणञ्—'
 दृष्ट्यादिना ङीप् । नराणां दशा नरदशा, अन्त्यावस्थेत्यर्थः । दशो
 नयनस्य रन्ध्राच्छुभ्रात्, नयनकुहरादित्यर्थः । यावत्कालं नोदेति
 नोत्पद्यते, तावत्तदानीमेव लक्ष्म्या सौन्दर्येण लावण्यस्य कान्तिविशेषस्य
 केलिसदनं लीलागृहम् । यद्वा लक्ष्म्या वेणुप्रणादादिसंपत्त्या सम्यगुत्पन्न-
 मुत्कण्ठितमुत्तानध्वनिविशेषो यस्य स तथोक्तो वेणुर्यस्य तत् तत्र
 मुखेन्दुबिम्बम् एतु प्राप्नोतु । चित्तधारेति पूर्वश्लोकादनुपगम्यते । मम
 चित्तधारा मुखेन्दुबिम्बं प्राप्नोत्वित्यर्थः । अन्यथा निर्वाहाभावादवश्यं
 प्रत्यक्षेण भाग्यमिति भावः ॥ ३८ ॥

आलोललोचनविलोकितकेलिधारा-

नीराजिताग्रसरणेः करुणाम्बुराशेः ।

आर्द्राणि वेणुनिनदैः प्रतिनादपूरै-

राकर्णयामि मणिनूपुरशिञ्जितानि ॥ ३९ ॥

आलोले चञ्चले लोचने यासां तासां विलोकितानि दृष्टयः, तेषां केलि-
चारा विलासघटतयः, तामिनीराजिता अप्रसरणिः पुरोभागो यस्य तस्य ।
प्रजह्नीणां सदा तन्मुखदिहस्तुत्वादिति भावः । कङ्कणाम्बुराशोः कृपासमु-
द्रस्य कृष्णस्य प्रतिनादस्य प्रतिध्वनेः पूरा. प्रवाहा येषां तैः । यद्वा
प्रतिनादः शिञ्जितं तेन पूरैः पूर्णं वेणुनिनादैः साकम् । ‘वृद्धो यूना—’
इति निर्देशात्महादिप्रयोगाभावेऽपि तदर्थो लभ्यत इति भावः ।
आर्द्राणि रमयन्ति मणिनूपुरशिञ्जितानि मणिनूपुरध्वनिविशेषान् आक-
र्णयामि श्रोष्यामि । तथा कुर्विति भावः ॥ ३९ ॥

हे देव हे दयित हे जगदेकबन्धो

हे कृष्ण हे चपळ हे करुणैकमिन्धो ।

हे नाथ हे रमण हे नयनाभिराम

हा हा कदा नु भवितामि पदं दृशोर्मे ॥४०॥

हे कृष्ण, मम दृशोर्नयनयोः पदं विषयभूतः कदा ॥ भवितामि भवि-
ष्यसि । लुण्मध्यमपुष्पकवचनम् । हा हेति खेदे । ननु प्रकाशमानस्वभा-
वत्वादेव न प्रत्यक्षो भवामीत्याशङ्क्याह— हे देवेति । दीव्यति प्रकाशत
इति व्युत्पत्त्या प्रकाशमानमैव देवत्वादिति भावः । ननु प्रकाशमानस्व-
भावत्वेऽपि मयि तव प्रीतेरभावान्न प्रत्यक्षोऽहमित्याशङ्क्याह— हे दयि-
तेति । प्रीतिविषयस्यैव दयितत्वादिति भावः । तव मयि प्रीतौ सत्यामपि
त्वयि मम प्रीतेरभावान्न प्रत्यक्षोऽहमित्याशङ्क्याह— हे जगदेकबन्धो

इति । तव जगदेकबन्धुत्वादहमपि जगदेकदेश इति कृत्वा मय्यपि मेहसद्भावात्प्रत्यक्षेण भाव्यमिति भावः । मयि त्वद्वान्धवे सत्यपि यस्य कस्यचित्प्रत्यक्षो भवामि न तवेत्याशङ्क्य तर्हि तव चापत्यं स्यादित्याह— हे चपलेति । चापत्यं दुःस्वभावः । ननु चापत्यादेव न प्रत्यक्षोऽहमित्याशङ्क्याह— हे करुणैकसिन्धो इति । चापत्यस्य स्वत्पत्वा-
 इयाया आधिक्यात्प्रत्यक्षेण भाव्यमिति भावः । ननु दयाधिक्येऽपि बान्धवेऽपि विशेषबान्धवाभावात् प्रत्यक्षोऽहमित्याशङ्क्याह— हे ना-
 थेति । स्वस्वामिभावरूपविशेषसंबन्धस्य विद्यमानत्वात्प्रत्यक्षेण भाव्य-
 मिति भावः । ननु बहुव्रीहस्य स्वस्वामिसंबन्धेऽपि कस्याचित्प्रसादं
 नेतरस्याम्, तद्वच्च त्वयि न प्रसाद इत्याशङ्क्याह— हे रमणेति
 तव निरुपाधिकमैश्वर्यस्वभावादेव मत्संतोषजनकप्रत्यक्षेण भाव्यमि-
 भावः । ननु निरुपाधिकमैश्वर्यभावत्वेऽपि तव मनसो रमणमेवा-
 न नु नयनयोरित्याशङ्क्याह— नयनाभिरामेति । नयनयोरतिप्रीतिक-
 त्वादेव त्वत्प्रत्यक्षेण भाव्यमिति भावः ॥ ४० ॥

अमून्यधन्यानि दिनान्तराणि

हरे त्वदालोकनमन्तरेण ।

अनायबन्धो करुणैकमिन्धो

हा हन्त हा हन्त कथं नयामि ॥ ४१ ॥

हे करुणैकसिन्धो दयासमुद्र, अनायबन्धो हे कृष्ण, त्वदा-
 त्वाद्विषयकदर्शनमन्तरेण विहाय 'अन्तरान्तरेण—' इति द्वितीय-
 अधन्यानि अकृतार्थानि अमूनि दिनान्तराणि कृष्णप्रत्यक्षरहितरि-
 कथं केन प्रकारेण नयामि नेष्यामीत्यर्थः । हा हन्तेति खेदे । आ-
 दिर्भावः ॥ ४१ ॥

किमिह शृणुमः कस्य मूढः कथं कृतमाश्रया
कथयत कथं धन्या मन्यामहे हृदयेऽयम् ।

मधुरमधुरस्फेराकारे मनोनयनोत्पत्ते

कृपणकृपणा तृष्णा कृष्णे चिरं वत लम्बते ॥ ४२ ॥

मधुरमधुरः अत्यन्तसुन्दरः । आभीक्ष्ये द्विरुक्तिः । कर्मधारयत्वा-
त्सुब्लोपः । स्फेरः कान्तिमाद्य आकारः अवयवसंस्थानविशेषः यस्य
तस्मिन्, मनश्च नयने च तेषामुत्सवः संतोषः । तत्कारणे तत्त्वमुप-
चारात् । तस्मिन् । मनोनयनसंतोषसंपादके इत्यर्थः । कृष्णे, कृपणकृपणा ।
प्रक्रिया पूर्ववत् । तृष्णा आशा चिरं चिरकालमारभ्य लम्बते अवल-
म्बनं कुरुते । आशया कथं कृतम् । आशा मां पीडयतीत्यर्थः । हे
धन्याः कृतार्थाः, हृदयेऽयं मनसि वर्तमानं धीकृष्णं कथं मन्यामहे
पश्यामः । इह एतद्दर्शनार्थं कस्य कस्योपाध्यायस्य मूढः विज्ञापनं कुर्मः ? किं
शृणुमः कस्य वेदान्तस्य श्रवणं कुर्मः ? ब्रह्मसाक्षात्कारस्य सदुपाध्याया-
ध्यापितसद्देवान्तश्रवणस्यासिद्धत्वादिति भावः । कथयत वदत । वदतीति
स्नेहे । पाठान्तरमसमीचीनम् ॥ ४२ ॥

आभ्यां विलोचनाभ्या-

मम्बुजदलललितलोचनं बालम् ।

द्वाभ्यामपि परिरब्धुं

दूरे मम हन्त दैवतामयी ॥ ४३ ॥

आभ्यां पर्वतादिमहद्बलुदर्शनशक्ताभ्यां द्वाभ्यां द्वित्वसंख्यायुक्ताभ्यां
विलोचनाभ्यां विशेषेण द्रष्टुं समर्थाभ्याम् । दोषशल्याभ्यामिति भावः ।

अम्बुजदलललितलोचनं पद्मपद्मवत्सुन्दरनयनम् । अनेन विषयदोषोऽपि नास्तीत्युक्तम् । बालम् अर्भकमपि । इदमुपलक्षणम् । एकत्वात्कान्तमित्यपि शोध्यम् । परिरम्भुमालिङ्गितुम्, द्रष्टुमित्यर्थः । मम दैवसामग्री अदृष्टोद्बोधः दूरे । दृष्टोद्बोधो दूरे नास्तीत्यर्थः । हन्तेति सेदे । द्वाभ्यां प्रमयाभ्यां स्वच्छैकवस्तुग्रहणाभावः अदृष्टोद्बोधाभावप्रयुक्तः, न तु दृष्टसामग्र्यभायप्रयुक्त इति भावः ॥ ४३ ॥

अध्रान्तस्मितमरुणारुणाधरोष्ठं

हर्षार्द्रद्विगुणमनोज्ञवेणुगीतम् ।

विभ्रःश्वद्विपुलविलोचनार्धमुग्धं

वीक्षिष्ये तव वदनाम्बुजं कदा नु ॥ ४४ ॥

अध्रान्तस्मित निरन्तरस्मितयुक्तमित्यर्थः । अरुणारुणः रक्तवस्तु-सदृशः । ‘प्रकारे गुणवचनस्य’ इति सादृश्यायै द्विर्भावः । ‘कर्मधारययदुत्तरेषु’ इति कर्मधारयवद्भावात्सुलोपः । अधरोष्ठो यस्य तत् । हर्षार्द्रं संतोषयुक्तम्, तच्च तत् द्विगुणमनोज्ञं अत्यर्थश्राव्यं वेणुगीतं यस्य तत् । विभ्राम्यताः चञ्चलेन विपुलविलोचनयोरर्धेन । अभ्रार्धशब्द एक-देशवाची, न ॥ समांशवाची । अत एवोत्तरनिपातः । मुग्धं सुन्दरम् । ईषन्निमीलितनयनाभ्यामतिमुन्दरमित्यर्थः । तव वदनाम्बुजं कदा नु वीक्षिष्ये द्रक्ष्यामि ॥ ४४ ॥

लीलापताभ्यां रसशीतलाभ्यां

नीलारुणाभ्यां नयनाम्बुजाभ्याम् ।

आलोकयेदद्भुतविभ्रमाभ्यां

काले कदा कारुणिकः किशोरः ॥ ४५ ॥

कारुणिको दयाप्रधानः किशोरः बालकृष्णः लीलाभिः विलासैः
आयताभ्यां दीर्घाभ्याम्, विलासयुक्ताभ्यामित्यर्थः । रसः शृङ्गारः
अनुरागो वा तेन शीतलाभ्यां ह्याभ्याम्, नीले च ते अरुणे च ।
कूर्मनिकाप्रदेशे नैस्यम् अपाङ्गप्रदेशे रक्तिमेति विभागः । ताभ्याम्,
अद्भुता आश्चर्यसंपादका विभ्रमा विलासा 'ययोस्ताभ्यां नयनाम्बुजाभ्यां
कदा काले । कदेत्यत्र किञ्चिद्भार्यो विवक्षितः, न तु प्रत्ययार्थः । यद्वा
काले कदा कस्मिन्क्षणे आलोकयेत् पश्येत् । मामिति शेषः ॥ ४५ ॥

बहुलचिकुरभारं बद्धपिञ्जावतंसं

चपलचपलनेत्रं चारुचिम्बाथरोष्ठम् ।

मधुरमृदुलहासं मन्दरोदारलीलं

मृगयति नयनं मे मुग्धवेषं मुरारेः ॥ ४६ ॥

बहुलः अधिकः चिकुरभारः केशभारो यस्य तम्, बद्धः पिञ्जावतंसो
येन तम्, चपलचपले इति आभीक्ष्ये द्विर्भावः । कर्मधारयस्वारमुल्लोपः ।
नेत्रे यस्य तम्, मधुरो हृषः मृदुलः कोमलश्च हासो यस्य तम्, मन्द-
रस्य पर्वतविशेषस्येव उदारलीला गम्भीरविलासाः यस्य तम्, अतिर्ध-
र्मयुक्तमित्यर्थः । मुरारेः कृष्णस्य मुग्धवेषं मे नयनं मृगयति अन्वेषणं
करोति ॥ ४६ ॥

बहुलजलदच्छायाचोरं विलासभराजसं

मदशिलिशिलिस्त्राकीलोचंसं मनोज्ञमुखाम्बुजम् ।

कमपि कमलापाङ्गोदग्रप्रसन्नजगज्जटं

मधुरिमपरीपाकोद्रेकं वयं मृगयामहे ॥ ४७ ॥

अम्बुजदलललितलोचनं पद्मपत्रवत्सुन्दरनयनम् । अनेन विषयदोषोऽपि नास्तीत्युक्तम् । बालम् अर्भकमपि । इदमुपलक्षणम् । एकत्वात्कान्तमित्यपि योष्यम् । परिरञ्जुमालिङ्गितुम् ; द्रष्टुमित्यर्थः । मम दैवसामग्री अदृष्टोद्बोधः दूरे । दृष्टोद्बोधो दूरे नास्तीत्यर्थः । हन्तेति सेदे । द्वाभ्यां वमर्याभ्यां स्वच्छैकवस्तुग्रहणाभावः अदृष्टोद्बोधभावप्रयुक्तः, न तु दृष्ट-
सामम्यभावप्रयुक्त इति भावः ॥ ४३ ॥

अश्रान्तस्मितपरुणारुणाधरोष्ठं

हर्षार्द्रद्विगुणमनोज्ञवेणुगीतम् ।

विभ्राम्यद्विपुलविलोचनार्धमुग्धं

वीक्षिष्ये तत्र वदनाम्बुजं कदा नु ॥ ४४ ॥

अश्रान्तस्मित निरन्तरस्मितयुक्तमित्यर्थः । अरुणारुणः रक्तवस्तु-
सदृशः । 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति सादृश्यार्थे द्विर्भावः । 'कर्म-
धारयधनुस्तरेषु' इति कर्मधारयवद्भावात्सुलोपः । अधरोष्ठो यस्य तत् ।
हर्षार्द्रं संतोषयुक्तम्, तच्च तत् द्विगुणमनोज्ञं अत्यर्थश्राव्यं वेणुगीतं यस्य
तत् । विभ्राम्यतः चञ्चलेन विपुलविलोचनयोरर्धेन । अत्रार्धशब्द एक-
देशवाची, न तु समांशवाची । अत एवोत्तरनिपातः । मुग्धं सुन्दरम् ।
इषग्निमीलितनयनाभ्यामतिमुन्दरमित्यर्थः । तत्र वदनाम्बुजं कदा नु
वीक्षिष्ये द्रक्ष्यामि ॥ ४४ ॥

लीलापताभ्यां रसशीतलाभ्यां

नीलारुणाभ्यां नयनाम्बुजाभ्याम् ।

आलोकयेदद्भुतविभ्रमाभ्यां

काले कदा कारुणिकः किशोरः ॥ ४५ ॥

बहुलं जलं ददातीति बहुलजलदः तस्य च्छाया कान्तिः नलिनानु-
 त्यादतिनीलरूपिणीत्यर्थः । तस्याधोरं स्नेहम्, नीलमेघसदृशमित्यर्थः ।
 विद्याया सीता एव भराः तैः अलसं मन्दीभूतम्, मद्युतशिखी मदशिखी
 तस्य शिखा सैव सीतोत्तमः शेखरः कर्णपूरो वा यस्य तम् । 'पुंस्युत्त-
 मायतंसी द्वौ कर्णपूरे च शेखरे' इत्यमरः । मनोर्ध्वं मञ्जुलं मुखाम्बुजं
 यस्य तम्, कमलमदपात्रयोरुदग्रेण शङ्केन । कटाक्षमात्रेणेत्यर्थः । प्रसन्नः
 कृतार्थामृतः जगत्सु अङ्गः तुच्छपदार्थो यस्य तम्, कमपि इत्थमिति
 वक्तुमशक्यम्, मधुरेष्णां सौन्दर्याणां परीपाकः । 'उपसर्गस्य घञ्य-
 मनुष्ये बहुलम्' इति घञन्ते परे दीर्घः । तस्य उद्वेगः औत्कण्ठ्यम् ।
 तं वयं मृगयामहे अन्वेषणं कुर्महे ॥ ४७ ॥

परामृग्यं दूरे परिपदि मुनीनां ब्रजवधू-

दृशां दृश्यं शश्वन्निभुवनमनोहारिवपुषम् ।

अनामृग्यं वाचाभनिदमुदयानामपि कदा

दरीदृश्ये देवं दरदलितनीलोत्पलरुचिम् ॥ ४८ ॥

अथम् एतरेषाकालविशिष्टः उदयः उत्पत्तिः यासां ताः न भवन्तीति
 अनिदमुदयाः, प्रवाहानादय इत्यर्थः । तासां वाचाभमपि, वेदान्तवाग्भि-
 रपीत्यर्थः । कृतान्तयोगात्कर्तरि तृतीयार्थे षष्ठी । अनामृग्यं शृङ्गप्रा-
 दिकया प्रतिपादयितुमशक्यम् । तथा च श्रुतिः 'यतो वाचो निवर्तन्ते,
 अप्राप्य मनसा सह' इति । अत एव परिपदि नैमिशारण्यस्थलविशेषे,
 मुनीनाम् अधीतवेदान्तवाक्येषु ब्रह्मप्रतिपादकत्वं निश्चित्य तत्र युक्ति-
 भिरनुचिन्तकानाम् । परामृग्यमित्यत्र अनिदमुदयानामपीत्यत्रत्यापि-
 शब्दोऽनुषङ्गनीयः । तथा च परामृग्यमपि दूरे भवतीत्यर्थः । नन्वे-

तादृशः कथं तत्र दृश्यो भवेदित्याशङ्क्य वैपरीत्यस्यापि संभवादविरोध
इत्याह— ब्रजेत्यादिना । ब्रजे गोष्ठे । 'गोष्ठाध्यनिबद्धा ब्रजाः' इत्य-
भरः । बधूनां वेदान्तवाक्याध्ययनतत्तात्पर्यनिश्चयतदुपपत्तिचिन्तनर-
चितगोपस्त्रीजनानामित्यर्थः । दृशो नयनैः । पूर्ववत्पट्टी । दृश्यं द्रष्टु
योग्यम्, शश्वत् सदा त्रिभुवनस्य सकललोकजनस्य । भुवनत्रय्येन
तल्लयजना लक्ष्यन्ते इति भावः । मनोहरि इयं वपुः शरीरं यस्य तम्,
दरदलितम् ईषद्विकसितं तस्य तत् नीलोत्पलं च तस्यैव हचिर्यस्य तं
तत्संनिभं देवं कदा कस्मिन्समये दरीदृश्ये सम्पद्येक्ष्यामि 'विभाषा
कदाकक्षाः' इति भविष्यति छद् । यद्प्रयोग आदरातिशयद्योतनार्थः ।
दरदलितेति कान्तिसौष्ठवद्योतनार्थम् । शश्वत्त्रिभुवनेति सर्वातिशायि-
सौन्दर्यद्योतनार्थम् । ब्रजेत्यादिः सौलभ्यद्योतनार्थः । वाचामनामृग्य-
मिति मुनीनां दूरे परामृग्यमिति च तद्विरोधद्योतनार्थम् । अदृष्टवशेन
शायमानत्वाद्वायमानत्वयोः संभवाभ विरोध इति ज्ञेयम् ॥ ४८ ॥

लीलाननाम्नुजपथीरमुदीक्षमाणं

नर्माणि वेषुविवरेषु निवेशयन्तम् ।

ढोळायमाननयनं नयनाभिरामं

वन्दे कदा नु दणितं व्यतिलोकयिष्ये ॥ ४९ ॥

लीलायुतं विलासयुतम् अम्नुजवदाननं यस्य तम्, अपीरं चञ्चलं
नया तथा उदीक्षमाणं पश्यन्तम्, वेषुविवरेषु सुविस्त्रज्यनादेषु नर्माणि
गोपीभिः साकं कृतसंकेतान् निवेशयन्तम्, ढोळायमाने ईषच्चले नयने
यस्य तम्, नयने अभिरमेते संतुष्यतः यस्मिन् तथोक्तम्, तन्नयना-
द्वादजनकमित्यर्थः । दणितं प्रियं कदा नु व्यतिलोकयिष्ये मद्रिपयक-

कृष्णदर्शनपूर्वकं कृष्णं द्रक्ष्यामि । यदा नु वन्दे नमस्कृवे ॥ ४९ ॥

लग्नं मुहुर्मनसि लम्पटसंपदायि
लेखावलेखिनि रसज्ञमनोज्ञवेषम् ।

.. लज्जन्मृदुस्मितमधुस्तपिताधरांशु
राकेन्दुलालितमुखेन्दु मुकुन्दबाल्यम् ॥ ५० ॥

रसज्ञः सारप्राही मनोज्ञः सुन्दरो वेषोऽलकारो यस्य तत्, लज्जं
प्राढा भावयत्, न नु वस्तुतः । 'रज्ज्वत्' इति पाठे समस्तपदम् । रज्ज्वा
अलङ्कृष्यता मृदुना कोमलेन मधुवात्स्मतेन क्षीद्वन्मन्दहासेन स्तपिताः
सिक्ताः अधरस्य भ्रंशवः, कान्तयो यस्य, तत्, राका पूर्णिमाविशेषः
तत्वेन्दुः परिपूर्णचन्द्र इत्यर्थः । तेन छलितः संमानितः मुखमेवेन्दुर्यस्य
तत्, मुकुन्दबाल्यं श्रीकृष्णबालभावः लेखावलेखिनि सर्वदा कृष्णप्यान-
वशात्तदाकारविन्तावशात्तदाकारचित्तवति मनसि । ममेति शेषः । मुहुः
पुनःपुनः लग्नं प्रतीयमानं सत्, लम्पट आयासः तं संप्रदातुं शीलम-
स्यास्तीति तत् । भवतीति शेषः । प्रत्यक्षमजगार्यत्वा आयासजनकं
भवतीत्यर्थः ॥ ५० ॥

.. अहिमकरकरनिकरमृदुमुदितलक्ष्मी-
सरसतरसरसिरुहसरसदृशि देवे ।
.. व्रजयुवतिरतिकलहविजयनिजकीला-
मदमुदितवदनशशिमधुरिमाणे लीये ॥ ५१ ॥

अहिमकरः सूर्यः तस्य कराः किरणाः तेषां निकरः समूहः तस्य
मृदुमुदितम् ईषत्स्पर्शमुदितम् । अत्र भावे कः । तेन लक्ष्म्या कान्त्या

द्रयोः सरसयोरतिशयेन सरसं सरसंतरम् । 'द्विवचनविमज्ज-' इति
तरप् । तच्च तत् सरसिरुहं पद्म च । 'तत्पुरुषे कृति-' इति सप्तम्या
भलुक् । तस्य सदस्यौ दसौ नेत्रे यस्य तस्मिन् देवे श्रीकृष्णे व्रजयु-
वतीनां नन्दव्रजघ्नीणां रतिरेव कलहः सत्र विजयः तेन निजः स्वीयः
लीलामदः शिलासयुतमदः तेन मुदितस्य संतुष्टस्य वदनं शशीय तस्य
मधुरिमाणे सौन्दर्यं लीये तिरोभवामि । देवे इति मधुरिमाणे इति च
सप्तम्या वैयाधिरूप्यं ज्ञेयम् । अवश्यं कृष्णमुखसौन्दर्यदर्शनेन भाव्य-
मिति भावः ॥ ५१ ॥

करकमलदलदलितलालितवरवंशी-

कलनिनदगलदमृतघनमरामि देवे ।

सहजरसपरभरितदरद्वितवीथी-

सततवहदधरमणिमधुरिमणि लीये ॥ ५२ ॥

करकमलयोर्दलानि अद्भुतयः सैः दलितः भिन्नः । स्वरभेदं प्राप्त
दलार्थः । स चासौ ललिततरः आभ्यतरः स चासौ वंशीकलनिनदः
वेणोरभ्यक्तमधुरप्यनिः तेन गच्छ, अन्यक्तमधुरस्वतीनामाधिरूपेतात्र
स्यानुमशक्यम् इतो यस्य कुलधिद्वन्तव्यमिति निःसरत् अमृतस्य
सुधायाः घनसरः महाहृदो यस्य तस्मिन्, सहजः स्वाभाविकः रस
एव भरः तेन । स्वतःसिद्धरसरूपभरणेत्वर्थः । भरितानि भारवन्ति ।
स्वभावतो रसयुक्तार्णवत्वर्थः । तथोक्तानि दरद्वितानि, मन्दस्मितानो-
त्थयः । तेषां वीथयः पङ्क्तयः ताः सततं वहन् अवरमणेः मधुरिमा
यस्य तस्मिन् देवे लीये लीनो भवामि । अवश्यं कृष्णदर्शनेन भाव्य-
मिति भावः ॥ ५२ ॥

कुसुमशरशरसमरकुपितमदगोपी-

कुचकलशघुसृणरसजमदुरसि देवे

मदल्ललितमृदुहसितमुपितशशिशोभा

मुदुरधिकमुखकमलमधुरिमाणि लीये ॥ ५३ ॥

कुसुमशरो मन्मथः तस्य शराः पुष्पाणि सैः समरः युद्धम्, पुष्पवि-
हार इत्यर्थः । तस्य कुपितानां कोपयुक्तानां मदगोपीनां मतगोपत्रीणां कुचां
कलशायिव तयोः घुसृणम् अङ्गरागविशेषः तस्य रसो द्रवः तेन लसत्
प्रकाशमानम् उरो मक्षो यस्य तस्मिन्, मदेन ललितं विलुठत् ।
कसिरिक्तः । तच्च तत् मृदुहसितं मन्दस्मितं च तेन मुपितया चौर्येण
गृहीतया लक्षितः चन्द्रस्य शोभया । ज्योत्स्नातुल्यमन्दहसितेनेत्यर्थः ।
मुदुरधिकः अलघ्वधिकः मुक्तकमलस्य मधुरिमा सौन्दर्यं यस्य तस्मिन्
देवे श्रीकृष्णे लीये लीनो भवामि ॥ ५३ ॥

आनम्रामसितशुबोत्पचितामक्षीणपक्ष्माङ्कुरे-

त्वालोलामनुरागिणोर्नयनयोराद्रा मृदौ जल्पिते ।

आताम्रामधरामृते मदकलामम्लानवंशीस्वने-

त्वाशास्ते मम लोचनं ब्रजशिशोर्मूर्ति जगन्मोहनीम् ॥

आसिते कृष्णवर्णे ते च ते शुबौ च तयोः आनम्राम् । वक्रभ्रूयुष्मा-
मित्यर्थः । अक्षीणेषु पक्ष्माङ्कुरेषु उत्पचितां वृद्धिमतीम् । वृद्धिमदविरल-
पक्ष्मयुष्मामित्यर्थः । अनुरागिणोर्दयावतोर्नयनयोः आलोलां चञ्चलाम् ।
अञ्चलनयनयुष्मामित्यर्थः । मृदौ धाव्ये । 'तृतीयादिषु भाषितपुंस्कम्—'
इति पुक्त्वाप्तं जुम् । जल्पिते वचसि आद्रां रसवतीम् । रसवद्वाग्विशेष-

युक्तामित्यर्थः । अधरामृते आताम्रानारक्तम् । आरक्ताधरयुक्तामित्यर्थः ।
अम्बानवशीस्वनेषु उर्चस्तरवेषुमानेषु मदेन कलामव्यक्तमधुराम् ।
अव्यक्तमधुरवेषुगानयुक्तामित्यर्थः । वज्रशिशोः कृष्णस्य जगन्मोहयतीति
जगन्मोहनी ताम् । जगन्मोहसंपादिकामित्यर्थः । मूर्तिं शरीर मम
लोचनमाशस्ते प्रार्थयते ॥ ५४ ॥

नन्वितरेषां ब्रह्मरूपादीनां विद्यमानत्वात्तद्दर्शनं परित्यज्य कृष्णदर्शन-
मेव किमिति प्रार्थयस इत्याशङ्क्याह—

तत्कैशोरं तच्च वक्त्रारविन्दं

तत्कारुण्यं ते च लीलाकटाक्षाः

तत्सौन्दर्यं सा च मन्दस्मितग्रीः

सत्यं सत्यं दुर्लभं देवतेषु ॥ ५५ ॥

तत् मम मनसि प्रतीयमानं किशोरस्य भावः कैशोरं बाल्यम्, तत्
मन्वेतासि प्रतीयमानं वक्त्रारविन्दं मुखकमलं च । एवमेवाप्रत्यक्षच्छब्दाः
सर्वे मनसि प्रतीयमानार्थका वेदितव्याः । तत्कारुण्यं दया च, ते च
लीलाकटाक्षाः लीलासंयुताः कटाक्षा दृष्टयश्च, तत्सौन्दर्यं च, सा मन्द-
स्मितग्रीश्च देवतेषु ब्रह्मरूपादिषु दुर्लभम्, नास्तीत्यर्थः । तदेव द्रव्यति—
सत्यं सत्यमिति । कृष्णस्य बाल्यादिकं यद्यदस्ति तत्तद्ब्रह्मादिषु नास्ति ।
ब्रह्मणश्चतुर्मुसत्वाद्ब्रह्म विरूपाधुत्वात्कुमारस्य च पशुपत्वादिति
भावः ॥ ५५ ॥

ननु कृष्णस्य सौन्दर्यचत्वेऽपि अनुपकारित्वात्तद्दर्शनमफलमित्याशङ्क्य
तदुपकारित्वमपि दृष्टमित्याह—

विश्वोपपुत्रश्चपनैकवद्धदीप्तं

विश्वासस्तपकितचेनसां जनानाम् ।

पश्यामः पतिनवकान्तिकन्दलार्द्रं

पश्यामः पथि पथि शैशवं मुरारेः ॥ ५५ ॥

अस्मिन्पदे अपि शब्दोऽप्याहार्यः । एवं च मुरारेः कृष्णस्य शैशवं
वात्यं प्रतिनयैः प्रतिक्षणं नूतनैः कान्तिकन्दलैः कान्त्यङ्कुरैः आर्द्रं सरसं
पश्यामः मनसा जानीमः । विश्वासेन तपकितानि शुच्छयन्ति । विश्वास-
शुक्लानीत्यर्थः । वेतासि पित्तानि येषां तेषां जनानां गोपालादिजनानां
पथि पथि तत्र तत्र देशेषु । 'नित्यशीप्सयोः' इति षीप्सार्षे द्विर्भावः ।
यिद्वोपपुत्राः सर्वोपपुत्राः वक्त्ररूपभासुरादिभिः क्रियमाणा अग्निदाहादयथे-
त्यर्थः । तेषां क्षमनं क्षान्तिः तत्र एकम् । अत्र एकशब्दः केवलार्थकः ।
विश्वोपपुत्रक्षमनम् एवेत्यर्थः । 'एके मुद्गयाम्येकवलाः' इत्यमरः । यद्वा
विश्वोपपुत्रक्षमनम् एकं मुद्गम् यथा तथेति मुद्गयार्थको वा एकशब्दः ।
यद्वा दीक्षा येन तदपि पश्यामः मनसा जानीमः । सौन्दर्यं भक्तजनोप-
कारकरवं च कृष्णस्यैवेति तद्दर्शनमपेक्षणीयमेवेति भावः ॥ ५६ ॥

ननु तव मनसि परिवर्तमानः श्रीकृष्ण उपकर्तुमसमर्थः बालकत्वा-
दित्याशङ्क्य वात्यमारोपितं न स्याभाविद्यमेत्याह—

पादौ पादविनिर्जिताम्बुजवनौ पद्मालयालंकृतौ

पाणी वेणुविनोदनमणयिनौ पर्याप्तशिल्वभियौ ।

बाहू दोहदभाजनं मृगदृशां माधुर्यधारा गिरो

ववतं नाग्विषयातिलङ्घितमहो बालं किमेतन्महः ॥

आस्मिन्पदे यस्येवध्यादर्थव्यम् । एवं च पादेन अंशेन विनिर्जितानि
अम्पुजवनानि याभ्यां तौ यस्य श्रीकृष्णस्य पादौ पद्मालयया लक्ष्म्या
अलंकृतौ गन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्यमानौ । 'पद्मालयालम्बितौ' इति पाठे
तया मृदितावित्यर्थः । वेणुविनादनं वेणुगानकरणं तत्र प्रणयिनौ
प्रेमवन्तौ यस्य कृष्णस्य पाणी हस्ता पर्याप्ता शिल्पस्य वेणुनादप्रभेद-
करणसामर्थ्यस्य श्रीः संपद्योस्तौ । यस्य कृष्णस्य बाहू भुजौ मृगदंशां
स्त्रीणां दोहदस्य अन्धालेऽप्यार्तवरांपादकवस्तुविशेषस्य भाजनं पात्रम् ।
बालिकानामपि स्पर्शमात्रेण प्रोदिसंपादकावित्यर्थः । गिरः वाच. माधु-
र्यस्य रसविशेषस्य धाराः स्रवद्विन्दवो यासां ताः । यस्य कृष्णस्य वक्त्रं
वाग्विषयान् वषट्कुं वक्ष्यपदार्थान् अतिउद्भूतमार्तकर्म्य वर्तमानम् ।
वाचा वक्तुमशक्यमुन्दरामत्यर्थः । अस्मिन्पदे अहो इति लेखे । अति-
लङ्घितं महस्तेजो यस्मेति बहुमोहिर्वा । एतन्महः एतादृशं तेजः बालं
किम् ? बालं न भवतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

पुनस्तत्स्वीन्दर्यमेव स्वीति—

वर्हं नाम विभूषणं बहुमतं वेषाय शेषैर्गलं

वक्त्रं द्वित्रविशेषकान्निष्ठहरीविन्यामधन्याधरम् ।

शीलैरल्पधियामगम्यविभवैः मृद्गारभङ्गीमयं

वक्त्रं चित्रमहो विचित्रितमहो चित्रं विचित्रं महः ॥

वेषाय अलंकाराय शेषः श्वरभूषणानि अलं तिष्ठन्तु । वारणार्थकाले-
शब्दयोगाद्वारणार्थयोगे तृतीया । वेषाय वर्हं नाम पिञ्छमिति प्रसिद्धं
विभूषणं बहुमतम् अङ्गीकृतम् । अनेन भूषणानि परित्यज्याभूषणं
भूषणत्वेन स्वीकृतमिति कृत्वा स्वतःप्रसिद्धं सौन्दर्यमिति प्रतीयते । वक्त्रं

मुखं द्वौ वा त्रयो वा द्विधाः । 'संह्ययाव्यय—' इत्यादिना समासः ।
 बहुमीदौ संह्येये उज्ज्वलगुणात्' इति टच् । टिलोपः । ते च ते विशेषाः
 चन्दनकस्तूरीदिना रचिततिलकविशेषाः तेषां कान्तयः तासां लहरी
 आधिक्यं तस्य विन्यासः स्थितिर्यस्य तत् तच्च तत् धन्यो ह्यः अधरः
 अधरोष्ठो यस्य तच्च । द्विप्रविशेषकान्तिलहरीविन्यासेत्यनेन स्वत्यतिलके-
 नैव युक्तं मुखमित्युक्तत्वात्स्वतः सिद्धं मुखसौन्दर्यमित्युक्तम् । अल्पधियां
 स्थूलयुद्धिभिः । कृत्यान्तयोगात्कर्तरि षष्ठी । अगम्ययिर्नवः अप्राप्तैश्वर्यैः
 शीलैः स्वभावाः २२प्रारभणीमयं राशीकृतप्रारभसर्वाद्वयमानमित्यर्थः ।
 महः तेजः अहो चिप्रमाध्वर्यम् । तदेवातिशयेनाह—विशिष्टतमिषा-
 दिना ॥ ५८ ॥

अग्रे समप्रयति कामपि केलिलक्ष्मी-

अभ्यासु दिद्वपि विलोचनमेव साक्षी ।

हा हन्त हस्तपथदूरपहो किपेत-

दासीत्किञ्चोरमयमम्ब जगत्त्रयं मे ॥ ५९ ॥

हस्तस्य अभ्यासः हस्तपथः । हस्तप्रसारणमिति यावत् । 'हृत्पूरब्धु—'
 इत्यप्रत्ययः । टिलोपः । तस्य दूरम् । यथा हस्तेन ग्रहीतुमशक्यं
 तथेत्यर्थः । अग्रे मापुरतः कामपि इत्यमिति वक्तुमशक्याम् केलिर्विहारः
 तस्य लक्ष्मीं संपत्तिं समप्रयति समग्रं करोति । तत्करोतिष्यन्ताद् ।
 अभ्यासु दिद्वपि केलिलक्ष्मीं समप्रयतीत्यनुषङ्गः । अत्र किं प्रमाणमि-
 त्याशङ्क्य चक्षुरेव प्रमाणमित्याह—विलोचनमिति । विलोचनमेव नयन-
 मेव साक्षी प्रमाणमित्यर्थः । हा हन्तेति हर्षे । 'हन्त हर्षानुकम्पयोः'
 इत्यमरः । हे अम्ब, जगत्त्रयं मे मम किञ्चोरमयमासीत् । किम्
 एतज्जगत्त्रयस्य किञ्चोरमयत्वम् । अहो आश्चर्यम् ॥ ५९ ॥

चिकुरं बहुलं विरलं भ्रमरं

मृदुलं वचनं विपुलं नयनम् ।

अधरं मधुरं ललितं वदनं

वपलं चरितं च कदानुभवे ॥ ६० ॥

अस्मिन् श्लोके 'कदानुभवे' इति पाठे कृष्णसंख्यध्याहार्यम् । 'कदा नु विभोः' इति पाठे पदयामीति । एवं च कृष्णस्य बहुलमविरलान् चिकुरं कुन्तलानित्यर्थः । जातावेकवचनम् । विरलं साम्प्रतारहितान् भ्रमरं नूर्णकुन्तलान् । अत्रापि जातावेकवचनम् । मृदुलं कोमलानि वचनं वचनानि । अत्रापि पूर्वपदेकवचनम् । मधुरमधुरम्, ललितं वदनम्, वपलं चरितं च वर्तमानं कदा कस्मिन्काले अनुभवे अनुभविष्यामि, द्रक्ष्यामीत्यर्थः । उपसर्गवशादकर्मका अपि सकर्मका भवन्ति । 'भू प्राप्ती आत्मनेपदे च' इति रामचन्द्राचार्यैरुक्तत्वात्सकर्मकत्वमात्मनेपदत्वं च । अत्र प्राप्तिर्विवक्षितेति न कोऽपि विरोधः । 'विभाषा कदाकालोः' इति भविष्यति छद् ॥ ६० ॥

परिपालय नः कृपालये-

त्यमकृज्जल्पितमात्मवान्धवः ।

मुरलीमृदुलस्वनान्तरे

विभुराकर्णयिता कदा नु नः ॥ ६१ ॥

हे कृपालय दयावन्, नः अस्मान् परिपालय रक्ष इत्येवंरूपं नः अस्माकम् असकृज्जल्पितं बहुशरमुक्तं वचनविशेषं विभुः श्रीकृष्णः आत्मवान्धवः मम बन्धुभूतः सन् । 'आर्तवान्धवः' इति पाठे,

भार्तानां पीडितानां बान्धवः सन्निलयः । मुरलीमृदुलस्वनान्तरे वेणुको-
मलगानमृदुलस्वनान्तरे तन्मध्ये कदा नु आकर्णयिता श्रोष्यति ॥ ६१ ॥

कदा नु कस्यां तु विपद्दशायां

केशोरगन्धिः करुणाम्बुधिर्नः ।

विलोचनाभ्यां विपुलायताभ्यां

व्यालोकयिष्यान्विषयीकरोति ॥ ६२ ॥

कस्यां विपद्दशायां तु । नुः प्रदर्शयः । केशोरं बाल्यमस्ति स्वल्प-
मस्मिन्निति केशोरगन्धिः । 'अल्पाद्यायाम्' इति गन्धस्येदादेशः ।
करुणाम्बुधिः दयासमुद्र, श्रीकृष्ण इत्यर्थः । विपुलं विस्तृतं च ते
आयते च दीर्घं च, तान्यां लोचनाभ्यां व्यालोकयिष्यन्, कदा नु विप-
यीकरोति अविषया विषयाः संपद्यन्ते तान्करोति । अभूततद्भावे दिवः ।
'अस्य च्यौ' इत्यकारस्त्रकारः ॥ ६२ ॥

मधुरमधरविम्बे मञ्जुलं मन्दहासे

शिशिरममृतनादे शीतलं दृष्टिपाते ।

विपुलमरुणनेत्रे विधुतं वेणुनादे

मरकतमणिनीलं बालमाळोकये नु ॥ ६३ ॥

अधरविम्बे मधुरम्, मधुराधरयुक्तमित्यर्थः । मन्दहासे मञ्जुलम्,
सुन्दरमन्दहासयुक्तमित्यर्थः । अमृतनादे अमृतवद्विद्यमाने यचति शिशिर
शीतलम्, अमृतपुल्यशीतल्यचोयुक्तमित्यर्थः । दृष्टिपाते ईदृशे शीतलम्,
शीतलदृष्टियुक्तमित्यर्थः । अरुणनेत्रे विपुलं विस्तृतम्, विस्तृतादननयन-
मित्यर्थः । वेणुनादे विधुतं विशेषेण ध्रूयमाणम्, प्रसिद्धवेणुगानयुक्तमि-

त्यर्थः । मरकतमणिवत् नीलं चालम् आलोकये नु । 'तुः प्रश्ने पृच्छायां
विकल्पे च' इत्यमरः ॥ ६३ ॥

नन्वदृष्टपरिपाको यदा तदा कृष्णसाक्षात्कारो भवेत्, किमिदानीं
नृपायासेनेत्याद्यस्मै मम तावत्पर्यन्तं किं कर्तव्यमित्याह—

माधुर्यादपि मधुरं

मन्मथतातस्य किमपि कैशोरम् ।

चापल्यादपि चपलं

चेतो मम हरति किं कुर्मः ॥ ६४ ॥

माधुर्यादपि सकलजनसिद्धसौन्दर्यादपि किमपि इत्थमिति वक्तु-
मशक्यं मधुरं सुन्दरम्, चापल्यादपि लोकसिद्धचापल्यादपि । अत्रापि
किमपीत्यनुपजनीयम् । किमपि निर्वक्तुमशक्यं चपलं चञ्चलम्,
मन्मथतातस्य प्रपुष्पजनकस्य श्रीकृष्णस्येत्यर्थः । कैशोरं वात्स्यं मम चेतो
हरति । किं कुर्मः ? हन्तेति चेदे ॥ ६४ ॥

वक्षःस्थले च विपुलं नयनोत्पले च

मन्दस्मिते च मृदुलं मदजल्पिते च ।

बिम्बाधरे च मधुरं मुरलीरवे च

वालं विलासनिधिमाकलये कदा नु ॥ ६५ ॥

वक्षःस्थले उरःप्रदेशे च नयनमुत्पलमिव तस्मिन् विपुलं विस्तृतम्,
विशालवक्षोनयनमित्यर्थः । बिम्बाधरे च मुरलीरवे च वेषुगाने च
मधुरम्, इत्यपिम्बाधरवेषुगानमित्यर्थः । विलासनिधिं सकलपिनोदाल-
रम्, चाल कदा आलोकये नु । प्रदनाधिको नुशब्दः ॥ ६५ ॥

॥ यक्षुपि दूरतो बालभावेन कृष्णे प्रतीयमाने विकल्पयति

मारः स्वयं नु मधुरद्युतिमण्डलं नु

माधुर्यमेव नु मनोनयनामृतं नु ।

वाणीमृजा नु मम जीवितवल्लभो नु

वालोऽयमभ्युदयते मम लोचनाय ॥ ६६ ॥

मम लोचनाय बालः अभ्युदयने आविर्भवति । अयं बालः म
स्वयं नु मन्मथ एव वा । मधुराणां सौन्दर्याणां द्युतयः तासां मण्डलं
नु समूहो वा । यद्वा मधुरा हृद्याः द्युतयो यस्य स तथोक्तः चन्द्र
इत्यर्थः । तस्य मण्डलं नु बिम्बं नु । माधुर्यमेव नु सौन्दर्यमेव वा ।
मनश्च नयने च तेषाममृतं नु सुधा वा । ममसन्दो मध्यमणिन्यायेन
योजनीयः । एवं च मम वाणीमृजा नु यावत् परिष्ठादिवत् । 'वेणी-
मृजा नु' इति पाठे तु वेणीनां जटानां मृजा नु शुद्धिर्नु, मम जटामो-
चकरीक्षान्तो वेत्यर्थः । 'वेणीमुधा नु' इति पाठे तु प्रवाहभूतामृत-
वेणी वेत्यर्थः । मम जीवितवल्लभो नु प्राणनाथो वा । मम निर्धारणं
नास्तीत्यर्थः ॥ ६६ ॥

आर्द्रावलोकितधरापरिणद्धनेत्र

माविष्कृतस्मिन्सुधामधुराधरोष्ठम् ।

आद्यं पुष्पसमवतांसितवर्धिवर्ध-

मालोकयन्ति कृतिनः कृतपुण्यपुञ्जाः ॥ ६७ ॥

आर्द्राणि सरसानि अवलोकितानि दर्शनानि ययोस्ते धरायां भुवि
परिणद्धे प्रविष्टे श्विषाले नेत्रे यस्य तम्, आविष्कृतं प्रज्ञाशिरं तद्य तत् ।

स्मितं च तदेव सुधा तथा मधुरः अधरोष्ठो यस्य तम्, अवतंसितं शे-
खरी ५ तम् । अवनेसशब्दात्तत्करोतिष्यन्तात्कर्मणि कः । 'निष्ठायां सेटि'
इति णेलोपः । बर्हिबर्हं पिञ्छं येन तम्, आद्यं जगत्कारणभूतं पुमांसं
श्रीकृष्णमित्यर्थः । कृतः पुण्यपुत्रः पुण्यसमूहो यैस्ते कृतिनः विद्वांसः
आलोकयन्ति पश्यन्ति ॥ ६७ ॥

पुनर्विमृशन्नाह—

बालोऽयमालालविलोचनेन

वक्त्रेण चित्रीकृतदिङ्मुखेन ।

वेपेण घोषान्वितभूषणेन

मुग्धेन दुग्धे नयनोत्सवं नः ॥ ६८ ॥

घोषस्य व्रजस्य उचितानि भूषणानि यस्य तेन वेपेण अलङ्कारेण हेतुना,
मुग्धेन मुन्दरेण, आलालं ईपच्चखले विलोचने यस्य तंन, आचित्राणि
चित्राणि संपद्यमानानि कृतानि चिल्लीकृतानि, चित्रयुक्तानि कृतानीत्यर्थः ।
दिशां मुखानि येन तेन । दिङ्मुखं चित्रवाद्यमानेनेत्यर्थः । वक्त्रेण
मुखेन अयं बालः नः अस्माकं नयनोत्सवं चक्षुषां संतोषं दुग्धे संपाद-
यति ॥ ६८ ॥

आन्दोलितग्राग्रभुजपाकुळनेत्रलील-

मार्द्रस्पिनं च वदनाम्बुजचन्द्रविम्बम् ।

शिञ्जानभूषणशनं शिखिपिञ्छपोलि

शीतं त्रिलोकनरसायनमभ्युपैति ॥ ६९ ॥

आन्दोलितः ईषत्कम्पितः अग्रमुखः भुजाग्रं येन तत्, आङ्गुलः
च्युतन्यमानाः नेत्रलीला नयनविलासाः यस्य तत्, आर्द्रस्मितं सरस्-
स्मितम्, 'आवि.स्मितम्' इति पाठे आविर्भूतस्मितमित्यर्थः । वदनमेव
अम्बुजं तच्चन्द्रविम्बमिव यस्य तत्, शिष्टान ध्वनियुक्तं भूषणशतं यस्य
तत्, शिखिपिच्छ मौलौ यस्य तत्, शीतं प्रेक्षकजनचक्षुःशीतलम्, वि-
लोचनरसायनं नेत्रलेखं श्रीकृष्णाख्यामित्यर्थः । अभ्युपैति आभिमुख्येन
एति । मामिति शेषः ॥ ६९ ॥

शिशुपालबालपरिपाद्विभूषण

शिशुरेष शीतलविलोचकोचनम् ।

मृदुलस्मितार्द्रवदनेन्दुसंपदा

मदयन्मदीयहृदयं विगाहने । ७० ॥

शिशुपालबाला यत्सपालका बालाः तेषां परिपत्समूहः तस्या विभूष-
णमलंकारभूतम् । 'वेदाः प्रमाणम्' इतिवन्वित्यनुसक्तत्वात् दोषः । '—
विभूषणः' इति पाठे विभूषणानीव विभूषणानि यस्येति बहुव्रीहिः । शी-
तले जनरक्षके विलोले चञ्चले लोचने यस्य, एष शिशुः मृदुलस्मितं
कोमलहासः तेन आर्द्रया सरसया वदनमिन्दुरिव तस्य सपदा समृद्धा
ममेदं मदीयम्, तच्च तत् हृदयं च मदयन्मदवत्कुर्वन् । मतुयन्तान्मदश-
ब्दात्तत्करोतिणेरिष्टवद्भावान्मतुच्छोपे मति णेरुणावादेशयोः छतरि मदम्-
त्रिति रूपासिद्धिः । विगाहते आयाति ॥ ७० ॥

इदं पुरोवर्ति यस्तु किं चेति उदिष्ट निश्चिनोति—

किमिदमधरवीथीवल्लुप्तवंशीनिनादं

किरति नयनयोर्नः कामपि प्रेमधारासु ।

अ
तदिदमपूरवीधीदुर्लभं बहुभं न-

स्त्रिभुवनभननीयं दैवतं जीवितं च ॥ ७१ ॥

इदं पुरोवर्ति यस्तु, अधरवीथी अधरप्रदेशः तत्र कलपाया वंद्या वेणो-
निनादो यस्य तत्, नः अस्माकं नयनयोः कामानि इत्यमिति वक्तुमशक्या
प्रेमधारा स्नेहप्रवाहं किरति विक्षिपातं, मम नयनयोरत्यन्तप्रीतिं संपाद-
यतीत्यर्थः । इदं किमिति संशयः । निश्चिनोति—तदिह्यादिना । इदं नः
अस्माकं वाहमे प्रियं जीवितं प्राणभूतम्, अधरवीथी स्वर्गवीथी तत्र
दुर्लभं दुःखेन प्राप्तु शक्यम् । 'इषहुःसुपु—' इत्यादिना खलु । स्वर्गं
प्राप्तुमशक्यमित्यर्थः । त्रिभुवनभननीयं सकललोकसेव्यं दैवतं तादृशे
निश्चयः ॥ ७१ ॥

तदिदमुपननं तपालनीलं

तरलविलोचनतारकापिरामम् ।

मुदितमुदितवचनचन्द्रबिम्बं

मुखरितवेणुविलासजीवितं मे ॥ ७२ ॥

तमालस्तापिष्ठः वृक्षविशेषः । 'कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिष्ठोऽपि'
इत्यमरः । तद्वर्णीलम् । 'वर्णमानानि सामान्यवचनैः' इति समासः ।
तरलाभ्यां चञ्चलाभ्यां विलोचनतारकाभ्यां कर्मानिकाभ्यामभिरामं मुन्द-
रम्, मुदितमुदिनम् अत्यन्तसंतुष्टम् । 'आर्भाक्ष्ये च' इति वक्तव्या-
दतिशयोक्ते द्विर्भावः । कर्मधारयत्वात्सुन्दोपः । वक्त्रं चन्द्रबिम्बमिव
यस्य तद, मुखरितो वेणुः तस्य विलासाः स्वरविशेषाः तेषां जीवितं
प्राणभूतम्, वेणुगानविशेषाणां स्वारस्यसंपादकमित्यर्थः । तदिदं कृष्णा-
भ्यं यस्तु, मे मम उपननम् आभिमुख्येनागतं प्रत्यक्षमभूदित्यर्थः ॥

चापल्यसीम चपलानुभवैकसीम ।

चातुर्यसीम चतुगननशिल्पसीम ।

सौरभ्यसीम सकलाद्भुतकेलिसीम

सौभाग्यसीम तदिदं व्रजभाग्यसीम ॥ ७३ ॥

चापल्यानां दौर्जन्यानां सीम उत्तरावधिः । अत्रैव दीर्घम्य नान्यत्रे-
त्यर्थः । चपलानुभवस्य लक्ष्मीभोगस्य एकं मुख्यं तत्र तत्सीम च ।
अत्रैव लक्ष्मीभोगो नान्यत्रेत्यर्थः । चानुर्याणां चमत्काराणां सीम । सकल-
गमत्कारा अत्रैव नान्यत्रेत्यर्थः । चतुराननस्य व्रजगणः क्षिरप चातुर्यं
तस्य सीम । कमलासनहस्तकौशलमत्रैव पर्याप्तं नान्यत्रेत्यर्थः । सौ-
रभ्यं परिमलविशेषः तस्य सीम । परिमलमत्रैव नान्यत्रेत्यर्थः । सकलाः
समस्ताः ताश्च ताः अद्भुतकेलयः आश्चर्यविहारश्च तासां सीम ।
अत्रैवाद्भुतविहारा नान्यत्र कुत्रापित्यर्थः । सौभाग्यस्य सौन्दर्यस्य
सीम । अत्रैवं सौन्दर्यं न कुत्रापित्यर्थः । व्रजभाग्यस्य व्रजजनादृष्ट-
फलस्य सीम उत्तरावधिः । व्रजजनभाग्यमिदमेव नान्यदिति भावः ।
एतादृशं वस्तु यदस्ति तत्प्रसिद्धं कृष्णार्थं वस्तु इदं प्राप्तम्, आगत-
मित्यर्थः । सीमशब्दस्य नपुंसकप्रयोगो निघण्टुन्तरेषु मृग्यः । 'दुर्गमे
मार्गसीमा' इत्यादिस्थलेषु नपुंसकत्वाद्वा साधुत्वं विज्ञेयम् ॥ ७३ ॥

माधुर्येण द्विगुणशिशिरं वक्त्रचन्द्रं वदन्ती

वंशीवीथीविगलदमृनस्रोतसा संचयन्ती ।

मद्वाणीनां विहरणपदं मस्वसौभाग्यभाजा

मत्पुष्पानां परिणतिरहो नेत्रयोः संनिधत्ते ॥

मद्गार्णानां मद्गस्यानां विहरणं विहारः । भावे स्युद् । तस्य पदं
विषयभूतम्, मस्तसौभाग्यम् अधिकगान्दर्यं भजन्त इति भाजः
तेषाम् । 'मजो ष्विः' इति ष्विप्रत्ययः । श्रेष्ठानामि-
त्यर्थः । मत्पुण्यानां मददृष्टानां परिणतिः परिपारभूतः कृष्णः माधु-
र्येण सौन्दर्येण द्विगुणशिशिरम् अल्लाहादसंपादकं वदन् चन्द्रमिव वक्त्रमेव
चन्द्रमिति वा वहन्ती । 'न लोह—' इत्यादिना पठ्याप्रतिषेधः । पंश
एव बंशी । 'जातेरघी—' इत्यादिना स्त्रात्वविवक्षायां ङीप् । येषु,
तस्या वीथी सुपिरपङ्क्तिः तस्या चिगलता अमृतस्रोतसा, अमृततुल्य-
गानप्रवाहेणेत्यर्थः । यद्वा गानरूपामृतप्रवाहेणेत्यर्थः । संचयन्ती, धोत्रयोः
मुखं संपादयन्तीत्यर्थः । एषभूता सती । ममेति शेषः । संनिपते,
प्रत्यक्षाभूदित्यर्थः । अहो इत्याद्यर्थयुक्तसंतोषे । अत्र विहरणपदमिह्यस्य
परिणतिविशेषणत्वपक्षे 'वेदाः प्रमाणम्' इति वज्रपुंराकनिर्देशस्योपपत्तिः ।
वयत्रचन्द्रविशेषणत्वपक्षे शङ्केष नास्ति ॥ ७४ ॥

एवं कृष्णसाक्षात्कारे जाते कृष्णं नमस्करोति--

तेजसेऽस्तु नमो धेनुपालिने लोकापालिने ।

राधापयोधरोत्तमङ्गशायिने शेषशायिने ॥ ७५ ॥

शेषे शयितुं शीलमस्यास्तीति शेषशायी तस्मै, राधाया गोपिकाविशे-
षभूतायाः पयोधरोत्तमोत्तम उपरिप्रदेशः तत्र शयितुं शीलं-
मस्यास्तीति तथोक्तः तस्मै, लोकान्पालयितुं शीलमस्यास्तीति लोकापाली
तस्मै, धेनुपालिने गोपालकाय, तेजसे, श्रीकृष्णायेत्यर्थः । नमोऽस्तु ।
'नमःस्वस्ति—' इत्यादिना चतुर्था ॥ ७५ ॥

धेनुपालदयितास्ननस्थली-

धन्यकुङ्कुमसनायकान्तये ।

वेणुगीतगतिमूलवेषसे

तेजसे तदिदमो नमो नमः ॥ ७६ ॥

धेनुपालानां गोपालानां दयिताः स्त्रियः तासां स्ननस्थली कुचप्रदेशः
तत्र धन्यः कृतार्थः कुङ्कुमः हरिद्रादिचूर्णवेषैकः तेन सनाया सक्ता कान्त-
र्यस्य तस्मै, वेणुगीतानां गतयः स्वरविशेषाः तासां मूलवेषसे मूलप्रदणं,
गानप्रभेदसंपादनसमर्थानेत्यर्थः । तेजसे श्रीकृष्णाय, तदिदमिति नमो-
विशेषणम् । ओं नमो नमः । सप्तश्लेषेण द्विरुक्तिः । 'नमःस्वस्ति'-
इत्यादिना चतुर्थी ॥ ७६ ॥

एवं नमस्कृत्य येन प्रकारेण स्वाभिमुख्येन कृष्ण आयाति तं
प्रकारमाह—

मृदुकणसूपुरमन्यरेण

वालेन पादाम्बुजपल्लवेन ।

अनुकणन्मञ्जुलवेणुगीत-

मायाति मे जीविनमाचक्रेति ॥ ७७ ॥

आत्माः केलयो विहारा येन तत् मे मम जीवितं प्राणभूतं श्रीकृष्ण-
स्थं तेजः, मृदु यथा तथा कणत् ध्वनत् नूपुरं मञ्जीरो यस्य तेन
मन्यरेण मन्दीभूतेन, वालेन सूक्ष्मेण कोमलेन वा पादः अम्बुजपल्लव-
इव तेन । अम्बुजदलतुल्यपादाम्ग्रामित्यर्थः । अनुकणत् नूपुरजगित-
गनुल्लस्य जायमानं मञ्जुलं धान्यं वेणोर्गीतं यस्मिन्कर्मणि तदपि भरति

तया आयाति आगच्छति, वेणुगानसहितचित्रनूतविशिष्टं सदावाती-
त्यर्थः ॥ ७७ ॥

सोऽयं विलासमुरलीनिनदामृतेन
सिञ्चन्नुदाञ्चितमिदं मम कर्णयुग्मम् ।
आयाति मे नयनबन्धुरनन्यबन्धु-
रानन्दकन्दलितकेलिकटाक्षलक्षः ॥ ७८ ॥

आनन्दकन्दलान्मुखाङ्कुरान्कुर्वन्तीति आनन्दकन्दलिताः, आनन्दक-
न्दलान्दातत्करोतिष्यन्तात्कर्तरि कः । 'निष्ठायां सेटि' इति गिलोपः ।
प्रेक्षकजनानन्दसंपादक इत्यर्थः । त एव केलिकटाक्षा विलासापाङ्गदृष्टवः
तैः, लक्ष्यत इति लक्षः । 'अकर्तरि च कारके-' इति कर्मणि बन् । यद्वा
आनन्दकन्दलितानि केलिकटाक्षाणां लक्षाणि लक्षसंख्याकाः कटाक्षा बल-
सः, अत एव नयनबन्धुः सोऽयं प्रविष्टोऽयम्, अन्वत्वापि कस्यचित्
बन्धुने भवतीत्यनन्यबन्धुः श्रीकृष्ण इत्यर्थः । उदधितं वेणुगानाकर्णनाय
उन्मुखं इदं मम कर्णयुगं श्रोत्रयुगं विलासेन श्रान्त्वेण मुरत्या वंस्या
निनदः स एवामृतं तेन सिञ्चन् आर्द्रं कुर्वन् । वेणुवादामृतेन श्रोत्रयोः
मुखं कुर्वन्नित्यर्थः । आयाति ॥ ७९ ॥

दूराद्विलोकयति चारणश्लेष्मणामी
घाराकटाक्षमोरितेन विज्ञोचनेन ।
आरादुपैति हृदयंगमवेणुनाद-
वेणीदुधेन दधनावरणेन देवः ॥ ७९ ॥

वारणश्लेष्मामी गजलीलागमनः, हृदयंगमो हृद्यः । 'गमय' इति

सञ् । 'अरुद्विपदजन्तस्य मुम्' इति मुम् । स चासौ वेणुनादय
 स एव वेणी प्रवाहः । 'प्रवाहो वेणी वा' इति हलायुधः । संजन्यमानो
 वेणुनाद इति यावत् । तां दोष्यीति तेन । 'दुहः कन्ध' इति
 कप्रत्ययो चकारथ । दशनावरणेन ओष्ठेन उपलक्षितो, देवः श्रीकृष्णः,
 धाराकटाक्षाः प्रवाहभूतकटाक्षाः तेषां भरोऽस्य संजात इति तेन
 विलोचनेन, लोचनद्वयेनेत्यर्थः । दूराद्विलोकयति । आरात् 'आराहू-
 समीपयोः' इत्यमरः । उपैति समीपमागच्छति च ॥ ७९ ॥

त्रिभुवनसरसाभ्यां दीप्तभूषापराभ्यां

दशि दशि शिशिराभ्यां दिव्यकीलाकुलाभ्याम् ।

अशरणाशरणाभ्यामश्रुताभ्यां पदाभ्या-

मयमयमनुकूजद्वेणुरायाति देवः ॥ ८० ॥

श्रीकृष्णः अनुकूजनं रणन् वेणुर्यस्य स तथोक्तः सन्, त्रिभुवनस्य
 सरसाभ्यां रसवन्नाम् । सर्वेषामतिमनोहराभ्यामित्यर्थः । दीप्तभूषा अमू-
 ल्याभरणानि अपरा निकृष्टाभ्यां ताभ्याम् । यद्वा दीप्तभूषाभ्यां
 सकाशात्पराभ्यामुरकृष्टाभ्याम्, अत एवाश्रुताभ्याम् आश्चर्यसंपाद-
 काभ्याम्, दिशि भवा दिग्भाः, अभ्यङ्कुलमा इत्यर्थः । तामिर्लीलाभि-
 र्विलासैराकुलाभ्याम्, विलासयुक्ताभ्यामित्यर्थः । दशि दशि प्रति-
 दशनम् । 'निलवीप्सयोः' इति वीप्सार्ये द्विर्भावः । शिशिराभ्यां
 शीतलाभ्याम् । श्रेष्ठकजनबभ्रुशमाह्लादसंपादकाभ्यामित्यर्थः । अशरणा
 अगतिकाः तेषां शरणाभ्यां रक्षितृभ्यां पदाभ्याम् अयमयमायाति
 समीपं यथा तथा आगच्छतीत्यर्थः ॥ ८० ॥

• आगच्छन्तं पुरुषं निधित्वाह—

सोऽयं मुनीन्द्रजनमानसतापहारी

सोऽयं मदव्रजबधूवसनापहारी ।

सोऽयं तृतीयभुवनेश्वरदर्पहारी

सोऽयं मदीयहृदयाम्बुजतापहारी ॥ - . .

यो मुनीन्द्राणां तपास्त्रिष्टेयानां मानसतापं मनस्तापं हर्तुं शीलमस्या-
स्तीति स तथोक्तः सोऽयम् । यो मदव्रजबधूनां मतव्रजघ्नीनां वसनान्य-
पहर्तुं शीलमस्यास्तीति स तथोक्तः सोऽयन् । यः तृतीयभुवनेश्वरस्य दर्पं
हर्तुं शीलमस्यास्तीति तथोक्तः । गोवर्धनोद्धारणादिनेति भावः । सोऽयम् ।
यो ममेदं मदीयम् । शैपिकउग्रस्ययः । तच्च तद्दृश्यं च तद्देशाम्बुजमम्बु-
रुहं तस्य तापं हर्तुं शीलमस्यास्तीति तथोक्तः सोऽयम् । मदीये सदा
चिन्त्यमानः कृष्ण एवाग्रमित्यर्थः । तापहारीत्यादौ सर्वत्र भूतार्थे वा
गितिः ॥ ८१ ॥

मम नयनयोः साफल्यमित्याह—

सर्वज्ञत्वे च भौगध्ये च सार्वभौमपिदं महः ।

निर्विशमपनं हन्त निर्माणरद्वयनुते ॥ ८२ ॥

सर्वज्ञत्वे च सुगन्धस्य मुन्दरस्य वाञ्छितजेति यत्तस्मिन् सार्वभौमं सर्व-
भूमेरीश्वरम् । इदमेव सर्वज्ञमतिमुन्दरं चेत्सर्वः । इदं पुरोवर्ति महः तेन
कर्म निर्विशदं प्रविशत् नयनं कर्तुं निर्माणरदं मुक्तिपुत्रम् अद्वयं अनु-
भवतीत्यर्थः ॥ ८२ ॥

पुष्पानमेतत्तु नवकञ्चोभ-

सुष्पेतरांश्चोदयं सुखेन्दोः ।

तृष्णाम्बुराशिं त्रिगुणीकरोति

कृष्णाद्द्वयं किञ्चन जीवितं मे ॥ ८३ ॥

मे मम जीवितं जीविका, किञ्चन इत्यमिति वक्तुमशक्यम्, निरति-
शयसुन्दरमित्यर्थः । कृष्णाद्द्वयं श्रीकृष्णनामकम् एतत्पुरोवर्ति, मुखेन्द्रोः
सकाशात् उष्णेतरांशोः शीतकिरणसं, चन्द्रस्येत्यर्थः । उदयम् आविर्भाव
पुनरुक्ता शोभा यस्य तं तथोक्तं पुष्पानं कुर्वदित्यर्थः । चन्द्रोदयं व्यर्थं
कुर्वदिति भावः । तृष्णाम्बुराशिम् आशासमुद्रम् । मयीत्युपपन्नः ।
त्रिगुणीकरोति प्रवर्तयतीत्यर्थः ॥ ८३ ॥

मम मनसि यन्मुखं द्योतितं तदेवेदं मुक्षामित्याह—

तदेतदाताम्रविलोचनश्रीः

संभाविताशेषविनम्रवर्गम् ।

मुहुर्भुरारैर्मधुराधरोष्ठं

मुक्ताम्बुजं तुम्बति मानसं मे ॥ ८४ ॥

आताम्रे, ईषदरुणे ते च, ते, विलोचने च तयोः श्रीः कान्तिः तथा
संभावितो बहुमन्यमानः अशेषविनम्रवर्गः समस्तप्रणतजनसमूहो येन
तत्, मधुरः अधरोष्ठो यस्य तत्तथोक्तं भुरारेः श्रीकृष्णस्य यन्मुक्ता-
म्बुजं कर्म मे मम मानसं कर्तुं मुहुः पुनः पुनः तुम्बति सदा ध्यायति
तत्प्रसिद्धं मुखम् एतत्पुरोवर्ति परिदृश्यमानं मुखम् । तस्मादयं कृष्ण
एवेत्यर्थः ॥ ८४ ॥

करो शरदुदञ्चिताम्बुजविकासशिक्षागुरु

पदौ विबुधपादपप्रथमपल्लवोल्लङ्घिनौ ।

हृ

दिशौ दक्षितदुर्मदत्रिभुवनोपमानश्रियो

विलोक्य विलोचनामृतमहो महन्तैश्वरम् ॥

हे विलोचन हे नयन, 'एहस्वात्—' इति मकारलोपः । अमृतम् अमृतवद्विद्यमानम् । अतिमुन्दरमित्यर्थः । महस्तेजो यस्य तत्, महत् आदिपुरुषस्य कृष्णस्येत्यर्थः । दैशवं वात्यं विलोक्य पश्य । किमर्थं दृष्टव्यमित्याशङ्क्याह— करावित्यादिना । करौ हस्तौ शरदि शरत्काले उदयितानि उत्पन्नानीत्यर्थः । तान्यम्बुजानि तेषां विलासाः कान्त्यादयः विकासविलासा इत्यर्थः । तेषां शिक्षायां गुरु । ततोऽप्यधिकशोभावहा- वित्यर्थः । पदौ पादौ । पञ्चद्वयः । द्विवचनम् । विबुधपादपानां कल्पदृ- शाणां प्रथमपहवा नूतनकिसलयानि तान्मुलद्वयितुं शीलमनयोरस्तीति तथोक्तौ । दशौ नेत्रे दक्षिता विदारिता दुर्मदानां गर्विष्ठानां त्रिभुवनोप- मानानां त्रिभुवनवियमानसाम्यवस्तुनां श्रीः शोभा याभ्यां ते तथोक्ते । तस्मिन्कृष्णे दैशवमवदयं दृष्टव्यमिति भावः ॥ ८५ ॥

आचिन्वानमहन्यहन्यहनि साकारान्विहारक्रमा-

नारुन्धानमरुन्धतीहृदयमप्यार्द्रस्मितास्यश्रिया ।

आतन्वानमनन्यजन्मनयनश्लाघ्यामनयो दशा-

मामन्दं व्रजसुन्दरीस्तनतटीसाम्राज्यमुज्जृम्भते ॥

अहन्यहन्यहनि प्रत्यहम् । वीप्सार्थे हिर्मनि कर्तव्ये संभ्रमेण श्रिरुक्तिः । साकारानाकारसहितान् विहारक्रमान्विहारविधिन् । 'क्रमस्तु पदविन्यासे वेदपाठान्तरे विधौ' इति शब्दार्थवे । आचिन्वानं संपादयत् । आर्द्रं सरसं स्मितं यस्य तत्तथोक्तं तच्च तत् आस्यं मुखं च तस्य श्रिया कान्त्या । 'आर्द्रस्मितार्द्रश्रिया' इति पाठे आर्द्रस्मितं सरसस्मितं तस्य आर्द्रश्रिया

सरससंपत्त्या अतिद्विष्टमरुन्धतीहृदयमपि वसिष्ठभार्याचित्तमपि कर्म आ-
रुन्धानम् ईषत्स्वाभिमुखं कुर्वाणम् । पत्नौ मुखस्यागपूर्वकमीपत्स्वोन्मुखं
पूर्वदित्यर्थः । अनन्यजन्मनो मन्मथस्य । 'कुमुमेयुरनन्यजः' इत्यमरः ।
नयनाभ्यां श्लाघ्यां सुखामनर्था भेष्टां दद्यामवस्थामातन्वानं समन्ताद्वि-
स्तरत् । मन्मथनयनयोरप्याद्यसंपादकमित्यर्थः । प्रजमुन्दरीस्तनतटीकु-
साघ्राज्यं निःशङ्कतया प्रवर्तमानमाधिपत्यामित्यर्थः । गोपस्त्रीकुचकुम्भेऽ-
नि, शङ्कं प्रवर्तमानं कृष्णाख्यं मह इत्यर्थः । आमन्दमीपन्मन्दं स्फुटं यथा
तथेत्यर्थः । उज्जृम्भते प्रकाशते । मम नयनयोरिति शेषः ॥ ८६ ॥

तमुच्छ्वसितयौवनं तरलशैवचालंकृतं

मदच्छुरितलोचनं मदविमुग्धहासामृतम् ।

प्रतिक्षणविलोभनं प्रणयपीतवंशीमुखं

जगत्रयमनोहरं जयति मामकं जीवितम् ॥ ८७ ॥

ममेदं मामकम् । 'युष्मदस्मदोरन्यतरस्याम्-' इत्यादि 'तवकममका-
वेकवचने' इति ममकादेशः । जीवितं जीवनहेतुभूतं वस्तु श्रीकृष्णाख्य-
मित्यर्थः । समुच्छ्वसितं सम्यगुद्बुद्धं यौवनं यस्य तत् । समुच्छ्वसितमि-
त्यत्र वर्तमाने क्तः । अत एव तरलशैशवेन नस्यच्छैशवेनालंकृतम्, म-
देन च्छुरिते विकसिते, मदेन सम्यगुज्जृम्भमाणे इत्यर्थः । लोचने यस्य
तत् । मदेन विमुग्ध सुन्दरं हासामृतं यस्य तत् । क्षणे क्षणे प्रतिक्षणम् ।
'अव्ययं विभक्ति-' इत्यादिना अव्ययीभावः । विलोभनं प्रेक्षकजनस्य
मोहसंपादकमित्यर्थः । प्रणयेन प्रेम्णा पीतं चुम्बितं वंशीमुखं वेणुविवर-
प्रदेशो येन तत् । जगत्रयमनोहरं त्रिभुवनसुन्दरं सत् जयति सर्वोत्कर्षेण
वर्तते ॥ ८७ ॥

चित्रं तदेतच्चरणारविन्दं

चित्रं तदेतन्नयनारविन्दम् ।

चित्रं तदेतद्वदनारविन्दं

चित्रं तदेतत्पुनरम्ब चित्रम् ॥ ८८ ॥

तत्तत्प्रसिद्धम् एतत्पुरोदेशे मया परिदृश्यमानं चरणारविन्दमिति तस्य कृष्णस्य एतत्परिदृश्यमानं चरणारविन्दं चित्रमिति वा योजना । एवमितरत् द्वयं योजनीयम् । हे अम्ब, पुनः पुनः पुनरित्यर्थः । तदेतच्चित्तचरणारविन्दादिविशिष्टं कृष्णाक्ष्यं वस्तु चित्रं चित्रमित्यादरेण द्विशक्तिः । अत्यद्भुतमित्यर्थः ॥ ८८ ॥

अखिलभुवनैकभूषण-

मधिभूषितजलधिदुहितकुचकुम्भम् ।

व्रजयुवतिहारवल्ली-

मरकतनायकमहामणिं वन्दे ॥ ८९ ॥

अखिलभुवनानां समस्तजगताम् एकभूषणं मुख्यभूषणम्, अधि-
भूषितौ अलंकृतौ जलधिदुहितुर्लक्ष्म्याः । रुक्मिण्या इत्यर्थः । कुच-
कुम्भौ येन तम्, व्रजयुवत्यो हारवल्ली इव तासां मरकत इन्दनीलः
स एव नायकमहामणिः हारमध्यविद्यमानस्थूलमणिः तम्, कृष्णमि-
त्यर्थः । वन्दे ॥ ८९ ॥

मधुरं मधुरं वपुरस्य विभो

मधुरं मधुरं वदनं मधुरम् ।

मधुगन्धिमृदुस्मितमेतदहो

मधुरं मधुरं मधुरं मधुरम् ॥ ९० ॥

अस्य पुरः परिदृश्यमानस्य विभोः कृष्णस्य वपुः चरितं मधुरं मधुरम् । अतिमुन्दरमित्यर्थः । संभ्रमेण द्विरुक्तिः । मधुरः पुष्परसस्यैव गन्धो यस्येति मधुगन्धिः । 'उपमानाद्य' इति गन्धशब्दस्येकारोऽन्तादेशः । मृदु मन्दस्मितं यस्य तत् अस्य विभोर्मधुरं मुन्दरं वहनं मधुरं मधुरम् अतिमुन्दरमित्यर्थः । संभ्रमेण द्विरुक्तिः । पुनः संभ्रमेणाह—एतत्पुरोवर्ति कृष्णाक्ष्यं तेजः मधुरं मधुरं मधुरं मधुरम् । अत्र संभ्रमेण बहुक्तिः । अहो इति हर्षे ॥ ९० ॥

शृङ्गाररससर्वस्वं शिखिपिञ्छविभूषणम् ।

अङ्गीकृतनराकारमाश्रये भुवनाश्रयम् ॥ ९१ ॥

शृङ्गाररसस्य सर्वस्वं सर्वार्थभूतम्, राशीकृतशृङ्गाररूपमित्यर्थः । शिखिपिञ्छं विभूषणं यस्य तत्, अङ्गीकृतः स्वीकृतः नराकारो मनुष्यदेहः येन तम्, भुवनाश्रयं प्रपञ्चाधारभूतम् । उपादानकारणत्वादिति भावः । आश्रये खेवं ॥ ९१ ॥

नाथापि पश्यति कदाचन दर्शनेन

चित्तेन बोधनिषदा मुदृशा सदस्रम् ।

स त्वं चिरं नयनयोरनयोः पदव्यां

स्वामिन्कया नु कृपया मम संनिधत्से ॥

अ शोभनं रक् ज्ञानं येषां तेषां मुदृशाम्, विदुषामित्यर्थः । सदृश

ग्रहसंख्या, समूह इत्यर्थः । अद्यापि अस्मिन्दिने वा कदाचन यदा कदाचिद्वा दर्शनेन चक्षुषा वा चित्तेन मनसा वा उपनिषद् वा न पश्यति । त्वामिति शेषः । हे स्वामिन्, स त्वं तादृशस्त्वं मम अनर्थोर्नयनयोः पदभ्यां मार्गे कया कृपया नु चिरं विरक्तालं संनिधत्से संनिधानं कुरुषे प्रत्यक्षो भवसौख्यार्थः । नुः प्रश्ने ॥ ९२ ॥

कथं कान्तिः केशव त्वन्मुखेन्दोः
कोऽयं वेपः कापि वाचामभूमिः ।
सेयं सेयं स्वादुता मञ्जुलथी-
भूयो भूयो भूयसस्तत्त्वमामि ॥ ९३ ॥

हे केशव ॥ कृष्ण, त्वन्मुखेन्दोः इयं परिदृश्यमाना कान्तिः का कापि इत्यमिति वक्तुमशक्या । एवमेवात्र किशब्दो योज्यः । अयं परिदृश्यमानो वेपः कः । सा प्रसिद्धा इयं परिदृश्यमाना । संभ्रमेण सेयं सेयमिति द्विरुक्तिः । स्वादुता लावर्ण्यं वाचामभूमिः वागविषयः मञ्जुलथीः सौन्दर्यर्थरार्पि का । तत् तस्मात्कारणात् भूयो भूयः पुनः पुनः भूयसो बहुधा नमामि । हे स्वामिमिति शेषः ॥ ९३ ॥

वदनेन्दुविनिर्जितः शशी
दक्षधा देव पदं प्रपद्य ते
अधिकां श्रियमश्नुतेतरां
तव तारुण्याविवृम्भितं कियत् ॥ ९४ ॥

हे देव, शशी चन्द्रः ते तव वदनेन्दुविनिर्जितः मुखेन्दुना परामृत

यन् दशधा दशप्रकारेण । दश नखा भूवेत्यर्थः । दशवारमिति च
गम्यते । एदं पादयुगलं प्रपद्य प्राप्य अधिकां धियं स्वाभाविककान्त-
पेक्षया अधिककान्तिम् अस्तुतेतराम् अतिशयेन प्राप्नोति । 'दिवचन-'
इत्यादिना तरण । 'किमेतिद्व्ययघादाम्बद्रव्यप्रकर्षे' इत्यामुप्रलयः ।
तत्र कारुण्यस्य दयाया निजृम्भितं इकृतिः कियत्, अधिकमित्यर्थः ।
अनेन मुक्तपदयोश्चाधिकसौन्दर्यमुक्तम् ॥ १४ ॥

तत्त्वन्मुखं कथमिवाञ्जसमानकक्ष्यं
वाङ्माधुरीबहुलपर्वकलासमृद्धम् ।
तर्हि ब्रुवे किमपरं भुवनैककान्तं
यस्य त्वदाननसमा सुषमा सदा स्यात् ॥

वाङ्माधुर्यं एव बहुला अधिकाः पर्वकलाः, यद्वा वाङ्माधुर्यो बहुलपर्व-
कला इव इत्युपमितसमासो वा । ताभिः समृद्धं तत्प्रसिद्धं त्वन्मुखम्
अञ्जं च अञ्जश्च अञ्जौ तयोधन्द्रतामरसयोरित्येकशेषः । समानकक्ष्यं
समानकोटि कथमिव केन प्रकारेण, भवेदिति शेषः । केनापि प्रकारेण न
भवतीत्यर्थः । यद्वा कथमिव केन प्रकारेण ब्रुवे । केनापि प्रकारेण वक्तुं
समर्थो न भवामीत्यर्थः । अस्मिन्पक्षे समानकक्ष्यमित्येवशब्दोऽप्याह-
तैव्यः । यस्य वस्तुनः सदा त्वदाननसमा त्वन्मुखसमा सुषमा उत्कृष्टशोभा
स्यात्, अपरं त्वन्मुखादन्यत् यद्वस्तु भुवनेषु एकमेव कान्तम्, अभिराम-
त्वादित्यनुपपन्नः । तद्वस्तु किं कीदृशवस्तु इति ब्रुवे । इदं वस्तु त्वदानन-
सममिति वक्तुं न समर्थो भवामीत्यर्थः । तस्मात्त्वत्समो लोके नास्तीति
भावः । 'अम्बुजनुत्यकक्ष्यम्' इति पाठेऽप्येकशेषादिकं कृत्वा पूर्ववदेव
योजनीयम् । अर्थभेदस्तु नास्त्येव ॥ १५ ॥

अखण्डनिर्वाणरसप्रवाह-

विस्फण्डिताशेषरसान्तराणि ।

अयन्नित्रतोद्धान्तमुधारणवानि

जयन्ति शीतानि तव स्मितानि ॥ ९६ ॥

अखण्डः परिपूर्णः निर्वाणं निर्युतिः, सुखमित्यर्थः । तदेव रसः तस्य प्रवाहेण विस्फण्डितमशेषरसान्तरं येषां तानि, तथा अयन्नित्रतमप्रतिबद्धं यथा तथा उद्धान्ता बहिः प्रवर्तमानाः मुधारणवा अमृतसमुद्रा येभ्यस्तानि । मुधावदत्यन्तसुखकराणीत्यर्थः । शीतानि प्रेक्षकजनानामतिमनोहराणि तव स्मितानि अयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्त इत्यर्थः ॥ ९६ ॥

कामं सन्तु सद्गच्छः कतिपये सारस्यधौरेयकाः

कामं वा कमनीयतापरिणतिस्वाराज्यवद्भ्रताः ।

नैवैतैर्विवदामहे न च वयं देव प्रियं ब्रूमहे

यत्सत्यं रमणीयतापरिणतिस्त्वय्येव पारं गता ॥

कतिपये केवलविरता इत्यर्थः । 'प्रथमचरम-' इत्यादिना जस्रः क्षी-
भावः । रसेन श्रद्धादिना सहितः सरसः तस्य भावः सारस्यं तद्रूपं
पुरं भारं वहन्तीति धौरेयकाः । 'पुरो गङ्गकौ' इति ङक् । स्वार्थे कः ।
रक्षिका इत्यर्थः । कामं यथेच्छं सन्तु तिष्ठन्तु । कमनीयतायाः तत्सौन्द-
र्यस्य परिणतिराधिक्यं सैव स्वाराज्यं स्वर्गराज्यं तदर्थं बद्धं कृतं नेते पु-
ण्यविशेषो यैस्ते सद्गच्छाः । 'संख्यैकवचनाच्च बाष्पायाम्' इति शास्त्रप्रत्ययः ।
कामं यथेच्छं सन्तु तिष्ठन्तु । हे देव, वयम् एतैः रक्षिकमुन्दरजनैः नैव
विवदामहे कतहं कुर्महे । 'भासनोपसंभाषा-' इत्यादिना विमतावात्मने-

पदम् । प्रियं च न ब्रूमहे । यद्यस्माद्धेतोः रमणीयतायाः सौन्दर्यस्य परि-
णतिः परिपाकः त्वय्येव पारं गता तीरं प्राप्ता । पूर्णत्वर्थः । सत्यम् इदं
वचो यथार्थमित्यर्थः । अतिशयेन मुन्दरजनस्य लोकेऽभावात्त्वय्येव सौ-
न्दर्यं विधान्तं नान्यत्वेति कृत्वा तैः साकं कलहं वा छेदं वा न कुर्म इति
भावः ॥ ९७ ॥

त्वत्संबन्धमालेण सर्वं वस्तु रमणीयम्, तव तु रमणीयता किमु
वक्ष्येत्याह—

गजद्वीका लोका मदनवनिता गोपवनिता
मधुस्फीतं गीतं किमपि मधुरा चापलधुरा ।
समुज्जृम्भो गुम्भो मधुरिमकिरां मादृशगिरां
त्वयि स्थाने जाते दधति चपलं जन्म सफलम् ॥

गजद्वीका निर्लज्जाः गोपवनिताः पशुपालकस्त्रियः । सदा गोसं-
चारवशादसिक्तानभिज्ञा इति यावत् । लोकाः त्वयि तृष्णायुक्ताः सत्यः
मदनवनिता रतितुल्याः । परत्र परशब्दप्रयोगादेव तुल्यार्थलाभः ।
जाता इति शेषः । एवमुत्तरत्रापि तत्तद्विज्ञवचनपरिणामेन जातशब्दो
योजनीयः । गीतं त्वत्संबन्धि गीतं मधुस्फीतं मधुस्फूर्तिमत् मधुबन्ध-
धुरमित्यर्थः । यद्वा त्वत्संबन्धि गीतं स्फीतमपि तारमपि मधु सौद्रतुल्यं
जातम् । चापलधुरा त्वत्संबन्धि चापल्यं किमपि मधुरा इत्यमिति
वक्तुमशक्या मधुरा जाता । मादृशस्य अपरिहस्य गिरा वाचा गुम्भः
त्वत्संबन्धिवाक्संदर्भ इत्यर्थः । मधुरिमाण हवता किरन्ति क्षिपन्तीति
तथोक्ताः तासां वात्मीक्याद्यतिश्रान्यवाचामित्यर्थः । सम्पगुज्जृम्भ इव
उज्जृम्भः पूर्तिर्यस्य च तथोक्तो जातः । मदीयस्त्वत्संबन्धवाक्सदभो-

ऽपि वाल्मीक्यादिरमणीयवाक्यसंदर्भेन नुन्यो जात इत्यर्थः । गोपवनिता-
गतिचापलधुरागुम्भरूपपदार्थानां त्वयि विषये जाते सति, गोपवनि-
तादयः चपलं जन्म सफलं फलसहितं यथा तथा दधति पश्यन्ति ।
'अदन्यस्तात्' इत्यदादेशे दधातेर्बहुवचनम् । स्थाने युक्तम् ।
स्वरसंबन्धवशादेव सर्वेषां रमणीयतायां तव किमु यजन्यमिति
भावः ॥ ९८ ॥

प्रेमदं च मे कामदं च मे

वेदनं च मे वैभवं च मे ।

जीवनं च मे जीवितं च मे

दैवतं च मे देव नापरम् ॥ ९९ ॥

हे देव, मम प्रेम ददाताते प्रेमदम् । 'अतोऽनुरसर्गे कः' इति कः ।
तव मे । कामद वाञ्छितार्थदातृ च मे । वेदनं हानं च मे ।
वैभवम् ऐश्वर्यं च मे । जीवनं प्राणाय च मे । जीवितं जीवनहेतुभूतवस्त्वपि
च मे । दैवतं च मे । अपरं त्वदन्यत् न नास्तीत्यर्थः । एतत्सर्वं त्वमेव,
त्वद्वधातिरिक्तमेतादृशं मम नास्तीति भावः ॥ ९९ ॥

मम बाल्यनस्योस्त्वद्विषयत्वमेवास्तु नान्यविषयतेति प्रार्थयते—

माधुर्येण विजृम्भन्तां वाचो नस्तव वैभवे ।

चापल्येन विवर्धन्तां चिन्ता नस्तव शैशवे ॥ १०० ॥

नः अस्माकं वाचः तव वैभवे गोवर्धनोद्धरणादी माधुर्येण प्राच्यतया
विजृम्भन्तां विशेषेण जृम्भणं कुर्वन्तु । नः अस्माकं चिन्ता मनो-
व्यापाररूपाः तव शैशवे बाल्ये चापल्येन लोभेन विवर्धन्तां विशेषेण
वृद्धिं प्राप्नुवन्तु ॥ १०० ॥

यानि त्वच्चरितामृतानि रसनालेष्टानि धन्यात्मनां

ये वा शैशवचापलव्यतिकरा राधापराधोन्मुखाः ।

या वा भावितवेणुगीतगतयो लीलामुखाम्भोरुहे

धारावाहिकया वहन्तु हृदये तान्येव तान्येव मे ॥

धन्यात्मनां कृतार्थचित्तानां रसनालेष्टानि अत्रादरेण जिह्वाप्रा-
त्याणि । सर्वदा अत्रादरेणोच्यमानानीति यावत् । त्वच्चरितामृतानि
त्वया क्लिप्तमाणानि व्यापारान्तराणि यानि सन्ति, राधापराधो राधा-
विषयकबुद्ध्यनादिः स उन्मुखः प्रथमो येषां ते शैशवे शाल्वे चापल्येन
स्पतिकरा उद्गतयः, यद्वा चापलव्यतिकराध्वपलचेष्टासमूहाः ये वा
सन्ति । अत्र वाशब्दः समुच्चये लीलांमुखाम्भोरुहे विलासयुतवदनाम्बुजे
भावित्वा उत्पाद्यमाना वेणुगीतस्य गतयः प्रवेशः या वा सन्ति । अत्रापि
वाशब्दः समुच्चये । तान्येव पूर्वोक्तकृष्णचरितादीन्येव । 'नपुंसकमन-
पुंसकेनैकवचास्यान्यतरस्याम्' इति नपुंसकशेषः । विकल्पेनैकवद्भावा-
द्बहुवचनम् । संभ्रमेण द्विरुक्तिः । मे मम हृदये धारावाहिकया वहन्तु ।
मम चित्तं सदा त्वद्वापारप्रवणमेव भूयादिति भावः ॥ १०१ ॥

ननु मद्दृष्टे सदा प्रवर्ततामिति प्रार्थितम्; तावत् तव किं प्रयोजन-
मित्याशङ्क्याह—

भक्तिस्त्वयि स्थिरतया भगवन्पदि स्या-

दैवेन नः फलितदिव्यकिशोरवेषे ।

मुक्तिः स्वयं मुकुलिताञ्जलि सेवतेऽस्मा-

न्यर्मार्थकामगतयः समयवतीक्षाः ॥ १०२ ॥

हे भगवन्, नः अस्माकं दैवेन अदृष्टविशेषेण फलितः स्वस्य फलत्वेन
संपादितः दिव्य इतरासाधारणः किशोरेषो यस्मै तस्मिन् । असदृष्ट-
फलाभावे तद्वर्णनमनिर्दुर्लभमिति भावः । धर्मार्थकामानां मतयः सना-
चाराः सनयप्रतीक्षाः आवर्तकियतापूर्विकाः । धर्मार्थकामा आवर्तकं
पृथुव आगन्तार इत्यर्थः । तद्वक्तव्यं चेन्मम किं दुर्लभमिति कृत्वा
तामेव प्रार्थय इति भावः ॥ १०२ ॥

जय जय जय देव देव देव

श्रवणमनोनयनामृतावतार ।

जय जय जय देव देव देव

विभुवनमङ्गलदिव्यनामधेय ॥ १०३ ॥

श्रवणमनोनयनाममृतावतार आविर्भावो यस्य तस्य संतुष्टिः ।
विभुवनस्य मङ्गलानि शोभनरूपाणि दिव्यानि इतरासाधारणानि नामधे-
यानि यस्मै तस्मै संतुष्टिः । देव देव देवेत्यादिनूक्तिः संश्रयेण । अन्य-
थाहवातप्रामम् ॥ १०३ ॥

तुभ्यं निर्भरहर्षवर्षविवशावेशस्फुटाविर्भव-

ज्यष्ठापलभूपितेषु सुकृतां भावेषु निर्मासवे ।

श्रीमद्भोक्तृलम्बनाय महते कार्त्त विद्मः

माधुर्यैकरसार्णवाय महते कसौविद्मः नमः ॥

निर्भरेण अतिमात्रेण हर्षवर्षेण संतोषप्रदया विवशावेशः बाह्यापार-
विस्मयता तेन स्फुटं यथा तथा आविर्भवा प्रकाशमानेन भूषणापलेन

अधिकचापत्येन भूषितेषु मुहूर्तां पुष्पकृतां भावेषु मनोव्यापारेषु निर्भा-
सते निरन्तरं प्रकाशमानाय, श्रीमद्गोकुलमण्डनाय श्रीयुतगोकुललंकाराय,
मदते व्यापकाय, वाचासुनिपदां विदूषयते अविदूषलेऽपि विदूषमिवा-
चरते । उपनिषत्प्रतिपाद्यत्वेऽपि शुद्धमाहिकया, अप्रतिपाद्यमानायेत्यर्थः ।
विदूषशब्दात्कर्तुर्भनत्यर्थे लोहितादित्वात्कथम् । 'अकृतसार्वधातुकयोर्दोषः'
इति दोषः । लटः स्रजन्तं रूपम् । माधुर्यमेकः केवलो रसो यस्य स
चासौ धर्णवः समुद्रश्च तस्मै, कस्मैचित् इत्यमिति वक्तुमशक्याय, अहं
पुरो वर्तमानाय महसे तुभ्यं नमः । 'नमःस्वस्ति-' इत्यादिना चतुर्थी ॥

स्वीयं विज्ञापनमत्यादरेण श्रोतव्यमिति कृष्णं प्रार्थयते—

ईशानदेवचरणाभरणेन नीवी-

दामोदरस्थिरयशःस्तवकोदमेन ।

लीलाशुकेन रचितं तव देव कृष्ण-

कर्णामृतं बहवु कल्पशतान्तरेऽपि ॥ १०५ ॥

हे कृष्ण देव, ईशानदेवो महादेवः तस्य चरणी पादौ आभरणं यस्य
तेन । आभरणं यथा, अत्यादरेण ध्रियते तद्वदत्यादरेण ध्रियमाणशिवपा-
दारविन्देनेत्यर्थः । अनेन शिवद्वेषप्रयुक्तदोषो मयि नास्तिवन्ति सूचितम् ।
नीवीभूतं मूलधनभूतम् । 'नीवीपरिपण्डुष्वि-व', इत्यमरः । 'मूलधनम्'
इति मुकुटः । दामोदरस्य कृष्णस्य स्थिरयशः निश्चलकीर्तिः तदेव स्तवकः
शुचलकः वृक्षस्थितसंवृतपुष्पसमूह इति यावत् । तत्र उद्गमेन उन्मुखेन
अत्यादरयुक्तेनेत्यर्थः । लीलाशुकेन त्वया विलासार्थं पोष्यकारिबद्धयज्ञानं
विनापि शब्दान्तरचयता मयेत्यर्थः । रचितं भक्तिस्त्वयि मम ददास्त्विति
प्रार्थनारूपं वचनजातम् । यद्वा पचिन्तामणिः— इत्यादिश्लोकजातं कल्प-

गतान्तरेऽपि तव कर्णयोरमृतं सत् बहवु प्राप्नोतु । मया रचितमिदं वि-
ज्ञापनरूपद्वलोकजातं येन येन नदा यदा पठ्यते तदा तदा अमृतवत्त्वया
प्राप्तमिति भावः ॥ १-५ ॥

नन्वस्मत्कर्णयोरमृतवत्पुण्येऽपीतरजनकर्णामृतत्वाभावादास्मिन्वाक्य-
जाते कथं तेषामादर इत्याशङ्क्य तदादरणमेव सर्वादरणरतुरित्याह—

धन्यानां सरसानुलापसरणीसौभाग्यमभ्यस्यतां

कर्णानां विवरेषु कामपि सुधावृष्टिं दुर्दानं मुहुः ।

वश्यानां सुदृशां मनोनयनयोर्मग्नस्य देवस्य नः

कर्णानां वचसां विजृम्भितमहो कृष्णस्य कर्णामृतम् ॥

नः अस्माकं मनोनयनयोर्मग्नस्य सदा मनश्चक्षुषोर्विषयभूतस्य देवस्य
कृष्णस्य कर्णामृतम्, सरसा रघयुष्काः तेषां ते अनुलापा वाग्विशेषाः
तेषां सरणी रीतिः तस्याः सौभाग्यं माधुर्यादिकमभ्यस्यताम्, तत्र परि-
शीलनं कुर्वतामित्यर्थः । अभिपूर्वात् 'अमुं क्षेपणे' इत्यस्मात्तद् दृश्यम् ।
लटः सप्तादेशः । धन्यानां कृतार्थानाम् । यद्वा, सरसा अनुलापा येषां ते
तथोक्ता बालमीक्यादयः तेषां सरणी कान्धेषु शब्दरचनारोतिः तस्याः
सौभाग्यं माधुर्यादिकं तदभ्यस्यतां पुनः पुनरनुभवतां धन्यानप्येति वा
योजना । कान्धगुणज्ञानमित्यर्थः । कर्णानां विवरेषु विलेपु, कामपि व-
श्रुतमशक्यां सुधावृष्टिम् अमृतवत्पुं मुहुः पौनःपुन्येन दुर्दानं कुर्वाणं सत्
वश्यानां जितेन्द्रियाणां सुष्ठु दृष्टवान् येषां तेषाम्, विदुषामित्यर्थः ।
कर्णानां वचसां च विजृम्भित विशेषेण प्रकाशमानम्, भवतीति शेषः ।

अहो इत्याश्चर्ये । त्वदङ्गीकारमात्रेण काव्यगुणज्ञानां जीवन्मुक्तानां च वचः कर्णयोरतिशयेन प्रकाशमानं भवेदिति कृत्वा प्रचयं प्राप्स्यतीत्यभिप्रायः ॥ १०६ ॥

एवं मद्वचनानि त्वद्विषयाभ्येव भवन्तु, तान्यपि भवता भ्रष्टादरेण-मृतवच्छ्रोतव्यानीति संप्रार्थ्य, इदानीं मम ज्ञानकारणं चक्षुरादि यत्र यत्र प्रवर्तते तत्र तत्र त्वद्विषया एव विषया भवन्त्विति कृष्ण प्रार्थयते—

अनुग्रहद्विगुणविशाललोचनै-

रनुस्वनद्वेणुगलद्रवामृतैः ।

यतो यतः प्रसरति मे विलोचनं

ततस्ततः स्फुरतु तवैव वैभवम् ॥ १०७ ॥

इति श्रीलीलाशुकविरचिते-

श्रीकृष्णकर्णामृते

प्रथम आश्वासः ॥

अनुग्रहेण द्विगुणविशाले अत्यर्थविस्तृते लोचने येषां तैः । यद्वा अनुग्रहेण द्विगुणविशालानि अतिदीर्घाणि तानि च तानि लोचनानि दृष्टव्यं यैस्तैः । संतन्यमानदृष्टिभिरित्यर्थः । असिन्पक्षे चक्षुरोऽध्याहर्तव्यः । एवं च विशाललोचनैः वेणुगलद्रवामृतैश्च इति योजना । अनुस्वनन् अनुस्वनन् स चायौ वेणुश्च तस्माद्गलन्त उत्पन्नाः ते च ते रवाश्च ते अमृता-नाव तैरुपलक्षितं तव वैभवमेव विलास एव यतो यतो यत्र यत मम

लोचनम्, ज्ञानकारणं चक्षुरादीत्यर्थः । प्रसरति प्रवर्तते तत्कृतः तत्र
अ स्फुरतु प्रकाशताम् ॥ १०७ ॥

इति श्रीपद्मनाभ्यप्रमाणपारावारपारीणपशुपतिहमल-
भट्टोपाध्यायपुत्रेण कोदण्डमाम्बागर्भञ्जफिमुक्ता-
मणिना पापमल्लयसूरेणा विरचितायां
श्रीकृष्णकर्णामृतन्यास्यायां
सुवर्णचषकसमाध्यायां
प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीय आश्वासः ॥

पूर्वशतकास्ते तद्वैभवं मेव मदीयं ज्ञानकर्णं गोचरयति तस्युक्तम् ।
तद्वैभवं येन येन प्रकारेण प्रतीयते तेन तेन प्रकारेणाह—

अभिनवनवनीतस्निग्धपापीतदुग्धं

दधिकणपरिदिग्धं सुग्धमङ्गं मुरारेः ।

दिशतु भुवनकृच्छ्रच्छेदि तापिञ्छगुच्छ-

च्छवि नवशिखिपिञ्जालाञ्छितं वाञ्छितं नः ॥

अभिनवनवनीतेन नूतननवनीतेन स्निग्धं स्वच्छम्, आपीतमीप-
रपीतवर्णं दुग्धं क्षीरविन्दनो यस्य तत्, ईपरीतवर्णक्षीरकणैर्ध्यातमि-
त्यर्थः । यद्वा, आपीतं पीयमानं दुग्धं येन तत्तथोक्तमिति वा । दधि-
कणैः परिदिग्धं समन्ताद्विषितम्, तापिञ्छस्य तमालस्य दृक्षविशेषस्य,
'कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिञ्छोऽपि' इत्यमरः । गुच्छानां स्वकानां
छविः कान्तिरिव कान्तिर्यस्य तत्, नवमा नूतनया शिखिपिञ्छया मयू-
रवर्णेण लाञ्छितमलंकृतम् । पिञ्छाशब्दस्याकारान्तस्य प्रयोगो निप-
ण्टन्तरेषु मृग्यः । यद्वा, चम्पूराम्नायमेऽपि 'इन्द्रजालविधिसाधकापिञ्छ-
केव' इति भोजरात्रप्रयोगाद्वा साधुत्वं श्रेयम् । भुवनानां समस्तजनानां
कृच्छ्रमुपद्रवः तच्छेत्तुं शीलमस्यास्तीति तथोक्तम्, मुरारेः कृष्णस्य
सुग्धं सुन्दरम्, 'सुग्धः सुन्दरमूढयोः' इत्यमरः । अत्रं शरीरं नः
अस्माकं वाञ्छितमभीष्टं दिशतु ददातु ॥ १ ॥

यां दृष्ट्वा यमुनां पिपासुरनिशं व्यूहो गवां गाहते
 विद्युत्त्वानिति नीलकण्ठनिबहो यां द्रष्टुमुत्कण्ठते ।
 उत्तंसाय तमालपल्लवमिति च्छिन्दन्ति यां गोपिकाः
 कान्तिः कालियशासनस्य वपुषः सा पावनी पातु नः ॥

पातुमिच्छुः पिपासुः, जलपानार्थमित्यर्थः । गवां व्यूहः समूहः यां
 कान्तिं यमुनां दृष्ट्वा यमुनेति भ्रमित्वा अनिशं, सदा गाहते प्रविशति ;
 नीलकण्ठनिबहः मयूरसमूहः यां कान्तिं विद्युत्त्वानिति विद्युत्तत्सङ्घितौऽस्य
 सन्तीति तथोक्तः । 'क्षयः' इति मत्स्यो मकारस्य बत्वम् । इतिना
 निपातेनोक्तत्वाद्विद्युत्त्वानित्यत्र न द्वितीयां । अत एव माघे 'चिरादमुं
 नारद इत्यबोधे' इत्युक्तम् । द्रष्टुमुत्कण्ठतेऽन्वीहो करोति ; गोपिकाः
 'यां कान्तिं तमालपल्लवमिति तापिञ्जलकिसलयमिति दृष्ट्वा भ्रमित्वा
 उत्तंसाय उत्तंसार्थं च्छिन्दन्ति च्छेत्तुमुत्कण्ठते ; कालियशासनस्य कालियो
 नाम सर्पविशेषः तच्छासनस्य तच्छिश्नकस्य कृष्णस्येत्यर्थः । सा प्रसिद्धा
 पावनी पवित्रस्मा कान्तिः नः भस्मान् पातु रक्षतु ॥ २ ॥

देवः पायात्पयसि विमले यामुने मञ्जतीनां
 याचन्तीनामनुनयपदैर्बद्धितान्यंशुकानि ।
 लज्जाकौकैरलसविलसैरुन्मिपस्पञ्चबाणैः
 गोपस्त्रीणां नयनकुसुमैरर्चितः केशवो नः ॥ ३ ॥

विमले निर्मले यमुनाया इदं यामुनम्, 'तस्यैवम्' इत्यण् ।
 तस्मिन्पयसि जले मञ्जतीनां कानं कुर्वतीनां बद्धितानि प्रतारितानि

अंशुकानि वस्त्राणि अनुनयपदैः प्रियोक्तिभिः याचन्तीनां गोपघ्नीनां
 अलसानि 'अलसः सौम्यमन्दयोः' इति शब्दार्णवे । तानि च तानि
 विलसानि प्रकाशमानानि तैः । यद्वा, अलसानि कृष्णरूपविषयप्राप्तानि
 विलसानि पुनर्निवृत्तानि, कृष्णं प्राप्य पुनर्निवृत्तानीत्यर्थः । तैः अतः
 एव छज्जालोलैः लज्जारूपोपाधिवशाद्यन्तैः, उन्मिषन् पश्यबाणो मन्मथो
 येभ्यस्तैः नयनान्येव कुसुमानि तैरर्चितः पूजितः, दृष्ट इत्यर्थः । केशवः
 श्रीकृष्णः नोऽस्मान्पायादकतु ॥ ३ ॥

मातर्नर्तः परमनुचितं यत्खलानां पुरस्ता-

दस्ताश्च जठरपिठरीपूर्वये नर्तितासि ।

तत्क्षन्तव्यं सहजसरले वत्सले बाणि कुर्या

मायश्चित्तं गुणगणनया गोपवेपस्य विष्णोः ॥

हे सहजसरले स्वभावतः कजुहदये । अत एव प्रार्थये, अन्यथा
 मत्प्रार्थनं विफलमेव स्यादिति भावः । मद्दयस्य सारल्ये सत्यपि
 दयाया अभावात्प्रार्थनं धर्ममेवेत्याशङ्क्याह— हे मातरिति । मातुः
 पुत्रे दयायाः स्वतः सिद्धत्वादिति भावः । अत एव हे वत्सले हे दमा-
 वति, हे बाणि सरस्वति । मद्भाग्येण परिणममाने इत्यर्थः । जठरमुदरं
 तदेव पिठरी षटः । 'जातेरस्त्रीविषयात्—' इति ङीप् । 'स्त्री स्यात्का-
 चिन्मृणाल्यादिर्विवक्षापचये यदि' इत्यमरसिंहोक्तेरत्पत्वविवक्षायां स्त्री-
 त्वम् । तथा च स्वल्पपिठर इत्यर्थः । तस्याः पूर्तये पूरणाय । अस्मत्क-
 षिकुण्डपूरणायेत्यर्थः । खलानां दुर्जनानाम्, दोषैकदशमित्यर्थः । पुर-
 स्तादप्रतः नर्तितासीति यत् नर्तनं प्रापितासीति यत् । मयेति शेषः ।
 अतः एतस्मान्नर्तनकारयितृत्वात् परम् अन्यत् अनुचितं नास्तीत्यर्थः ।

तव नर्तनकारयितृत्वं ध्वन्तव्यं सोढव्यम् । कुः इत्याशङ्क्याह— कु-
र्वामित्यादिना । गोपवेपस्य विष्णोः श्रीकृष्णस्येत्यर्थः । गुणगणनया गुण-
कीर्तनया श्रायश्चित्तं कुर्यां करिष्यामि ॥ ४ ॥

अद्भुत्यग्रैररुणकिरणैर्मुक्तसरुद्धरन्ध्रं

वारं वारं वदनमरुता वेणुमापूरयन्तम् ।

व्यत्यस्ताङ्घ्रिं विकचकमलच्छायविस्तारनेत्रं

वन्दे वृन्दावनसुचरितं नन्दगोपालसूनुम् ॥ ५ ॥

अरुणा रक्तवर्णाः किरणा येषां तैः अद्भुत्यग्रैः मुक्तानि विवृतानि
संरुद्धानि च रन्ध्राणि वेणुविवराणि यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा वेणुं
वदनमरुता मुखवायुना वारं वारं पुनः पुनः आपूरयन्तम्, व्यत्यस्तौ
वामदक्षिणयोर्विषमभानदक्षिणवामी अङ्घ्रौ पादौ यस्य तम्, विकचकम-
लानां विकसितपद्मानां छायेन छाया कान्तिर्ययोक्त्ये । कमलसदृशे
इत्यर्थः । विस्तारे विस्तृते । विस्तारे इत्यत्र 'अकृतरि च'— इति घञ् ।
विस्तारीति पाठे तु विस्तारिणी विस्तृते, नेत्रे यस्य तं वृन्दावने सुचरितं
शोभनानि चरितानि संचरणानि यस्य तं नन्दगोपालसूनुं वन्दे ॥ ५ ॥

मन्दं मन्दं मधुरनिनदैर्वेणुमापूरयन्तं

वृन्दं वृन्दावनभुवि गवां चारयन्तं चरुत्वम् ।

छन्दोभागे श्रुतमखमुखध्वंसिनां दानवानां

हन्तारं तं कथयं रसने गोपकन्याभुजङ्गम् ॥ ६ ॥

मधुरनिनदैः प्राव्यनिनदैः मन्द मन्दं यथा तथा वेणुमापूरयन्तम् ।

धाम्नं यथा तथा वेणुगानं कुर्वन्तमित्यर्थः । वृन्दावनभुवि पृन्दा-
वनप्रदेशे यथा पद्मजो, वृन्दं समूहं आरयन्तं संचारयन्तं तृणानि
भक्षयन्तमिति वा । छन्दसां वेदानां माय एव देशः तस्मिन्
वेदान्ते इत्यर्थः । चरन्तं वर्तमानम्, प्रतिपाद्यमित्यर्थः । यद्वा
चरन्तं गोपैः सह चरन्तमिति वा । छन्दोभिर्वेदैः प्रतिपाद्यभागे;
यहभागनिमित्तमित्यर्थः ।, 'निमित्तात्कर्मयोगे' इति निमित्तसप्तमी ।
शतमल इन्द्रः मुसमादिर्येषां ते तथोक्तः तान् ध्वंसितुं शीलमेवामस्तीति
तथोक्ताः तेषां दानवानाम्, राक्षसानामित्यर्थः । 'कर्तृकर्मणोः कृति'
इति कृयोगात्कर्मणि षष्ठी । इन्तारं नाशकं ते प्रसिद्धं गोपंकन्याभुजङ्गं
गोपहन्त्रीपिङ्गम्, विटमित्यर्थः । 'भुजङ्गः सर्पपिङ्गयोः' इति विश्वः । हे
रसने, कथय, कीर्तय ॥ ६ ॥

वेणीमूले विरचितघनश्यामपिच्छावचूडो

विद्युल्लेखावलयित इव स्निग्धपीताम्बरेण ।

मामालिङ्गन्मरकतमणिस्तम्भगम्भीरबाहुः

स्वप्ने दृष्टस्वरुणतुलसीभूषणो नीलमेघः ॥ ७ ॥

वेण्याः केशबन्धस्य मूले विरचितं न्यस्तं घनश्यामं मेघवभीलं पिच्छं
बहिम् अवचूड । शिरोभूषणं यस्य सः । स्निग्धपीताम्बरेण विद्युल्लेखया
तदित्यङ्गत्वा 'लेखा, लिपिराजिकयोः' इति विश्वः । वलयितः वेष्टितः
नीलमेघ इव स्थितः । मरकतमणिस्तम्भाविव गम्भीरो बाहु यस्य सः ।
तरुणतुलसीभूषणः मां रुक्मिणीम् आलिङ्गन् आश्लिष्यन् । इदमुपलक्ष-
णम्, तयाप्यालिङ्गित इत्यपि बोध्यम् । रुक्मिणीसमेतः सन्नित्यर्थः ।
स्वप्ने दृष्टः । मयेति शेषः ॥ ७ ॥

कृष्णे हृत्वा सिचयनिचयं कूलकुञ्जाधिरुढे
 मुग्धा काचिन्मुहुरनुनयैः किं निवति व्याहरन्ती ।
 सभ्रूभङ्गं सदरहसितं सत्रपं सानुरागं
 छायाशौरेः करतलगतान्यंशुकान्याचकर्ष ॥ ८ ॥

सिचयनिचयः वस्त्राणां समूहः । 'वसनं चेलं, सिचयः पुंसि' इति
 शब्दार्णवः । हृत्वा गृह्यत्वा कृष्णे कूलकुञ्जाधिरुढे सति तीरवृक्षाधिरुढे
 सति, काचिन्मुग्धा उदयशौवना काचिद्रोपकन्यकेत्यर्थः । मुहुरनुनयैः
 पुनः पुनः प्रीतिवचनैः । किं तु किं प्रयोजनम् ? प्रियवचनं न वक्तव्यमि-
 त्यर्थः । तद्विनापि वल्लभाभादिति भावः । इत्यनेन प्रकारेण व्याहरन्ती
 वदन्ती भ्रूभङ्गेण सहितं यथा तथा, दरहसितं मन्दस्मितं तेन सहितं
 यथा तथा, त्रपा लज्जा तथा सहितं यथा तथा, अनुरागः प्रेमविशेषः
 तेन सहितं यथा तथा, छायाशौरेः अनातपरूपकृष्णस्य । कृष्णच्छायाया
 इति यावत् । करतलगतान्यम्बरानि आचकर्ष आकृष्टवती ॥ ८ ॥

कस्याधिहोपिकाया मनोरथं कविराह--

अपि जनुषि परस्मिन्नात्तपुण्यो भवेयं
 तटमुषि यमुनायास्तादृशो वंशनालः ।
 अनुभवति यदेष श्रीमदाभीरसूनो-
 रधरमणिसयीपन्यासधन्यामवस्थाम् ॥ ९ ॥

परस्मिन् परिदृश्यमानजन्मनोऽन्यस्मिन् जनुषि जन्मनि आसं प्राप्तं
 पुण्यं येन स तथोक्तः सन् यमुनायास्तटमुषि तीरप्रदेशे तादृशकृष्णाधर-

प्राप्तियोग्यः वंशनालो वेषुः भवेयमपि स्यामपि । अपिशब्दः संभावना-
याम् । 'गर्होऽसमुच्चयप्रश्नश्चासंभावनास्त्वपि' इत्यमरः । भवतेर्विधिलि-
ङ्ङन्तमेकवचनम् । वेषुजन्मप्राप्तेः फलमाह— अनुभवतीत्यादिना ।
यः यमुनातीरजः वेषुः कृष्णेन ध्यायमानो वेषुः श्रीमतः कान्तिमतः
लक्ष्मीवतो वा आर्भारसूतोः नन्दसुतस्य कृष्णस्येत्यर्थः । अधरो मणिरिव
तस्य समीपे प्राप्ते न्यासः स्थापनं तेन धन्या कृतार्थमवस्था
दशामनुभवति ॥ ९ ॥

अयि परिचिनु चेतः प्रातरम्भोजनेत्रं

कवरकलितचञ्चत्पिञ्छदामाभिरामम् ।

बलभिदुपलनीलं बल्लवीभागधेयं

निखिलनिगमवल्लीमूलकन्दं मुकुन्दम् ॥ १० ॥

अयि चेतः हे मनः, प्रातरम्भोजे प्रातःकालीनकमले ते इव नेत्रे
यस्य तम्, कवरे केशपाशे कलितेन वेष्टितेन चञ्चत्पिञ्छदाम्ना स्फुर-
द्दह्मालया अभिरामं मुन्दरं बलभिदुपलनीलं बलभिदुपल इन्द्रनीलमणिः
तद्वशीलं कृष्णवर्णम्, बल्लवीनां गोपीनां भागधेवं भाग्यम् । भागकार्ये
भाग्यत्वमुपचारात् । 'भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः' इत्यमरः । निखिल-
निगमाः समस्तवेदाः त एव बल्यः लताः तासां मूलकन्दं मूलकारणम् ।
'यस्य निःशसितं वेदाः' 'धाता यथापूर्वमकल्पयत्' इत्यादिध्रुतेः ।
मुकुन्दं कृष्णं परिचिनु परिचयं कुरु । सदा स्मरेत्यर्थः ॥ १० ॥

कस्याबिद्रोपिकायाः शयनां कविराह—

अयि मुरलि मुकुन्दस्मेरवक्त्रारविन्द-

शसनमधुरसङ्गे त्वां प्रणम्याद्य याचे ।

अधरमणिसमीपं प्राप्तवत्यां यवत्यां

कथय रहसि कर्णे मदशां नन्दसूनोः ॥ ११ ॥

मुकुन्दस्य कृष्णस्य स्मेरवक्त्रं मन्दहासयुतवक्त्रं तदेवारविन्दं तस्य
श्वसनो निःश्वासः स एव मधु मकरन्दः । 'स्वारक्षौद्रमकरन्दयोर्मधु'
इति शब्दार्णवे । तस्य रसे जानातीति रसज्ञा तस्याः संतुष्टिः । 'इष्टुपध-
हाप्रीकिरः कः' इति कः । अयि मुरलि हे वेषो, त्वां प्रणम्य यावे ।
'नमस्कृत्य' इति वा पाठः । उभयथापि नार्थान्तरम् । भवत्यां त्वयि
अधरो मणिरिव तस्य समीपं प्राप्तवत्यां प्राप्तायां सत्याम् । तत्राधरसमी-
पप्राप्तिवैलायांमिति यावत् । नन्दसूनोः कृष्णस्य कर्णे रहसि मदशां
मदवस्थाम् ; मदनवाधामिति यावत् । कथय वद । कामार्तानां चेत-
नान्चेतनविवेको नास्तीति नानौचित्यम् ॥ ११ ॥

सजलजलदनीलं बल्लवीकेलिलोकं

ध्रुवसुरतरुमूलं विद्युदुल्लासिवेलम् ।

नतसुरमुनिजालं सन्मनोविम्बलीलं

सुररिपुकुलकाळं नौमि गोपालबालम् ॥ १२ ॥

जलेन सह वर्तते इति सजलः । 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सभावः ।
स चासौ जलदो मेघश्च तद्ग्रीलम्, बल्लवीकेलिलोकं बल्लवीकेलिषु
गोपिकासंलापादिषु लोकं सतृष्णम् । 'लोलथलसतृष्णयोः' इत्यमरः ।
ध्रुवमाधितं सुरतरुमूलं कल्पवृक्षमूलं येन तम्, विद्युदिव तद्विदिव वज्रादि
प्रकाशमानं चेलं यत्र यस्य तम्, सुराश्च मुनयश्च तेषां जालं समूहः नतं
नम्रं सुरमुनिजालं यस्य तम्, सतां सत्पुरुषाणां मनःसु विम्बाः साकाराः

लीलाः विलासाः यस्य तम् । सत्पुरुषैः सदा ध्यायमानविलासमित्यर्थः ।
 ‘लीला विलासश्चिययोः’ इत्यमरः । मुररिपुः वसुजः तस्य कुलं वंशः
 तस्य कालम्, यमवद्वाचकमित्यर्थः । गोपालबालं नीमि स्तुतिं करो-
 मील्यर्थः ॥ १२ ॥

अधरविम्बविटाम्बिताविट्टमं
 मधुरवेणुनिनादविनोदिनम् ।
 कमलकोमलकम्रमुखाम्बुजं
 कमपि गोपकुमारमुपास्महे ॥ १३ ॥

अधरो विम्बमिव तेन विटम्बितः अपहसितः विट्टमः प्रबालः येन
 तम्, मधुरः भाव्यः स वासो वेणुनेनादध तेन तत्र वा विनोदिनम्,
 कमलवत्कोमले कमं कान्तं, मुखाम्बुजं यस्य तम्, कमपि इत्यमिति
 वक्तुमशक्यं गोपकुमारं कृष्णम् उपास्महे ॥ १३ ॥

अधरे विनिवेश्य वंशनालं
 विवराण्यस्य सलीलमङ्गुलीभिः ।
 मुहुरन्तरयन्मुहुर्विवृण्व-
 न्मधुरं गायति माधवो वनान्ते ॥ १४ ॥

माधवः श्रीकृष्णः अधरे वंशनालं वैष्णुं विनिवेश्य संस्थाप्य । ‘समान-
 कर्तृकयोः पूर्वकाले’ इति क्त्वा । ‘समासेऽनङ्पूर्वे क्त्वा ल्यप्’ इति
 क्त्वो ल्यवादेशः । अस्य वंशनालस्य विवराणि मुहिराणि लीलया
 विलासेन सद्वितं यथा तथा अङ्गुलीभिः मुहुः पुनः पुनः अन्तरयन्

पिदितानि कुर्वन्, मुहुः पुनः पुनः विवृण्वन् विवृतानि, कुर्वन् वनान्ते
वृन्दावनमधो, भधुरं भाव्यं, यथा तथा गायति ॥ १३ ॥

वदने नवनीतगन्धवाहं

वचने तस्करचातुरीधुरीणम् ।

नयनेकुहनाधुमाश्रयेया-

धरणेकोमलताण्डवं कुमारम् ॥ १५ ॥

वदने मुखे नवनीतगन्धं वहतीति नवनीतगन्धवाद् तम् । ‘वहय’
इति किल्बिषशब्दः । वचने तस्करचातुरीभिः धुरीणं भावयन्तम् ।
तस्करचमस्करचमोयुक्तमित्यर्थः । नयने नयनयोः कुहनाधु कपटरोदनं
वस्य तम् । ‘अमूर्धमल्लकारत्वाज्जादकामे’ इति समन्या अलुक् । चरमे
पादयोः कोमलं मन्दं मनोहरं वा ताण्डवं वदते यस्य तम् । पूर्ववत्सप्तम्या
अलुक् । एवंविधं कुमारम् आश्रयेयाः सेवेयाः । अस्मिन्पदे हे मनः
इत्याभ्याहार्यम् । तथा च हे मनः सदा स्मरेत्यर्थः ॥ १५ ॥

अमुना किल गोपगोपनार्थं

यमुनारोधसि नन्दनन्दनेन,

दमुना वनसंभवः पपे नः

किमु नासौ शरणागिनां शरणम् ॥ १६ ॥

अमुना परिदृश्यमानेन नन्दनन्दनेन कृष्णेन यमुनारोधसि यमुनातीरे
गोपानां गोपालबालकानां गोपनार्थं रक्षणार्थम्, वने संभव उत्पत्तिर्यस्य
स तपोष्कः दमुनाः वाहिः । ‘सप्तार्धिदमुनाः श्रुता’ इत्यमरः । पपे किल

मीतः किल । असौ श्रीकृष्णः शरणार्थिनां रक्षणं प्रार्थयमानानामस्माकं
शरण्यः रक्षकः न किम्विति काकुः । रक्षको भवेदेवेत्यर्थः । साम्यबुद्ध्या
विहरमाणानां रक्षकः दासबुद्ध्या वर्तमानानस्मान्किमिति न रक्षेत् ? रक्ष-
देवेति भावः ॥ १६ ॥

जगदादरणीयजारभावं

जलजापत्यवचोविचारगम्यम् ।

तनुतां तनुतां शिवेतराणां

सुरनायोपलमुन्दरं महो नः ॥ १७ ॥

जगद्भिः समस्तलोकजनैः आदरणीयः सम्यगङ्गीकरणीयः जारभावः
विदितं यस्य तम्, जलजापत्यं चतुर्मुखः तस्य वचोवि वेदान्ताः तेषां
विचारः उत्तरमार्गमासा तेन गम्य ज्ञेयम्, सुरनायोपलमुन्दरम् इन्द्रनीलव-
दतिमुन्दरम्, महः तेजः नः अस्माकं शिवानि शुभानि तानीतराणि
येषां तेषामशुभानां तनोर्भावस्तनुता अर्क्षमित्यर्थः । तां तनुतां करोतु ॥

सा कापि सर्वजगतामभिरामसीमा

कामाय नो भवतु गोपकिशोरमूर्तिः ।

या शेषरे भुतिगिरां हृदि योगभाजां

पादाम्बुजे च सुकभा व्रजसुन्दरीणाम् ॥ १८ ॥

कापि इत्येवमिति वक्तुमशक्या, सर्वजगतां समस्तजनानाम् अभिरामस्य
सौन्दर्यस्य सीमा उत्तरावधिरित्यर्थः । गोपकिशोरमूर्तिः बालकृष्णमूर्तिः
अस्माकं कामाय ध्येयसे भवतु । तां मूर्तिं विशिनष्टि— या शेषरे

इत्यादिना । या मूर्तिः श्रुतिगिरा वेदवाक्यानां शेखरे अन्ते, वेदान्ते
इत्यर्थः । योगभाजां व्रक्षनिष्ठानां हृदि मनसि, नजसुन्दरीणां नन्दवज-
र्राणां पादाम्बुजे च मुलभा सौलभ्येन वर्तमाना, सा नः कामाय भव-
त्विति योजनम् ॥ १८ ॥

अत्यन्तबालमतसंकुसुमप्रकाशं

दिग्वाससं कनकभूषणभूषिताङ्गम् ।

विस्तस्तकेशमरुणाधरमायताक्षं

कृष्णं नमामि शिरसा वसुदेवसूनुम् ॥ १९ ॥

अत्यन्तबालम् अतिबालम्, अत एव दिग्वाससं दिग्म्बरम् विस्तृताः
अप्रधिताः केशाः यस्य तम्, अतसी धुमेति सस्यविशेषः । 'अतसी
स्यादुमा धुमा' इत्यमरः । तस्याः कुसुमानां प्रकाश इव प्रकाशो
वद्य तम्, कनकभूषणभूषितानि अलङ्कृतानि अङ्गानि अवयवाः यस्य
तम्, अरुणः रक्तवर्णः अधरः यस्य तम् । आयते दार्पे अक्षिणी यस्य
तम् । 'बहुव्रीहौ सवध्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्यच्' इति यच् । वसुदेवसूनुं
कृष्णं शिरसा नमामि । 'मनसा नमामि' इति पाठे सत्तत्त्वमुत्कृष्टः
त्वत्तोऽहमपकृष्ट इति सदा स्मरामीत्यर्थः ॥ १९ ॥

हस्ताङ्घ्रिनि कणितकङ्कणकिङ्किणीकं

मध्येनितम्बमवलम्बितह्रस्वसूत्रम् ।

मुक्ताकलापमुकुब्जीकृतकोकपक्षं

वन्दामहे व्रजचरं वसुदेवभाग्यम् ॥ २० ॥

इतो च भर्द्वा पादौ च तद्य निकणिता ध्वनियुक्ताः कङ्कनाकि-
 ङ्किणीकाः करभूषणमर्धारधुदपाण्डिकाः यस्य तम् । हस्तयोर्निकणित-
 कङ्कणं पादयोर्निकणितमङ्गीराकिङ्किणीकमित्यर्थः । नितम्बस्य कटेः पञ्चा-
 द्भागस्य मध्ये मध्येनितम्बम् । 'पारेमध्ये-' इति प्रथमानिर्दिष्टत्वात्म-
 भेदस्य पूर्वनिपातः । 'पारे मध्ये यथा वा ' इत्यव्ययीभावसमासः ।
 अवलम्बितमाश्रितं हेमसूत्रम् सूर्यकाशी यस्य तम् । इदमुपलक्षणम् ।

। । पो मुकावलिः
 नजवर्द नन्द-
 नजे चरन्तम् । 'चरेष्टः' इति टप्रत्ययः । वसुदेवभार्यं श्रीकृष्णम् ।
 कार्ये कारणत्वमुपचारात् । वन्दामहे नमामः । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' ॥

वृन्दावनद्वयतलेषु गवां गणेषु

वेदावसानसमयेषु च दृश्यते यत् ।

तद्वेषुवादनपरं शिखिपिञ्जचूर्णं

ब्रह्म स्मरामि कपकेक्षणमध्वनीलम् ॥ २१ ॥

वृन्दावनद्वयतलेषु वृन्दस्वनतुरुच्छायासित्यर्थः । गवां गणेषु गोसन्-
 देषु, वेदावसानानि वेदान्ताः तेषां समयाः मिदान्ताः तेषु । 'समयाः
 शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः' इत्यमरः । यद्ब्रह्म दृश्यते तत्प्रसिद्ध वेणु-
 वादने परमासक्तम्, शिखिपिञ्जं मयूरवर्दं चूडा शिरोभूषणं यस्य तत्,
 कमलवदीक्षणे यस्य तत्, अध्वन्मेघवन् नीलं ब्रह्म श्रीकृष्णं स्मरामि ॥

व्यत्यस्तपादमवतंसितवर्दिबर्दं

साचीकृतानननिवेशितत्रेणुरन्ध्रम् ।

तेजः परं परमकारुणिकं पुरस्ता-

त्याणप्रयाणसमये मम संनिधत्ताम् ॥ २२ ॥

वामदक्षिणयोर्विद्यमानदक्षिणवामौ पादौ यस्य तत्, अवतंसितं शेष-
हीकृतम् । 'पुंस्युत्तंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरेऽपि शेषरे' इत्यमरः । अवतंस-
शब्दात्तत्करोतिभ्यन्तात्कर्मणि क्तः । 'निष्ठायां सेटि' इति गेलोपः । बहि-
र्बहि मयूरबहि येन तत्, साचीकृतं तिर्यङ्कृतं च तत् आननं च तस्मिन्नि-
वेशितं प्राप्तं वेणुरन्ध्रं येन तत्, परमकारुणिकं परमदयालु, परमुत्कृष्टं
तेजः मम प्राणप्रयाणं मरणं तस्य समये काले पुरस्तादग्रे संनिधत्ता
संनिहितं भवतु ॥ २२ ॥

घोषप्रघोषशमनाय मधो गुणेन

मध्ये बबन्ध जननी नवनीतचोरम् ।

तद्वन्धनं त्रिजगतामुदराश्रयाणा-

माक्रोशकारणमहो नितरां बभूव ॥ २३ ॥

घोषस्य आभीरपत्न्याः प्रकृष्टो घोषः प्रघोष आक्रोशः तस्य शमनाय
शान्तये, कृष्णेन क्रियमाणचौर्यादिसक्रोशकनन्दमजयोपिदाक्रोशानिहृतये
इति यावत् । जननी माता, यशोदेत्यर्थः । नवनीतचोरं कृष्णं मध्ये अव-
लम्बे मयः मन्थानस्य, दधिमथनदण्डस्येति यावत् । 'वैशाखमन्थमन्था-
नमन्थानो मन्थदण्डके' इत्यमरः । मयः इति मयिन्शब्दस्य पञ्चम्यवच-
नम् । गुणेन रज्ज्वा बबन्ध बन्धनं कृतवती । तत् बन्धनं कृष्णमध्ये
कृत बन्धनम्, उदराश्रयाणां कुलिस्थानाम्, कृष्णस्येति शेषः । त्रिज-
गता लोकत्रयस्य आक्रोशस्य वेदनामसहमानैः क्रियमाणस्य घोषस्य

कारणं नितरामत्यर्थं नभूव । एकजनपदस्योपद्रवनिवृत्तौ प्रसक्त्यामां सक-
लजगदुपद्रवो जात इति भावः ॥ २३ ॥

शैवा वयं न खलु तत्र विचारणीयं

पञ्चाक्षरीजपपरा नितरां तथापि ।

चेतो मदीयमतसीकुसुमावभासं

स्मेराननं स्मरति गोपबधूकिशोरम् ॥ २४ ॥

वयं पद्यानामक्षराणां समाहारः पञ्चाक्षरी । ‘द्विगोः’ इति ङीर् ।
तस्या जपः मन्त्रः तत्र परा. आसक्ताः । सतस्त्रयीष्टमानुवाके प्रतिपा-
द्यमानमन्त्रविशेषजपपरा इत्यर्थः । शिवसंबन्धिनः शैवाः । तत्र शिवसं-
बन्ध्याये न विचारणीयं खलु, विचारो न कर्तव्यः खलु । तथापि शिव-
संबन्ध्याये सत्यपि ममेदं मदीयम् । ‘प्रत्ययोत्तरपदबोध’ इति मादेशः ।
चेतः चित्तम्, अगती उमेति सत्यविशेषः । ‘अतस्ती स्यादुमा धुमा’
इत्यमरः । तस्याः कुसुमं तस्यावभासः कान्तिरिव कान्तिर्यस्य तम्,
स्मेरं मन्दहासयुक्तमाननं यस्य तं गोपबधूकिशोरं यशोदाशिशुं नितराम-
त्यर्थं स्मरति ॥ २४ ॥

राधा पुनातु जगदच्युतदत्तचित्ता

मन्थानमाकलयती दक्षिरिक्तपात्रे ।

तस्याः स्तनस्तत्रकचञ्चललोलदृष्टि-

र्द्वोऽपि दोहनादिषा वृषभं निरुन्धन् ॥ २५ ॥

अच्युतदत्तं चित्तं यथा सा । सदा कृष्णं चिन्तयन्तीत्यर्थः । अत एव
दध्ना रिक्तं दूधं तच्च तत्पात्रं च तस्मिन् मन्थानं मन्थनदण्डम् । ‘वैशा-

रामन्यमन्धानमन्धानो मन्थदण्डके' इत्यमरः । आकलयती 'भ्रमयन्ती'
राया राया नाम गोरकन्या जयर भुवनं पुनातु पवित्रं करोतु । तस्या
राधायाः स्वनौ स्ववक्राविव शुद्धाविव तयोः 'चमेल' पुनः पुनः प्रवर्त-
माना लोला सनृणा । 'लोलबलवनृध्ययोः' इत्यमरः । दृष्टिदर्शने यस्य
सः, अत्र एव दोहनधिया दोहनं करोमाति बुद्ध्या वृषभं निहन्वन् वृषभ-
पादवन्दनं कुर्वन् देवोऽपि कृष्णोऽपि जगत्पुनासितिति पूर्वम् सम्बन्धः ॥

गोधूलिधूसरितकोपलकुन्तलाग्रं

गोवर्धनोद्धरणकेलिकुनपयासम् ।

गोपीजनस्य कुवकुङ्कुममुद्रिताङ्गं

गोविन्दमिन्दुवदनं शरणं भजामः ॥ २६ ॥

गवौ धूलयः गोधूलयः, गोचरसंमर्दनवशाज्जायमानरेगद इत्यर्थः ।
तामि. धूसरितानि कर्तुरीकृतानि । धूपरशब्दात्तत्करोतिभ्यन्तात्कर्मणि
क्वः । 'निष्ठायां सेटि' इति गेलोपः । कोमलानि मृदुलानि कुन्तलाप्राणि
यस्य तम्, गोवर्धनः पर्वतविशेषः तस्योद्धरणं बाहुना चउग्रवदुद्धरणम् ।
भावे रयुद् । तदेव केलिर्विहारः तत्र कृतः प्रयासो येन तम्, गोपीजन-
स्य कुवयोः कुङ्कुममङ्गरागविशेषः तेन मुद्रितानि चिह्नितानि अङ्गानि
उदरप्रभृत्यवयवा यस्य तम्, इन्दुवद्वदन यस्य तम्, शरणं रक्षकं गोवि-
न्द भजामः सेवामहे ॥ २६ ॥

यद्रोमरन्ध्रपरिपूर्तिविधावदत्ता

वाराहजन्मानि बभूवुरपी समुद्राः ।

तं नाम नाथपरविन्ददृशं यशोदा

पाणिद्वयान्तरजले स्नपयांबभूव ॥ २७ ॥

वरादस्येदं वाराहम् । 'तस्येदम्' इत्यण् । तस्य तन्त्रन्म च तस्मिन्, वराहावतारे इत्यर्थः । अमी इदानीं विसमानाः समुद्राः यस्य कृष्णस्य रोम्णाः रन्ध्रे सुपिरं तस्य पूर्तिः पूरणं तस्य विधिर्विधानं करणं तत्र अदक्षा असमर्था बभूवुः, तं प्रसिद्धम् भगविन्दवद्दृशौ यस्य त नाथं यशोदा कृत्वा पाणिद्वयान्तरजलेः अग्रलिप्तमध्यस्थजलेः स्नपयांबभूव स्नानं कारितवती ॥ २७ ॥

परमिममुपदेशमाद्रियध्वं

निगमवनेषु नितान्तचारस्त्रिधाः ।

विचिनुत भवनेषु बल्लवीना-

मुपनिषदर्थमुल्लखके निबद्धम् ॥ २८ ॥

निगमा वेदान्ता मनानीव, बुधप्रवेशास्वादिति भावः । तेषु नितान्त-चारः अधिकंपरिशीलनं श्रवणादिभिरित्यर्थः । तेन त्रिधाः श्रान्ताः तेषां संशोधनम् । परमुरकृष्टम् इमम् उपदेशं मनुच्यमानं यवः आद्रियध्वम् आहतं कुरुध्वम् । तमुपदेशमेवाह—विचिनुतेति । बल्लवीनां गोपिकानां भवनेषु गृहेषु ऊल्लखले तण्डुलाद्यवहननार्थं संपादितदावादि-विशेषे निबद्धम्, नवनीतचौर्यादिति भावः । उपनिषदां वेदान्तानामर्थम्, लक्ष्यमित्यर्थः । कृष्णमिति यावत् । विचिनुत अन्वेषणं कुरुत । वेदान्तविचारे प्रयासं विना झटिति ज्ञातुं न शक्यते, बल्लवीगृहेषु चेच्छीघ्रं प्रयासं विनैव ज्ञातुं शक्यत इति उपदेशस्योत्कृष्टत्वमिति भावः ॥ २८ ॥

देवकीतनयपूजनपूतः

पूतनारिचरणोदकधौतः ।

यद्यहं स्मृतधनंजयसूतः

किं करिष्यति स मे यमदूतः ॥ २९ ॥

अहं देवकीतनयस्य कृष्णस्य पूजनं पूजा तेन पूतः, पूतनारिः श्रीकृष्णस्य चरणोदकं पादनिर्गोजकजलं गङ्गोदकं वा तेन धौतः विमलीकृतः, स्मृतः धनंजयस्य अर्जुनस्य सूतः सारथिः कृष्णो येन स तथोक्तः यदि, उक्तविशेषणविशिष्टो यदि स्यामित्यर्थः । मे मम स प्रसिद्धः यमदूतः किं करिष्यति, किमपि न करिष्यतीत्यर्थः । कृष्णभक्तस्य किमपि दुरितं नास्तीति भावः ॥ २९ ॥

भासतां भवभयैकभेषजं

मानसे मम मुहुमुहुर्मुहुः ।

गोपबेषमुपसेदुषः स्वयं

यापि कापि रमणीयता विभोः ॥ ३० ॥

भवभयस्य संसारभयस्य एकं मुख्यम् । 'एके मुख्यान्वकेवलाः' इत्यमरः । तच्च तद्गोपजगौषधम्, स्वयं स्वयमेव गोपवेपं गोपालभाषम् उपसेदुषः प्राप्तस्य । सदेलेटः कमुन् । दिभोवः । 'अत एकद्वयमप्ये-' इत्येताभ्यामलोपौ । संप्रसारणनिमित्तस्य वकारस्याभावाज्जैमित्तिकस्येत्यो निवृत्तिः । इतरेषां गोपभावः अदृष्टाधीनः, कृष्णस्य तु स्वाधीन इति भावः । विभोः कृष्णस्य यापि कापि निर्वन्तुमशक्या रमणीयता सौन्दर्यं मम मानसे मुहुर्मुहुर्मुहुः । संप्रमेण बहुक्तिः । भासतां प्रकाशताम् ॥

कर्णलम्बितकदम्बमञ्जरी-

केसरारुणकपोलमण्डलम् ।

निर्मलं निगमवागगोचरं

नीलिमानमवलोकयायहे ॥ ३१ ॥

कर्णयोः लम्बिताः लम्बमानाः कदम्बस्य नीलस्य मञ्जरीः स्तवकाः
'मञ्जर्यैः रितयो शुलुष्ठुलुष्ठस्तवकाः' इति सन्दर्शने । तासां केसराः
किञ्जरकाः । 'किञ्जरकः केसरोऽरिप्रियाम्' इत्यमरः । तैरुणं रक्तवर्णं
कपोलयोः मण्डयोः मण्डलं प्रदेशो यस्य तम्, निर्मलं स्वच्छम्,
निगमवाचां वेदाङ्गानाम् अगोचरम् अपिपयम्, शृङ्गप्रादिकया प्रतिपाद-
यितुमशक्यमित्यर्थः । तथा च धृतिः— 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य
मनसा सह' इति । नीलिमानं नीलम् । 'वर्णद्वयादिभ्यः प्यश्च' इति
भावे इमनिच् । श्रीकृष्णमित्यर्थः । अवलोकयामहे पश्याम इत्यर्थः ॥

साचिसंचलितलोचनान्तरं

सामिकुट्मलितकोमलाधरम् ।

वेगवल्गितकराङ्गुलीमुखं

वेणुनादरासिकं भजामहे ॥ ३२ ॥

साचिसंचलिते तिर्यक् चञ्चलिते लोचने उत्पल इव नयने येन तम्,
सामिकुट्मलितः अर्धमुकुलितः । 'सामि त्वर्धे जुगुप्सिते' इत्यमरः ।
कुट्मलशब्दात्कर्मणि क्तः । 'निष्ठायां सेटि' इति णिलोपः । सामीति
कान्तेन समासः । कोमलः मृदुलः अधरः येन तम्, वेगं यथा तथा
वर्तितानि पुनः पुनरुत्पल्य पतितानि करयोरङ्गुलीनां मुखानि अप्राणि

यस्य तम्, वेणुनादरसिकं वेणुनादस्य सारप्रादिणं भजामहे सेवामहे ॥

स्यन्दने गरुडमण्डितध्वजे

कुण्डिनेशतनयाधिरोपिता ।

केनचिन्नवतपालपल्लव-

इयामलेन पुरुषेण नीयते ॥ ३३ ॥

कुण्डिनं पत्तनविशेषः तस्य ईशः अधिपतिः तस्य तनया पुत्रिका
शक्तिमणीत्यर्थः । गरुडेन मण्डितः अलकृतः ध्वजः चिह्नं यस्य तस्मिन् ।
'पालिः केतुर्ध्वजो लिङ्गं निमित्त व्यञ्जनं पदम्' इत्यमरः । स्यन्दने रथे,
नवः नूतनः तमालस्य तापिञ्छस्य वृक्षविशेषस्य पल्लवः किसलयः तद्वत्
इयामलेन नीलवर्णेन केनचित्पुरुषेण, कृष्णेनेत्यर्थः । अधिरोपिता सती
नीयते प्राप्यते ॥ ३३ ॥

या यात पान्थाः पथि भीमरध्या

दिगम्बरः कोऽपि तमालनीलः ।

विन्यस्तहस्तोऽपि नितम्बविम्बे

धूर्तः समाकर्षति चित्तविचम् ॥ ३४ ॥

हे पान्थाः पथिकाः, भीमरध्याः नदीविशेषस्य पथि मार्गे मा यात मा
गच्छत । तत्र किमर्थं न गन्तव्यमित्याद्युक्त्य बाधकमाह— दिगम्बर
इति । पीताम्बर इत्यपि पाठ्यन्तरम् । तमालः तापिञ्छः तद्वर्णीलः दिग-
म्बरः अबाधः कोऽपि यः कश्चित् धूर्तः दुर्जनः नितम्बविम्बे कटि-
प्रदेशविशेषे विन्यस्तहस्तोऽपि दत्तहस्तः सन्नपि अनेन व्यापारलेश विनेति

सूच्यते । चित्तचित्त मनोरूपद्रव्यं समाकर्णति सम्यक् गृह्णाति ॥ ३४ ॥

अङ्गनामङ्गनामन्तरे माधवो ।

(१) माधवं माधवं चान्तरेणाङ्गना ।

इत्यमाकल्पिते मण्डले मध्यगः

संजगौ वेणुना देवकीनन्दनः ॥ ३५ ॥

अङ्गनामङ्गनाम् अङ्गनाया अङ्गनायाः । वीप्सार्थे द्विर्भावः । द्वयोरङ्ग-
नयोरित्यर्थः । ‘अन्तरान्तरेण युक्ते’ इति द्वितीया । अन्तरे मध्ये
माधवः कृष्णः । माधवं माधवम् । अत्रापि वीप्सार्थे द्विर्भावः । अन्तरेण
विना च अङ्गना च । अयमर्थः—एकाङ्गना तदनन्तरं कृष्णः तदनन्तर-
मङ्गना तदनन्तरं कृष्णः तदनन्तरमङ्गनेति । इत्थम् अनेन पूर्वोक्तप्रकारेण
आकल्पिते रचिते मण्डले समूहमध्ये विद्यमानगोपिकापाणीन् गृहीत्वा
बलयाकारेण विद्यमान इत्यर्थः । देवकीनन्दनः मध्यगः सन् मध्यप्रदेशं गतः
सन् मध्यनाम ध्वनिविशेषं प्राप्य वेणुना संजगौ सम्यग्गार्तं कृतवान् ॥

केकिकेकाहतानेकपङ्केरुहा-

ञ्चैनहंसावलीहृद्यताहृद्यता ।

कंसवंशाटवीदाहदावानलः

संजगौ वेणुना देवकीनन्दनः ॥ ३६ ॥

केका एषु सन्तीति केकिनः मयूराः । ब्रीह्यादित्वादिनिः । ‘केका वाणी
मयूरस्य’ इत्यमरः । तेषां केकाः तासामाहतमादरणम्, श्रवणमिति
यवात् । भावे निष्ठा । तेन अनेकानि विविधानि पङ्केरुहाणि कमलादीनि

येषां तेभ्यः सरोम्यः अलीना उहीनाः ते च ते हंसाश्च तेषामावलयः
पद्मयः तामां हृषता संतोषः तामाहरति संपादयतीत्याह्व वेणुनाद
इत्यर्थः । हरतेः 'किप् च' इति किप् । तम् एति प्राप्नोतीति यन् ।
'इण् गती' इत्यस्माद्भटः श्रादेष्टः । तेन वेणुना । कृष्णं दृष्ट्वा मेघ-
शुद्ध्या मधुरकेदारवेषु सत्सु तच्छृण्वणदेतुककृष्णदर्शने सति वर्यमुद्रया
चरांसि विहाय गतानां हंसावलीनां नायं मेघः किं तु कृष्ण इति संतोष
संपादकप्यानिपुणवेणुना इत्यर्थः । कसर्वशः कंसान्वयः स एवाटवी तस्या
दाहो दहनं तत्कृदावानतः वनसंभववाह्निः देवकीनन्दनः संजगौ ॥ ३६ ॥

कापि वीणाभिराराविणा कम्पितः

कापि वीणाभिराकिङ्किणीनर्तितः ।

कापि वीणाभिरामान्तरं गापितः ।

संजगौ वेणुना देवकीनन्दनः ॥ ३७ ॥

देवकीनन्दनः कापि कुत्रचित्प्रदेशे वीणाभिर्बद्धकाभिः आराविणा
गानवत्ता ज्ञानेन कम्पितः नाट्यं प्रापितः सन् वेणुना संजगौ । कापि
कुत्रचित्प्रदेशे वीणा अभिरान्ति आददत इति वीणाभिराः । रा आदाने
इत्यस्मात्किप् । वीणाशुण्वेन ध्वनिं कुर्वन्त्य इति यावत् । ताश्च ताः
किङ्किण्यश्च ताभिः सह नर्तनं प्रापितः नर्तितः सन् जगौ । कापि
कुत्रचित्प्रदेशे वीणाभिरामाणि अन्तराणि गानविशेषा यस्मिन्कर्मणि
तद्यथा तथा गापितः गानविशेषं प्रापितः । कृदन्तत्वात् 'अर्तिहं—'
इत्यादिना पुण्यम्भः । संजगौ । नृत्यत इति पाठे नर्तनं कुर्वतो ज्ञातात्,
गामत इति पाठे गानं कुर्वतो ज्ञानादंतोसिति श्रयम् ॥ ३७ ॥

चारुचन्द्रावलीलोचनैश्चुम्बितो

गोपगोवृन्दगोपालिकावल्लभः ।

५

वल्लवीवृन्दवृन्दारकः कामुकः

संजगौ वेणुना देवकीनन्दनः ॥ ३८ ॥

देवकीनन्दनः चारुणि चन्द्राणि हेमविभूषणविशेषा यासां तात्त्विको-
क्ताः । ‘चन्द्रः कशिनि कर्पूरे तरौ हेमि नपुंसकम्’ इति शब्दार्णवे ।
समीचीनविभूषणयुक्ता इत्यर्थः । तासामावृत्यः पङ्क्तयः तासां लोचनै-
श्चुम्बितः अत्यादरेण दृष्टः, गोपाश्च गावश्च तासां वृन्दानि समूहाः
गोपालिकाश्च । ‘प्रत्ययान्तात् —’ इत्यादिना इकारादेशः । ‘परवर्ति-
तम्—’ इति क्लीबलिङ्गता । तासां वरलभः प्रियः । वल्लवीवृन्दानां
गोपस्त्रीसमूहानां वृन्दारकः दैवतम्, कामुकः गोपलियः कामयमानः
सन् वेणुना संजगौ गानं कृतवान् ॥ ३८ ॥

मौलिमालाढसन्मत्तभृङ्गीकृता-

५

भीतभीतप्रियाविभ्रमालिङ्गितः ।

स्रस्तगोपीकुचाभोगसंमेलितः

संजगौ वेणुना देवकीनन्दनः ॥ ३९ ॥

देवकीनन्दनः मौलिः चूडा । ‘चूडा किरीटं केशाश्च सयता मौलव-
स्त्रयः’ इत्यमरः । तत्र मालाः तामु लसःत्यः संगताः, ताश्च तमि
मत्तभृङ्गयश्च लता इव, ताभ्यो भीतभीता अत्यन्तं, भीताः । आभीक्ष्ण्या-
द्विदक्षिः । कर्मभारयत्वात् ‘पुंवत्कर्मधारय—’ इति पुंवद्रावः । ताभिः
प्रियाभिः विभ्रमं विलास यथा तथा आलिङ्गितः, स्रस्ताः मलदंशुकाः ।

सात्त्विकोदयादिति भावः । तान् च ता गोप्स्यतां ताभिः कुचाभोगेन कुच-
मण्डलेन संमेलितः संश्लेषितः सन् वेणुना सन् वेणुना संजगौ ॥ १९ ॥

चारुचामीकराभासभाषाविभु-

वैजयन्तीलताभासितोरःस्थलः ।

नन्दघृन्दावने वासितामध्यगः

संजगौ वेणुना देवकीनन्दनः ॥ ४० ॥

चारुचामीकरं शुद्धसुवर्णम्, तस्याभासः कान्तिरिव कान्तिर्यस्याः सा
तथोक्ता, सा चास्यां भामा च, तस्या विभुः, लक्ष्मीपतिरित्यर्थः । वैज-
यन्ती मालिकाविशेषः, सा लतेषु, तथा भासितं प्रकाशितम् । 'वासित'
इति पाठे वासितं परिमलितमित्यर्थः । नन्दघृन्दावने वासिताना मध्यगः
सन् वेणुना संजगौ ॥ ४० ॥

वालिकातालिकाताललीलालया-

सङ्गसंदर्शितभ्रूलताविभ्रमः ।

गोपिकागीतदत्तावधानः स्वयं

संजगौ वेणुना देवकीनन्दनः ॥ ४१ ॥

वालिका गोपालिकाः, ता एव तालिकाः, भरतशास्त्रप्रतिपाद्यताल्यु-
क्ताः । 'अत इति ठनौ' इति ठन् । तासां ताललीला, तस्या लयः न्यूना-
धिकरादित्यं तस्य आसङ्गः संबन्धः, तस्य संदर्शितः भ्रूलताया विभ्रमो
विलासो येन सः । स्वस्य नर्तनवेलायां तालस्य परिपूर्णतायां सत्यां
सम्पत्तिं भ्रूविशेषं कृतवानित्यर्थः । देवकीनन्दन स्वयं गोपिकानां

गीते गाने दत्तमवधानं तत्परत्वं येन स तथोक्तः सन् वेणुना संजगौ ॥

पारिजातं समुद्धृत्य राधावयो-

५ रूपया मासभासा गुणैरङ्गणे ।

शीतशीते वटे यामुनीये वटे

संजगौ वेणुना देवकीनन्दनः ॥ ४१ ॥

राधाया गोपिकाविशेषस्य, यद्वा राध्यत इति राधा स्वेनाराध्यमाना लक्ष्मीरित्यर्थः । विष्णुना आराध्यमानाया लक्ष्मीत्वादिति भावः । तस्या वयः रूपमवयवसौष्टवं च तद्वयोरूपे यस्याः सा तथोक्ता तया, लक्ष्मी-वयोरुपतुल्यवयोरुपयुक्तयेत्यर्थः । गुणैः सौन्दर्यादिगुणैः माया लक्ष्म्याः समाना भाः कान्तिर्यस्याः सा मासभाः तया, निमित्तभूतया कयाचित्त्रियेत्यर्थः । अङ्गणे चत्वरे । गृहपुरोभाग इत्यर्थः । पारिजातं समुद्धृत्य सम्यक्संस्थाप्य यमुनायाः संवन्धिनि यामुनीये वटे शीतशीते अतिशीतले । आभीक्ष्ण्ये द्विरुक्तिः । कर्मधारयत्वात्सुब्लोपः । वटे न्यग्रोधे । यमुनातीरविद्यमानभाण्डीरवटच्छायायामित्यर्थः । वेणुना संजगौ ॥ ४२ ॥

अग्रे दीर्घतरोऽयमर्जुनतरुस्तस्याग्रतो वर्तनी

सा घोषं समुपैति तत्परिसरे देशे कलिन्दात्मजा ।

तस्यास्तीरतमालकाननतले चक्रं गत्वा चारय-

न्गोपः क्रीडाति दर्शयिष्यति सखे पन्थानमव्याढतम् ॥

हे सखे, अग्रे पुरः अयं परिरक्ष्यमानः दीर्घतरः अतिशयेन दीर्घः ।

‘द्विपन-’ इत्यादिनां तरप । अर्जुनतरुः ककुभ इति वृक्षविशेषः ।
 ‘ककुभोऽर्जुनः’ इत्यमरः । तस्य अर्जुनवृक्षस्य अग्रतः पुरतः वर्तनी
 एकपदी मार्गविशेषः । सा वर्तनी घोषं नन्दन्त्रं समुपैति प्राप्नोति ।
 तस्य घोषस्य परिसरे देशे कलिन्दात्मजा यमुना । तस्या यमुनायाः
 तीरतमालकाननानि तेषां तले प्रदेशे गवा पशूनां चक्रं समूहं चारयन्
 कंदयमिति वा । गोपः गोपवयः कृष्णः क्रीडति विहरति सः अव्याहृतः
 मक्षत पन्थानं मार्गं दर्शयिष्यति दर्शनं करिष्यति । त्वमिति शेषः ।
 एवमक्षरार्थः । तात्पर्यविषयोभूतार्थस्तु— संसारगहनं प्रविश्य पुण्यपापान्यो
 संपादितैर्मार्गविशेषैर्गत्वा परिभ्रममाणः पुनः पुनः संसारगहनमेव प्रवि-
 श्यतिदुःखितं जीवं प्रतिनिवर्त्य मार्गोपदेशरमुपादेशति— अग्र इति ।
 हे सखे, धमे रथाग्रे दीर्घतरः महोन्नतः अयं प्रसिद्धः अर्जुनः तरुश्च
 स तथोक्तः । बन्धुवधजनितदोषो मम भवेदिति भयात्तस्मिन् विद्यमान
 इत्यर्थः । तस्य अर्जुनस्याग्रतः पुरोभागे वर्तनी उक्तिः उपदेश इति
 यावत् । मार्गप्रदर्शिकाया उक्तेर्मार्गत्वेन व्यपदेशः । सा उक्तिः घोषं
 शब्दम् । उपनिषदमित्यर्थः । घोषशब्देन घोषवच्छब्दव्यपदेशः । समु-
 पैति प्राप्नोति । अर्जुनकर्मकवेदान्तोपदेश इति प्रथमार्थः । तत्परिसरे देशे
 वेदान्तोपदेशसंनिधिदेशे कलिन्दात्मजा । तस्यास्तीरतमालकाननतले इति
 नीलकान्तिस्त्रोमप्रदेश उक्तः । तस्मिन्वामुपनिषद्वाक्यानां चक्रं समूहं
 चारयन् गोपः श्रीकृष्णः क्रीडति विहरति । सः अव्याहृतमनिवर्तकं
 पन्थानं मार्गं दर्शयिष्यति दर्शनं करिष्यति, तदेव मोक्षमार्गभूतं ज्ञानं
 संपादयतीत्यर्थः । एवप्रकारध्यानेन तत्त्वज्ञानापरपर्यायं सर्वज्ञत्वं भवती-
 त्यभिप्रायः ॥ ४३ ॥

गोधूलिधूसरितकोमलगोपवेपं

गोपालवालकशतैरनुगम्यमानम् ।

सायन्तने पतिगृहं पशुबन्धनार्थं

गच्छन्तमच्युतशिशुं प्रणतोऽस्मि नित्यम् ॥

गवां धूलयः गोसुरसमर्दजन्यरेणव इत्यर्थः । ताभिर्धूना रितः कर्तुरी-
कृतः । धूसरश्चादासत्करोतिष्यन्तात्कर्मणि क्तः । 'निष्ठायां सेटि'
इति णिलोपः । कोमलो मृदुलः गोपवेद्यो गोपालाकृतिर्यस्य तम्,
गोपालाश्च ते बालकाश्च तेषां सत्तरनुगम्यमानमनुसृतम्, सायन्तने
सायंकाले पशुबन्धनार्थं गवा बन्धनार्थं गृहं गृहं प्रति प्रतिगृहम् । वीसार्थे
ऽभ्यर्थाभावः । गच्छन्तम्, अच्युतश्चासौ शिशुश्च तं प्रति नित्यं सदा
प्रणतः प्रकर्षेण नयोऽस्मि भवामि । तं नमस्करोमात्यर्थः ॥ ४४ ॥

निधिं स्थावण्यानां निखिलजगदाश्चर्यनिलयं

निजावासं भासां निरवधिकनिःश्रेयसरसम् ।

सुधाधारासारं सुकृतपरिपाकं मृगदृशां

प्रपद्ये माहृत्यं पथममधिदैवं कृतधियाम् ॥ ४५ ॥

स्थावण्यानां सुक्ताफलेषु प्रतीयमानच्छायातारत्यामिव प्रतीयमानाव-
यवनिष्ठच्छायातारत्यानां कान्तिविशेषाणामित्यर्थः । निधिमाकृत्य, नि-
खिलजगती समस्तलोकानामाश्चर्याणि अद्भुतानि तेषां निक्षेप गृहम्,
भासां प्रभाविशेषाणां निजावास स्वगृहम्, निर्गतः अवधिरेस्मात्स
निरवधिकः स चासौ निःश्रेयसरसश्च तम्, निराविशयानन्तरत्वामे-
त्यर्थः । सुधाधारासारं सुधायाः संततपतनस्वरूपम्, मृगानां दृशाविव
दृशौ नेत्रे यासां तासां मुहुरस्य परिपाकं फलस्वरूपम्, कृतधियां
विदुषाम्, धनवादिषतामिति यावत् । महत्तमेव माहृत्यम् । स्वार्थे

प्यङ् । शुभस्वरूपम् अधिदैवं अधिपतिं प्रथमं जगदभिन्ननिमित्तोपादा-
नकारणभूतं कृष्णमित्यर्थः । उपदे सेवे ॥ ४५ ॥

आताम्रपाणिकमलवर्णप्रभतोद-

मालोत्तहारमणिकुण्डलहेमसूत्रम् ।

आविःश्रमाम्बुकणमम्बुदनीलपद्मा-

दाद्यं धनंजयस्याभरणं महो नः ॥ ४६ ॥

आताम्रं समन्तात्ताम्रं पाणिः कमलमिव तल्ल प्रणयः प्रेम यस्य स
तथोक्तः । प्रतोदः अश्वमेधककशाविशेषो यस्य तत्, आलोलानि हाराश्च
मणिकुण्डले च हेमसूत्रं च तानि यस्य तत्, आविः प्रकाशमाना
श्रमाम्बुकणाः स्वेदमिन्दवो यस्य तत्, अम्बुदनीलम्, धनंजयस्य
अर्जुनस्य अभरणम्, आद्यं भारतयुद्धस्य प्रथमं कारणम् । अनेनार्जुनं
प्रति तत्त्वमुपदिष्टमुक्तम् । महः तेजः नः अस्मान् अभ्यात् रक्षतु ॥

नखनियमितकण्डूपाण्डवस्यन्दनाश्वा-

ननुदिनमभिपिच्छन्नञ्जलिस्थैः पयोभिः ।

अवतु विततगात्रस्तोत्रसंस्पृन्मौलि-

र्दशनविधृतरश्मिर्देवकीपुण्यराशिः ॥ ४७ ॥

दशनैर्दन्तैः विधृता त्रियमाणाः, दष्टा इत्यर्थः । रश्मयः प्रमदाः येन
सः । 'किरणप्रमर्दा रश्मा' इत्यमरः । तोत्रेण कश्या संस्पृन्ः समुद्र-
धितः मौलिः शिखा येन सः । एवंभूतः सन् नखैः नियमिता उत्सारिता
कण्डूः कण्डूतिर्येषां तान् पाण्डवस्य अर्जुनस्य स्यन्दनाश्वान् रथतुरगान्

अप्रालिप्थैः पयोभिः जलैः दिने दिने अनुदिनम् । वाष्पार्थेऽव्यर्थाभावः ।
अभिपिबन् क्षालयन्, विततं विस्तृतं गात्रं शरीरं यस्य सः, देवकी-
पुण्यानां राशिः, श्रीकृष्ण इत्यर्थाः । कार्ये कारणत्वमुपचारात् । अवतु
रक्षतु । अस्मानिति शेषः ॥ ४७ ॥

व्रजयुवतिसहाये यौवनोल्लासिकाये

सकलशुभविलासे कुन्दमन्दारहासे ।

निवसतु मम चित्तं तत्पदायचवृत्तं

मुनिसरसिजभानौ नन्दगोपस्य सूनौ ॥ ४८ ॥

व्रजयुवतीनां सहाये, यौवने उल्लासितुं प्रकाशितुं शीलमस्यास्तीत्यु-
क्तासी । ताच्छीत्ये णिनिः । 'सुपोत्पन्नवृत्तौ पुनः सुखमहणमुपसर्गनि-
वृत्त्यर्थम्' इत्यस्य केवलोपसर्गनिवृत्तौ तात्पर्यम्, न तु सोपदस्येति
जयमहलायाम् । अत एव भट्टिकाव्ये अकर्मसुतानुयन्धीति । कार्यो
देहो यस्य तस्मिन्, सकलाः समस्ताः शुभानां विलासा यस्य
तस्मिन्, कुन्दानि च मन्दाराणि च कुन्दमन्दारकुन्दमानी-
त्यर्थः । 'अवयवे च प्राप्यौषाधिवृक्षेभ्यः' इत्यवयवेऽण् । 'पुष्पफल-
मूलेषु बहुलम्' इति लृक् । तानीष हासो यस्य तस्मिन्, मुनय एव
सरसिजानि कमलानि तेषां भानुः सूर्यः । 'भानू रश्मिदिवाकरी'
इत्यमरः । तस्मिन् नन्दगोपस्य सूनौ, तस्य कृष्णस्य पदयोः आयत्त-
मधीनं वृत्तं वर्तनं यस्य तत् मम चित्तं निवसतु तिष्ठतु ॥ ४८ ॥

अरण्यानीमार्द्रास्मितमधुराबिम्बाधरसुधा-

सरण्या संक्रान्तैः सपदि मदयन्वेणुनिनदैः ।

धरण्या सानन्दोत्पुलकमुपगूढाङ्घ्रिकमलः

शरणानामाद्यः स जयतु शरीरी मधुरिमा ॥ ४९ ॥

आर्द्रं सरसं तच्च तस्मिन् च तेन मधुरो हृद्यो विम्बाधरः तस्य
मुखासरण्या माधुर्यप्रवाहेण संक्रान्तैः संसक्तैः, यद्वा विम्बाधरमुखायां
विम्बाधरमाधुर्ये सरणिर्मार्गः तथा संक्रान्तैः सम्यगागतैः । मधुराधर-
प्रदेशत उत्पन्नैरित्यर्थः । वेणुनिनदैः अरण्यानीं महारण्यम् । वृन्दावनस्थ-
प्राणिन इत्यर्थः । ‘इन्द्रवरुण—’ इत्यादिना आनुगागमः दीप् ।
सपदि तदानीमेव । वेणुनादजनन एवेत्यर्थः । मदयन् मदवर्ती कुर्वन् ।
तत्करोतिभ्यन्तादुः शत्रादेशः । इष्टवद्वाकान्मनुजलोपः । धरण्या भूम्या
भानन्दश्च उत्पुलको रोमाञ्चश्च ताभ्यां सहितं यथा तथा उपगूढे आ-
लिङ्गिते अङ्घ्री कमले इव यस्य सः, शरणे रक्षणे साधवः शरण्या
तेयामाद्यः प्रथमः । शरीरमस्यास्तीति शरीरी, सः प्रसिद्धः मधुरिमा
माधुर्यम् । दृढादित्वाद्वान्वे व्यञ् । ‘दृढादिभ्यः’ इतीमनिच् । जयति
सर्वोरकर्येण वर्तते ॥ ४९ ॥

मुग्धं क्षिग्धं मधुरमुरलीमाधुरीधीरनादैः

कारं कारं करणविवशं गोकुलं व्याकुलत्वम् ।

श्यामं कामं युवजनमनोमोहनं मोहनत्वं

चित्ते नित्यं निवसतु पदो बलुनीबलुभं नः ॥ ५० ॥

मुग्धं सुन्दरम्, क्षिग्धं स्वच्छम्, श्यामं नीलवर्णम्, मधुरैः श्राव्यैः
मुरल्या वेणोः माधुर्यां सौष्ठवेन धीरनादैः गम्भीरनिनदैः विविधमाकुलत्वं
यस्य तत्, मक्षणाथै स्वरया तत्र तत्र संचरादित्यर्थः । ‘गोकुलं गोसमूहं

करणेष्विन्द्रियेषु विवशं परतन्त्रं कारं कारं कृत्वा कृत्वा । 'आभीक्ष्ये
णमुत्त्व' इति णमुल् । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्भाक् । काममल्यर्थं
युवतय एव जनाः । 'पुंवत्कर्मधारय-' इत्यादिना पुंवत्त्वात्स्त्रीप्रत्यय-
लोपः । तेषां मनांसि तेषां मोहनं मोहसंपादकम्, वेणुनादेन गोपीज-
नमोहसंपादकम्, बल्लवीनां बल्लभं प्रियं महः नः अस्माकं वित्ते
मोहनत्वं स्वविषयानुरागविशेषं कारं कारं कृत्वा कृत्वा । कारं कारमिति
पदमत्रानुपज्जनीयम् । नित्यमविरतं वसतु ॥ ५० ॥

विदग्धगोपालविलासिनीनां

संभोगचिह्नकृतसर्वगात्रम् ।

पवित्रपात्रायगिरामगम्यं

ब्रह्म प्रपद्ये नवनीतचोरम् । ५१ ॥

विदग्धानां प्रौढानां गोपालविलासिनीनां गोपक्रीणां संभोगचिह्नानि
संभोगसूचकानि कुङ्कुमादीनीति यावत् । तैरङ्कितं चिह्नितम् । उत्करोति-
ष्यन्तादङ्कशब्दात्कर्मणि क्तः । सर्वगात्रं समस्तशरीरं यस्य तत्, अथापि
पवित्रम्, नवनीतचोरम्, अथापि वेदान्तगिरौ वेदान्तवाक्यानाम् ।
'कृत्यानां कर्तारि वा' इति पृष्ठी । अगम्यम् अभिधया अप्रतिपाद्यं
ब्रह्म । श्रीकृष्णमित्यर्थः । प्रपद्ये आश्रये ॥ ५१ ॥

आनन्देन यज्ञोदया समदनं गोपाङ्गनाभिधिरं

साशङ्कं वलविद्रिषा सङ्कुसुमैः सिद्धैः पायि व्याकुलम् ।

सेष्य गोपकृमारकैः सङ्करुणं पौरैर्जनैः सस्मितं

यो दृष्टः स पुनातु नो मुररिभुः प्रोक्षिष्वगोवर्धनः ॥

यशोदया आनन्देन संतोषेण, गोपाङ्गनाभिः मदेन सहितं यथा तथा,
वर्त्मविद्विषा इन्द्रेण आशङ्कया सहितं यथा तथा, कृष्णमैः सहितैः सिद्धैः
पथि स्वमार्गे, अन्तरिक्षे इति यावत् । विशेषेणाकुलं यथा तथा, गोप-
कुमारकैः ईर्ष्याया सहितं यथा तथा, पैरैः पत्तनस्थैर्जनैः कृष्णया दयया
सहितं यथा तथा, एतैः सर्वैः सम्मितं यथा तथा, चिरं यो मुरारिपुः
प्रोक्षिप्तगोवर्धनः सन् दृष्टः, सः नः अस्मान् पातु ॥ ५१ ॥

अन्तर्गृहे कृष्णमवेक्ष्य चोरं

बद्ध्वा कषाटं जननीं गतैका ।

उलूखले दामानिवद्धमेनं

तत्रापि दृष्ट्वा स्तिमिता बभूव ॥ ५२ ॥

एका गोपिका अन्तर्गृहे स्वगृहमध्ये चोरं नवनीतादिचैर्यै कुर्वन्तं
कृष्णमवेक्ष्य दृष्ट्वा भयमत्रैव तिष्ठतिविति कषाटं बद्ध्वा जननीं यशोदां
गता प्राप्ता । आक्रोशं करिष्यामीति भावः । तत्रापि जननीसंनिधानेऽपि
उलूखले दाम्ना रज्ज्वा नितरां बद्धं निबद्धम् एवम् । 'द्वितीयादौस्त्वेनः'
इत्यन्वादेशवशादेनादेशः । दृष्ट्वा स्तिमिता, किमपि वक्तुमसमर्थेत्यर्थः ।
बभूव जाता ॥ ५२ ॥

रजस्थले जानुचरः कुमारः

संक्रान्तमात्मीयमुखारविन्दम् ।

आदातुकामस्तदकाभखेदा-

द्विक्रोक्थ धात्रीवदनं करोद ॥ ५४ ॥

जानुभ्यां चरतीति जानुचरः कुमारः बालकृष्णः रत्नस्थले संक्रान्तं प्रतिबिम्बितं आत्मन इदमात्मीयं मुखारविन्दम् आदातुकामः प्रद्वीतुकामः सन् । 'तुं काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारस्य लोपः । तस्य मुखस्यालाभः अप्राप्तिः, तेन खेदान् धाम्ना उपमातुः वदनं विलोक्य सरोद रोदनं कृतवान्, रोदनं भावितवानित्यर्थः ॥ ५४ ॥

उपासतामात्मविदः पुराणाः

परं परस्तान्निहितं गुहायाम् ।

वयं यशोदाशिशुवाञ्छलीला-

कथामुधासिन्धुषु लीलयामः ॥ ५५ ॥

आत्मविदः ब्रह्मविदः पुराणाः श्रद्धाः सनकादयः परस्तात् हातुमशक्यायाम् । 'विभाषा परावराभ्याम्' इति सप्तम्यन्तात्परशब्दात्स्वार्थे अस्तातिः । गुहायां कुक्षौ निहितं प्रतिबिम्बितं परं ब्रह्म उपासतां चिन्तयन्तु । वयं यशोदाशिशोः बालकृष्णश्च बाललीलाः बास्ये कियनाणा लीलाः तासां कथाः ता एव मुधासिन्धवः तेषु लीलयामः विलासान् कुर्मः ॥ ५५ ॥

विक्रेतुकामा किञ्च गोपकन्या

मुरारिपादार्पितचिचट्तिः ।

दध्यादिकं मोहवाशादबोच-

ज्ञोविन्द दामोदर माधवेति ॥ ५६ ॥

दध्यादिकं विक्रेतुकामाः । 'तुं काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारस्य

लोपः । गोत्रकन्या मुरारिपाश्वरिता चित्तशक्तिर्षया सा तयोक्ता सती
मोहवशात् अनवरतकृष्णचिन्तनवशात् गोविन्द दामोदर माधवेत्यवोच-
त्किञ्च । दधि दधि क्षीरं क्षीरमेति वक्तव्ये तदनुगमवशात्तत्रोक्तवतीति
भावः ॥ ५६ ॥

उल्लूखलं वा यमिनां मनो वा

गोपाङ्गनानां कुचकुम्भं वा ।

मुरारिनाम्नः कलभस्य नून-

माळानपासीत्त्रयमेव भूमौ ॥ ५७ ॥

मुरारिनाम्नः कलभस्य गजविशेषस्य उल्लूखलं वा यमिनां मुनीनां
मनो वा गोपाङ्गनानां कुचकुम्भं वा भूमौ त्रयमेव आलानं बन्धन-
स्तम्भ आसीत् नूनम् । रूपकोपमोत्प्रेक्षाणां संसृष्टिः ॥ ५७ ॥

करारविन्देन पदारविन्दं

मुखारविन्दे विनिवेशयन्मम् ।

वटस्य पत्रस्य पुटे शयानं

चाकं मुकुन्दं मनसा स्मरामि ॥ ५८ ॥

निगदव्याख्यातमेतत् ॥ ५८ ॥

शंभो स्वामतपास्यवापित इतो वामेन पश्चात्तन

कोश्वारे कुशकं मुखं सुरपते विवेश नो दृश्यते ।

इत्थं स्वप्नगतस्य कैटभजितः श्रुत्वा यशोदा गिरः

किं किं बालक जलसीनि रचितं धूधूकृतं पातु नः ॥

स्वप्रगतस्य निद्रामनुभवतः कैटभं जयतीति कैटभजित् तस्य कृष्णस्य-
त्यर्थः । गिरः वाचः हे संभो स्वागतं मुखेनावगतं, इतः इतः अत्रास ।
सार्वभिकस्तसिः । अत्यादरे द्विरुक्तिः । आश्रयताम् उपाविश्यताम् ।

पश्चासन चतुर्मुख, वामेन वामपार्श्वेन मार्गेण आगच्छेति, शेषः ।
यद्वा वामशब्दस्य दिग्वाचकत्वमङ्गीकुल्य 'दिवशब्दमात्रादेनम्' इत्यनेन
एनप्रत्ययः । तथा च वामेनेत्यस्य संनिहितवामभागे इत्यर्थं परिकल्प्य
आश्रयतामिति वानुपपन्नोयम् । हे कौशारे पशुमुख, कुशलं क्षेममिति ।
काकुः । अनेन ईशचतुर्मुखयोरेव सव्यवामपार्श्वयोरुपवेशनं न पशुला-
दीनामिति ज्ञेयम् । हे सुरपते इन्द्र, सुखमिति काकुः । हे वितेश
कुबेर, नो दृश्यसे कदाचिदपि न दृष्टोऽसि । इत्थम् अनेन प्रकारेण
यशोदा श्रुत्वा हे बाल किं किं जल्पसि इति इत्थमुक्त्वा रचितं कृतम् ।
यशोदयेति भावः । धूधूकृतं धूधू इत्यनुकरणशब्दः तस्य कृतं करणम् ।
भावे कः । नः अस्मान् पातु रक्षतु ॥ ५९ ॥

कृष्णयशोदयोरुक्तिप्रत्युक्तिमालिका कविराह—

मातः किं यदुनाथ देहि चपकं किं तेन पातुं पय-
स्तन्मास्त्यद्य कदास्ति वा निशि निशा कां बान्धकारोदये ।
आमीत्याक्षियुगं निशाप्पुपगता देहीति मातुर्मुहु-
र्वसोजाम्बरकर्षणोद्यतकरः कृष्णः स पुष्पातु नः ॥

हे मातः इति कृष्णवचनम् । हे 'यदुनाथ किमिति यशोदा । चपकं
पानपात्रं देहीति - कृष्णः । तेन पात्रेण किं किं प्रयोजनमिति यशोदा ।
पयः क्षीरं पातुमिति कृष्णः । तत्पयः अद्य इदानीं नास्तीति यशोदा ।
'तन्मास्त्यद्य' इति पाठः समीचीनः । 'तन्मास्तीह' इति पाठो न साधुः,

काले इहस्य विधानाभावात् । कदा वा कस्मिन्काले वा अस्तीति कृष्णः ।
निशि रात्रौ इति यशोदा । निशा का वा निशाशब्दार्थः क इति कृष्णः
अन्धकारस्य अन्धतमस्य उदये आविर्भावे इति यशोदा । अधियुगं
नयनद्वयमामीत्य संकोच्य निशाप्युपगता रात्रिः समागता पथो देहि इति
इत्थमुपस्था मातुः यशोदाया वक्षोजौ स्वनौ तयोरम्बरम्, उत्तरायामेति
यावत् । तस्य कर्षणमाकर्षण तत्र उद्यतः द्युक्तः करो यस्य स तथोक्तः
स प्रसिद्धः कृष्णः नः अस्मान् पुष्पात् ॥ ६० ॥

कालिन्दीपुलिनोदरेषु मुसली यावद्गतः खेळितुं
तावत्कर्षुरिकापयः पिव हरे वर्धिष्यते ते शिखा ।
इत्थं बालतया प्रतारणपराः भुत्वा यशोदागिरः
पायाश्रमः स्वशिखां स्पृशन्प्रमुदितः क्षीरेर्धंशीते हरिः ॥

हे हरे कृष्ण, मुसली बलभद्रः, कालिन्दी यमुना तस्याः पुलिनानां
सैकतानामुदरेषु मध्यप्रदेशेषु खेळितुं विदितुं यावद्यदा गतो गतवान्
तदानीमेव कर्षुरिकायाः शबलवर्णायाः । गोविन्दस्येत्यर्थः । पयः क्षीरं
पिव । अन्यथा तप क्षीरं नास्तीति भावः । पाने फलमाह— तव
शिखा वर्धिष्यते वृद्धिं प्राप्स्यति । इत्थम् अनेन प्रकारेण प्रतारणं वचनं
तत्र परा आसक्ताः यशोदागिरः यशोदावचनानि भुत्वा क्षीरे अर्धशीते
सति । ‘अर्धं नपुंसकम्’ इति अर्धशब्दस्य पूर्वनिपातः । समानश्च ।
स्वस्य शिखां स्पृशन् बालतया प्रमुदितः संतुष्टः हरिः नः अस्मान्
पायात् ॥ ६१ ॥

कैलासे नवनीतति क्षितितले प्राग्जग्धमृल्लोष्टति
क्षीरोदेषपि निपीतदुग्धमि लसत्स्मेरप्रफुल्ले मुखे ।

मात्राजीर्णधिया दृढं चकितया नष्टास्मि दृष्टः कया
धूधू वत्सक जीव जीव चिरमित्युक्तोऽवतादो हरिः ॥

लसन् प्रकाशमानं तच्च तस्मेरं हासविशेषयुक्तं तच्च तत्प्रफुल्लं व्यातं
च तस्मिन्मुखे, कैलासे पर्वतविशेषे नवनीतति नवनीतवदाचरति सति ।
उपमानान्नवनीतशब्दात् 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः-' इत्याचारार्थे क्तिप् ।
क्तिपः सर्वापहारिलोपः । 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुरवाहनादयः ।
छटः सप्रादेशे सप्तम्येकवचनम् । क्षितितले प्रागजगत् पूर्वभक्षितं तच्च
तत् मृगोष्टं च तद्वदाचरति सति, क्षीरोदे क्षीरसमुदे निपीतदुग्धति
पीतक्षीरवदाचरति सति । प्रपञ्चस्य कृष्णकुक्षिस्थत्वादिति भावः । अजी-
र्णधिया अजीर्णमस्य जातमिति नुष्ट्या दृढमस्यर्थे चकितया भीतया मात्रा
यशोदया कया दृष्टः नष्टास्मि हेः वत्स बालक धूधू इति दुरितपरिहारार्थं
प्रयुज्यमानानुकरणशब्दः । चिरकालं जीव जीव । आदरेण द्विवक्तिः ।
इति पूर्वोक्तप्रकारेण उक्तो हरिः कृष्ण. वः युष्मान् अवतात् रक्षतु ॥

किञ्चित्कुञ्चितलोचनस्य पिबतः पर्यायपीतं स्तनं
सद्यः प्रस्तुतदुग्धविन्दुमपरं हस्तेन संमार्जतः ।
मात्रैकाङ्गुलिलालितस्य चुबुके स्पेराननस्याधरे
शौरेः क्षीरकणान्विता निपतिता दन्तश्रुतिः पातु नः ॥

पर्यायेण क्रमेण पीतं यथा तथा स्तनं पिबतः, अत एव स्तन्यपान-
जन्यमुखेन किञ्चित्कुञ्चिते र्दृग्भुङ्गुलिते लोचने यस्य तस्य, सद्यस्तदानीं
प्रस्तुताः प्रकर्षेण स्तुताः दुग्धविन्दवः यस्य तम् अपरं द्वितीयस्तनं हस्तेन
संमार्जतः स्पृशतः, माला यशोदया चुबुके ओष्ठाधरप्रदेशे एकया

अनुत्था लालितस्य, स्मेर हासविशेषयुक्तम् आननं यस्य तस्य शीरेः
कृष्णस्य अधरे निपतिता प्रविष्टा क्षीरकणान्विता पयःकणसंपृक्ता
दन्तानां द्युतिः नः अस्मान् पातु रक्षतु ॥ ६३ ॥

उत्तुङ्गस्तनमण्डलोपरिकसत्प्रालम्बमुक्तामणे-

रन्तर्विम्बितमिन्द्रनीलनिकरच्छायायानुकारि द्युति ।

लज्जाव्याजमुपेत्य नम्रवदना स्पष्टं सुरारैर्वपुः

पश्यन्ती मुदिता मुदेऽस्तु भवतां लक्ष्मीविवाहोत्सवे ॥

विवाहोत्सवे लज्जाव्याजमुपेत्य लज्जमुपाधीकृत्य नम्रं वदनं यस्याः सा
तथोक्ता सती, उत्तुङ्गस्तनयोः उत्तमकुचयोः मण्डलं प्रवेशः तस्योपरि
लसत् प्रकाशमानं तत्र तत्प्रालम्बं च । कण्ठात्प्रलम्बमानो हारविशेषः
प्रालम्बशब्दार्थः । कण्ठमालिकेति यावत् । तस्य मुक्तामणेः अन्तर्मध्ये
विम्बितम्, इन्द्रनीलानां निकरः समूहः तस्य छाया कान्तिः ।
'कान्तयनासपयोऽश्वाया' इति शब्दार्णवे । तामनुकर्तुं शीलमस्यास्तीति
च्छायायानुकारिणी । समानेत्यर्थः । ताच्छीत्ये गिनिः । सुरीत्यनुवृत्तौ
पुनः मुग्धहणमुपसर्गनिवृध्यर्थमित्यस्य केवलोपसर्गनिवृत्तौ तात्पर्यं न तु
सोपपदस्येति जयमङ्गलाकारः । 'कर्म मुतानुबन्धि' इति भट्टिकाम्यप्रयोगं
समर्थितवान् । द्युतिः कान्तिर्यस्य तत् सुरारैः कृष्णस्य वपुः शरीरं
स्पष्टं स्वच्छं यथा तथा पश्यन्ती मुदिता संतुष्टा लक्ष्मीः रुक्मिणी
भवतां मुदे संतोषाय अस्तु ॥ ६४ ॥

वलरामकृष्णयशोदानामुक्तिप्रत्युक्तिप्रकार कविराह—

कृष्णेनाम्ब गतेन रन्तुमधुना मृद्भक्षिता स्वेच्छया

तथैव कृष्ण क एवमाह मुसळी पिष्टग्राम्ब पश्यान्ननम् ।

व्यादेहीति विदारिते च वदने दृष्ट्वा समस्तं जग-
न्माता यस्य जगाप विस्मयपदं पायात्स नः केशवः ॥

हे अम्ब मातः, 'अम्बार्यनयोः' इति ह्रस्वः । रन्तुं कीदृशं गतेन
कृष्णेन अधुना इदानीं स्वेच्छया यथेच्छं मृन्मृत्तिका भक्षिता इति बल-
रामः । हे कृष्ण तभ्यं सत्यं तदिति काकुः इति यशोदा । क एवमा-
हेति कृष्णः । मुसलीति यशोदा । मिथ्याम्ब पश्याननमिति कृष्णः ।
व्यादेहीति यशोदा । विदारिते च वदने । कृष्णवदन इत्यर्थः । समस्तं
जगत् दृष्ट्वा यस्य कृष्णस्य माता यशोदा विस्मयपदमाध्यस्थानं जगाम,
स प्रसिद्धः केशवः नः पायात् ॥ ६५ ॥

स्वाती सपत्नी किल तारकाणां

मुक्ताफलानां जननीति रोपात् ।

सा रोहिणी नीलमसूत रत्नं

कृतास्पदं गोपवधूकुचेपु ॥ ६६ ॥

तारकाणामभिव्यादिनक्षत्राणां समानः पतिर्यस्याः सा सपत्नी ।
'नित्यं सपरम्यादिषु' इति नित्यं नकारादेशः । स्वाती स्वातीति नक्षत्रं
मुक्ताफलानां जननीति रोपात् किल । स्वातीसमये मुक्ताफलानामुत्पत्ति-
रिति प्रसिद्धिः । सा प्रसिद्धा रोहिणी नक्षत्रं गोपवधूकुचेपु द्रुतमास्पदं
येन ॥ नीलं रत्नमसूत उत्पादयामास । रोहिणीनक्षत्रजातत्वात्कृष्णस्येति
भावः । मुक्तारत्नयोर्मध्ये रत्नस्य धेष्टत्वात्कृष्णरत्नजननेन स्वाल्पेक्षया
उत्कृष्टा जातेति तात्पर्यम् ॥ ६६ ॥

नृत्यन्तमत्यन्तविलोकनीयं

कृष्णं मणिस्तम्भगतं मृगाक्षी ।

निरीक्ष्य साक्षादिव कृष्णमग्रे

द्विधा वितेने नवनीतमेकम् । ६७ ॥

नृत्यन्तं नर्तनं कुर्वन्तम्, अत्यन्तविलोकनीयम् अत्यादरेण द्रष्टुं योग्यम्, मणिस्तम्भगतं मणिस्तम्भे प्रतिबिम्बितं कृष्णं दृष्ट्वा मृगाक्षी यशोदा अग्रे पुरः साक्षात्कृष्णमिव बिम्बभूतकृष्णमिव निरीक्ष्य एकं नवनीतं द्विधा वितेने भकरोत् । एकं नवनीतखण्डं खण्डद्वयं कृतवतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

वत्स जाग्रुहि विभातमागतं

जीव कृष्ण शरदां शतं शतम् ।

इष्टुदीर्य सुचिरं यशोदया

दृश्यमानवदनं भजामहे ॥ ६८ ॥

हे वत्स हे पुत्रक, 'वत्सस्त्वर्णके वर्षे पुत्रादी' इति शब्दाणैः । विभातं प्रभातम् । रात्रेरवसानमित्यर्थः । आपतं जातमित्यर्थः । जाग्रुहि निर्द्रां त्यज । हे कृष्ण, शरदां शतं शतम् । आदरेण द्विरुक्तिः । जीव प्राणान्धारय इति अनेन प्रकारेण उदीर्य उक्त्वा यशोदा सुचिरं बहु-कालम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । दृश्यमानं प्रेक्ष्यमाणं वदनं यस्य तं कृष्णं भजामहे । 'भजे महः' इति पाठान्तरम् । महः कृष्णमित्यर्थः ॥

ओष्ठं जिघ्रन्निश्रुरिति धिया चुम्बितो बल्लवीभिः

कण्ठं गृह्णन्नरुणितपदं गाढमालिङ्गिताङ्गः ।

दोष्णा लज्जापदमभिमृशन्नङ्गमारोपितात्मा

धूर्तस्वामी हरतु दुरितं दूरतो बालकृष्णः ॥ ६९ ॥

बलवीभिः शिशुरिति धिया अयं बाल इति बुद्ध्या चुम्बितः सन्
अदणितं रक्तीकृतं पदं प्रदेशो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा ओष्ठमपरं
जिघ्रन्, सीत्कारपुरःसरं गृह्णन्, बलवीभिः शिशुरिति धिया गाढं यथा
भवति तथा आलिङ्गितान्यङ्गानि यस्य तादृशः सन् कण्ठं गृह्णन्नालिङ्गन्,
बलवीभिः शिशुरिति धिया अङ्गमुत्सृजन् । 'उत्सृज्यचिद्वयोरङ्गः' इत्य-
मरः । आरोपितः आत्मा देहो यस्य सः । अङ्गे उपवेद्यमानः सन्
इत्यर्थः । दोष्णा हस्तेन लज्जापदं मदनसदनं स्पृशन्, धूर्तानां दुर्जनानां
स्वामी धेष्टः । अतिधूर्त इत्यर्थः । बालकृष्णः दूरतः दूर एव दुरितमुप-
द्रवन् । ममेति शेषः । हरतु ॥ ६९ ॥

एते लक्ष्मण जानकीविरहितं मां खेदयन्त्यभ्युदा

मर्माणीव च घट्टयन्त्यलममी क्रूराः कदम्बानिलाः ।

इत्थं व्याहृतपूर्वजन्मचरितो यो राधया वीक्षितः

सैर्न्य शङ्कितया स नः सुखयतु स्वप्नायमानो हरिः ॥

हे लक्ष्मण, जानक्या विरहितम् । जानकीं विना वर्तमानमित्यर्थः ।
माम् एते परिदृश्यमाना अभ्युदा मेघाः खेदयन्ति खेदवन्तं कुर्वन्ति ।
'णाविष्टवत्प्रतिपदिकस्य' इति इष्टवत्त्वान्मतुःश्लोषः । अमी कदम्बा-
निलाः नीपपुष्पगन्धवायवः क्रूराः सन्तः मर्माङ्गे मर्मप्रदेशान् भङ्गयन्त्ये-
व घट्टयन्ति ताडयन्तीव । इत्थं अनेन पूर्वोक्तप्रकारेण व्याहृतानि पूर्वजन्म-
चरितानि येन तादृशः, ईर्ष्या सहितं यथा तथा राक्षसा एव

स्यन्तरे अधिकप्राप्तिरिति संजातशङ्कया राघवा स्वप्रापमानः निद्रामनु-
भवन्निव स्थितः यो हरिः कृष्णः दृष्टः स नः अस्माकं सुखयतु सुखं
करोतु । यद्वा अस्मान् सुप्तिनः करोतु इति वा । सुस्तिन्शब्दस्य णेरिष्ठ-
बद्धावाहिलोपः ॥ ७० ॥

ओष्ठं मुखं हरे विभेमि भवता पानैर्हता पूतना
कण्ठाश्लेषममुं जहीहि दलितावालिङ्गनेनार्जुनौ ।
मा देहि च्छुरितं हिरण्यकशिपुर्नीतो नखैः पञ्चता-
मित्थं वारितरात्रिके छिरवताल्लक्ष्म्यापहासाद्धरिः ॥

हे हरे कृष्ण, ओष्ठम् अघरं मुखं स्पर्श, विभेमि, भवता पानैः पूतना
पूतना नाम राक्षसी हता । अमुं परिदृश्यमानं कण्ठाश्लेषं जहीहि स्पर्श,
'ई हृत्पयोः' इतीत्वम् । विभेमीति सर्वत्र संबध्यते । आलिङ्गनेन
अर्जुनौ ककुभौ वृक्षविशेषौ दलितां भित्री । छुरितं नखघर्षणं मा देहि,
हिरण्यकशिपुः नखैः पञ्चतां नीतः मरणं प्रापितः । इत्थम् अनेन प्रका-
रेण लक्ष्म्या कृष्णिन्या अपहासाद्धेतोः परिहासवशात् वारिता रात्रिकेलि-
र्यस्य सः हरिः कृष्णः भवतात् रक्षतु, अस्मानिति शेषः ॥ ७१ ॥

रामो नाम बभूव हुं तदवला सीतेति हुं तौ पितु-
र्वाचा पञ्चवटीवने विहरतस्तामाहरद्रावणः ।
निद्रार्थं जननीकथामिति हरेर्हुंकारतः शृण्वतः
सौमित्रे क धनुर्धनुर्धनुरिति व्यग्रा गिरः पान्तु नः ॥

अस्मिन्पद्ये हे कृष्णेत्यध्वाहर्तव्यम् । हे कृष्ण, रामो नाम राम इति

प्रसिद्धः बभूव ; पूर्वं राम इति कथिद्राजा आसीदित्यर्थः । इति यशोदा
 कथामाह । तां कथामस्मीकरोति हुमिति कृष्णः । तस्य अबला भार्या
 सीतेति ; बभूवेत्यनुपङ्गः । इति यशोदा । हुमिति पुनरप्यस्मीकरोति
 कृष्णः । पितुः दशरथस्य वाचा वचनेन, पद्माना वटानां समाहारः पञ्च-
 नदी । 'द्विगोः' इति ङीप् । तस्या वने विहरतः विहारं कुर्वतः तस्य
 रामस्य तां सीतां रावणः आहरत् इत्यवान्, इत्यनेन प्रकारेण निद्रायै
 निद्रार्थं जननीकथां यशोदाकथां यशोदयोच्यमानां कथां हुंकारतः हुंका-
 रपुरःसरं शृण्वतः हरेः कृष्णस्य हे सौमित्रे क धनुः धनुः केति कशब्द-
 उद्गारतिः । संभ्रमेण बहूक्तिः । इत्यनेन धनुः केति प्रकारेण व्यप्रा उच्चा-
 रिता गिरः वाचः अस्मान्पान्तु ॥ ७२ ॥

बालोऽपि शैलोद्धरणाग्रराणि-

नीलोऽपि नीरन्ध्रतपः प्रदीपः ।

धीरोऽपि राधानयनावबद्धो

जारोऽपि संसारहरः कुतस्त्वम् ॥ ७३ ॥

बालोऽपि बालः सप्तपि शैलस्य पर्वतस्य; गोवर्धनगिरेरित्यर्थः । उद्ध-
 रणमुद्यमनम् अग्रे पाणौ पाण्यग्रे यस्य सः, नीलोऽपि नीलवर्णः सप्तपि
 नीरन्ध्रं गाढं तच्च तप्तमश्व । अन्धतमसमिति यावत् । तस्य प्रदीपः ।
 प्रदीपो यथा तमो निवर्तयति तद्वन्निवर्तक इत्यर्थः । धीरोऽपि धीरः
 सप्तपि राधानयनावबद्धः; राधाकट्याक्षपातमालेण तद्वशागो भव-
 सीत्यर्थः । जारोऽपि उपपत्तिः सप्तपि संसारहरः त्वं कुतः केल्यर्थः ।
 एवं विरोधः । परिहारस्तु— विष्ण्ववतारस्वात्पर्वतोद्धरणत्वमविद्वद्म् ।
 अज्ञानतमोनिवर्तकत्वेन गाढतमोनिवर्तकत्वमविद्वद्म् । स्वस्य कामनाया

अभावाद्वाधानयनावबद्धत्वमविरुद्धम् । एवमेव गोपिकाकामनावशादेव
स्वस्य गोपिकादिसंबन्धः न तु स्वकामनावशादिति, कृष्णेनैवोक्तमिति
कृष्णाष्टोत्तरशतदिव्यनामभाष्यकृदुचोऽपि । यद्वा, शैलोद्धरणाप्रपाणिः
बालोऽपि अपिशब्दो गर्हार्थकः । बालो न भवसीत्यर्थः । नारन्प्रतमः
प्रदीपः नीलोऽपि नीलो न भवसीत्यर्थः । धारः अनादिमल्लवारी राधा-
नयनावबद्धोऽपि । राधानयनावबद्धो न भवसीत्यर्थः । संसारहरः अजा-
मिलादीनां सकृत्स्मरणमात्रेण संसारनिवर्तकः जारोऽपि उदयतिर्न
भवसीत्यर्थः । त्व कुतः । सप्तम्यर्थे तसिः । केशर्थः । त्वद्धर्मा इत्थमपि
वक्तुमशक्या इति भावः । 'गर्होत्तमुच्चयप्रधसङ्गासंभावनास्तपि' इत्य-
मरः ॥ ७३ ॥

बालाय नीलवपुषे नवकिङ्किणीक

जालाभिरामजघनाय दिगम्बराय ।

शार्दूलदिव्यनखभूषणभूषिताय

नन्दात्मजाय नवनीतमुपे नमस्ते ॥ ७४ ॥

नीलं वपुर्यस्य तस्मै, नवाथ ते किङ्किणीकाः क्षुद्रवण्टिकाश्च तेषां
जालं समूहः तेनाभिरामं सुन्दरं जघनं कटिपुरोभापो यस्य तस्मै, दिग-
म्बराय, शार्दूलस्य व्याघ्रस्य दिव्यमख कनिष्ठिकास्थनस्तमित्यर्थः । तदेव
भूषणं तेन भूषिताय अलंकृताय, नवनीतं मुष्णाति चौर्येण गृह्णातीति
तद्योक्तः तस्मै, नन्दात्मजाय नन्दकृमाराय, बालाय बालकृष्णाय ते तुभ्यं
नमः । 'नमःस्तस्मिन्—' इत्यादिना चतुर्थी ॥ ७४ ॥

सव्ये पायसभक्तमाहितरसं विभ्रन्मुदा दक्षिणे

पाणौ शारदचन्द्रपण्डलनिभं हैयंगवीनं वहन् ।

कण्ठे कल्पितपुण्डरीकनखमप्युद्दामदीप्तं दध-

देवो दिव्यदिगम्बरो दिशतु नः सौख्यं यशोदाशिशुः ॥

सध्ये वामे पाणौ आहितः न्यस्तः रसः यस्मिन् तत् पायसं परमात्रं
तदेव भक्षमत्रं मुदा संतोषेण विभ्रत् बहन् । ‘नाभ्यस्ताच्छतुः’ इति
नुमभावः । दक्षिणे पाणौ शरत्कालसंबन्धि शारदं तत्र तच्चन्द्रमण्डलं च
तस्य निभं सदृशं हैयंगवीनं घनीभूतसद्योष्टतम् । ‘तत्तु हैयंगवीनं यज्यो-
गोदोहोद्भवं घृतम्’ इत्यमरः । ‘हैयंगवीनं संज्ञायाम्’ इति निपातः ।
बहन् । कण्ठे उद्दामं दीप्तं प्रनुत्कान्तियुक्तं कल्पितं स्वर्णादिना रचितं
पुण्डरीकनखम्, ‘व्याघ्रोऽपि पुण्डरीको ना’ इत्यमरः । पुण्डरीकनखम-
पीत्यत्र अपिशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन शोचितप्रदेशे किङ्किणीजाला-
दिकमपीत्यर्थो लभ्यते । दधत् । पूर्ववन्नुमभावः । दिव्यदिगम्बरः यशो-
दाशिशुः देवः अस्माकं सौख्यं दिशतु ददातु ॥ ७५ ॥

किङ्किणिकिणिकिणिरभसै-

रङ्गणभुवि रिङ्गणैः सदाटन्तम् ।

कुङ्कुणकुणुपदयुगलं

कङ्कणकरभूषणं हरिं वन्दे ॥ ७६ ॥

किङ्किणयः शुभ्रघण्टिकाः तासां किणिकिणिः किणिकिणित्यनुकरणशब्दः
तस्य रभसो वेगः येषां तैः रिङ्गणैः स्थलनैः अङ्गणभुवि चत्वरप्रदेशे सदा
भटन्तं संचरन्तम् । कटिप्रदेशनियमानकाक्षीघटितकिङ्किणीघनियुक्तरि-
ङ्गणैः सह नन्दनजगदाश्रयेषु सदा चरन्तमित्यर्थः । कुङ्कुणकुणु इत्यनुकर-
णशब्दः । तेन युतं पदयुगलं यस्य तम् । मञ्जीरघनियुतपादद्वययुक्तमि-

स्वर्थः । कष्टनेत्यनुकरणशब्दः । तेन युक्तं करंभूषणं कङ्कणं यस्य तं हरिं कृष्णं वन्दे ॥ ७६ ॥

संवाधे सुरभीणा-

मम्बामायासयन्तमनुयान्तीम् ।

लम्बालकमवलम्बे

तं बालं तनुविलग्नजम्बालम् ॥ ७७ ॥

सुरभीणां गन्धं सवाधे संकटे अनुयान्ती पश्चादागच्छन्तीम् अन्वा-
मातरम् आयासयन्तं परिश्रमवतीं कुर्वन्तम् । आयासवतीशब्दात्तत्क-
रोतिष्यन्ताद्भटः शतरि णेरिष्ठवद्भावान्मनुजलोपे रूपम् । लम्बा लम्ब-
माना अलकाधूर्गकुन्तला यस्य तम्, तन्ना शरीरे विशेषेण लम्बो
जम्बालः पङ्क्तो यस्य तम्, तं प्रसिद्धं बालं बालकृष्णम् अवलम्बे
आश्रये ॥ ७७ ॥

अश्वितपिच्छाचूडं

संचितसौजन्यवल्लवीवल्लयम् ।

अधरमणिनिहितवेणुं

बालं गोपालमनिशमवलम्बे ॥ ७८ ॥

अश्विता बहुमन्यमाना पिच्छायुता चूडा शिखा यस्य तम्, संचितं
संगृहीतं सौजन्यं सुजनभावः सौन्दर्यादिकं यस्य स तथोक्तः । वल्लवानां
वल्लयः समूहो यस्य तम्, अधरो मणिरिव तत्र निहितो न्यस्तो वेणुर्येन
तं बालं गोपालकृष्णम् अनिश संततम् अवलम्बे आश्रये । अत्र पिच्छे-

त्याकारान्तप्रयोगो निषण्णन्तरेषु मृग्यः । चम्पूरामायणे भोजप्रयोगात्सा-
धुता देया ॥ ७८ ॥

प्रह्लादभागधेयं

निगमान्तमहागुहान्तराधेयम् ।

नरहरिपदाभिधेयं

विबुधाविधेयं ममानुसंधेयम् ॥ ७९ ॥

प्रह्लादस्य प्रह्लादनामकविष्णुभक्तस्य भागधेयं भाग्यभूतम् । कार्ये
कारणत्वमुपचारात् । निगमान्ता वेदान्ता त एव सहती चासौ गुहा च ।
'पुंवत्कर्मधारय—' इत्यादिना पुंवद्भावात्स्त्रीप्रत्ययलोपः । 'आन्महतः—'
इति महत् आकारोऽन्तादेशः । तस्या अन्तर्मध्ये आधेयं प्रतिपाद्यम्,
नरहरिरिति पदं नरहरिपदं तेनाभिधातुं वक्तुं योग्यमभिधेयम्, विबुधा
देवा विधेया मृत्या यस्य तम्, यद्वा विबुधानां विदुषां विधेयम्,
भक्तवत्सलत्वादिति भावः । मम मया । 'कृत्यानां कर्तरि वा' इति
पठ्ठी । अनुसंधेयम् अनुसंधातुं निदिध्यासितुं योग्यम् । एतादृशं बहु
विचारयामीत्यर्थः । अयं श्लोकः प्रक्षिप्त इव भाति ॥ ७९ ॥

संचतवतः पदार्थं प्रश्नपूर्वकं निधिनोति कविः—

संसारे किं सारं

कंसारेधरणयुगलपरिवसनम् ।

ज्योतिः किमन्धकारे

यदन्धकारेरनुस्मरणम् ॥ ८० ॥

संसारे सारं श्रेष्ठमित्यर्थः । 'बले स्थिरांशे सारं ना धने च ह्री परे-

‘उर्ध्ववत्’ इति शब्दार्थवे । किमिति प्रश्नः । उत्तरमाह— कंसारेः कृष्णस्य चरणयुगलं पदद्वयं तस्य परिवसनं शुश्रूषा ध्यानं वा । परिवसनमेव श्रेष्ठं नान्यदित्यर्थः । अन्धकारे पापे अज्ञाने सति वा ज्योतिः निवर्तकं किमिति प्रश्नः । उत्तरमाह—यदन्धकोरेरिति । अन्धको नाम राक्षसः तस्य अरिः शत्रुः महादेव इति यावत् । तस्यानुस्मरणं स्मरणसंपत्तिः यत्तज्ज्योतिरित्यर्थः । ‘स्मरणादकृष्णचल’ इति, ‘यद्वृषक्षरं नाम गिरेरिति’ नृणां सहृदयसत्तादयमाशु इन्ति तत् । पवित्रकीर्तिं तमलद्वयशासनं भवादिनो द्रष्टुं शिवं शिवेतरः’ इत्यादिवचनादिति भावः ॥

कलशवनवनीतचोरे

कमलाहवकुमुदचन्द्रिकापूरे ।

विहरतु नन्दकुमारे

चेतो मम गोपमुन्दरीजारे ॥ ८१ ॥

कलशेषु नवनीतस्य चोरे, कमलाहवकिमर्णा तस्या दशावेव कुमुदे फेरवे तयोः चन्द्रिकापूरे ज्योत्स्नाप्रवाहे, गोपमुन्दरीणां जारे उपपत्ती, नन्दकुमारे कृष्णे मम चेतः विहरतु विहारं करोतु । सदा कृष्णस्मरणमेव करोतिवित्यर्थः ॥ ८१ ॥

नवनीतं सुष्णतः कृष्णस्य गोपिकायाश्चोक्तिप्रत्युत्किमालिका कविराह—

कस्त्वं बाल बलानुजः किमिह रे मन्मन्दिराशङ्कया

युक्तं तन्नवनीतपात्रविवरे हस्तं किमर्थं न्यसेः ।

मातः कंचन वत्सकं मृगयितुं मा मां विपादं क्षणा-

दित्येवं वरवल्लवीप्रतिवचः कृष्णस्य पुष्पातु नः ॥

हे बाल त्वं क इति गोपी । बलस्य बलरामस्यानुज इति कृष्णः ।
 ते तय इह मद्रुहे किं किं प्रयोजनमिति गोपी । मम मन्दिरं तस्या-
 शङ्कया संदेहेनेति कृष्णः । मयागतमिति शेषः । अस्तु गृहं यस्व
 कस्यचित् नवनीतपात्रविवरे नवनीतकलशविले हस्तं किमर्थं कस्मै
 प्रयोजनाय न्यसेः न्यस्तवान् एतदिदं प्रयोजनं ब्रूहि वद इति गोपी ।
 हे मातः, कंचन वत्सकं तर्णकम् । अल्पार्थं कप्रत्ययः । 'वत्सोऽथ
 तर्णके वर्षं पुत्रादौ' इति शब्दार्णवे । मृगयितुम् अन्वेष्टुम् । क्षणात्
 क्षणमात्रं विषादं खेदं मा गाः न प्राप्नुहि । 'न माहयोगे' इति
 अङ्गभावः । इत्येवमेतादृशं कृष्णस्य वरवद्व्याः प्रतिवचनः प्रतिवचनम् ।
 कृष्णेन वरवद्व्यां प्रति उच्यमानं वाक्यमित्यर्थः । अस्मान् पुण्यात् ॥

गोपालाभिरकर्दमे विहरसे विषाध्वरे लज्जसे

भूये गोधनहुंकृतैः स्तुतिशतैर्मौनं विधत्से विदाम् ।

दास्यं गोकुलपुंश्चलीषु कुरुषे स्वाम्यं न दान्तात्मसु

ज्ञातं कृष्ण तवाद्भिः पूज्युर्गं प्रेमाचलं मञ्जुकम् ॥

हे कृष्ण, गोपालानामभिराणि गृहाङ्गणानि तेषु कर्दमः पङ्कः तस्मिन्
 विहरसे विहारं कुरुषे । विषाध्वरे ब्राह्मणयज्ञे लज्जसे क्षपामनुभवसि ।
 वृन्दावनपशुपालनवेलायां यागशालां प्रति स्वयमगत्वा गोपप्रेमनादिति
 भावः । गोधनानां पशूनां हुंकृतैः हुंकारैः हुमिति ध्वनिभिर्ह्युभिः भूये
 वदसि । अल्पकृत्पशुवाक्येनाप्युत्तरं ददासीत्यर्थः । विदां विदुषाम् । 'विद
 ज्ञाने' इत्यस्मात्कर्तरि क्तिप् । स्तुतिशतैः मौनं मूकतां विधत्से विधासि ।
 तूष्णीं तिष्ठसीत्यर्थः । गोकुले यजे पुंश्चल्यः असत्यः । स्वैरिष्य इति
 यावत् । तासु दास्यं दासभावं कुरुषे गोपीनां पुण्यावाहरणवशादिति

भावः । दान्तः विषयेषु निवृत्तः आत्मा अन्तःकरणं येषां तेषु विषये स्वाम्भं स्वामित्वं न कुर्ये । अयं मदीय इति न गृह्यसीत्यर्थः । अतः मञ्जुलं सुन्दरं तवाद्ग्रीपङ्कजयुगं प्रेम्णा अवलं स्थिरम् । शान्तं मयेति शेषः । येषां न भक्तिस्तत्र न गच्छसीति न विरोध इति भावः ॥ ८३ ॥

नमस्तस्मै यशोदाया दायदायास्तु तेजसे ।

यद्धि राधामुत्त्वाम्भोजं भोजं भोजं व्यवर्धत ॥ ८४ ॥

यस्तेजः राधाया मुत्तमेवाम्भुजं पदं भोजं भोजं भुक्त्वा भुक्त्वा । आग्रायाग्रायेत्यर्थः । 'आभीक्ष्ये णमुल्ब' इति णमुल् । 'निलवी-
त्सयोः' इति द्विर्भावः । व्यवर्धत वृद्धिं प्राप्नोत्, तस्मै यशोदायाः
दायादाय पुत्राय । 'दायादी मुत्त्वाम्भवी' इत्यमरः । तेजसे नमोऽस्तु
'नमः स्वस्ति-' इत्यादिना चतुर्थी ॥ ८४ ॥

अवताराः सन्त्वन्ये

सरसिजनयनस्य सर्वतोभद्राः ।

कृष्णादन्यः को वा

प्रभवति गोपगोपिकामुख्ये ॥ ८५ ॥

सरसिजे पुण्डरीके इव नयने यस्य तस्य । विष्णोरित्यर्थः । सर्वतः
सर्वत्र भद्रं मङ्गलं येषां ते अन्ये केचन अवताराः आविर्भावाः सन्तु-
तिष्ठन्तु । कृष्णात् कृष्णावतारात् अन्यो भिन्नः को वा अवतारः गावश्च
गोपाश्च गोपिकाश्च तासां मुख्यै प्रभवति समर्थो भवेत् । कृष्णावतार एव
पद्मादीनामपि मुक्तिसंपादको नान्योऽवतार इति कृत्वा स एव सेव्य
इति भावः ॥ ८५ ॥

मध्येगोकुलमण्डलं प्रतिदिशं चाम्भारवेज्जृम्भिते

प्रातर्दोहमहोत्सवे नवघनश्यामं रणधूपुरम् ।

फालेवाळविभूषणं कटिरणत्सत्किङ्किणीमेखलं .

कण्ठेव्याघ्रनखं च शैशवकलाकल्याणकात्स्न्यं भजे ॥

प्रातर्दोहः प्रातःकालदोहनं तस्य महोत्सवः, तस्मिन् । प्रातर्दोहनवे-
लायामित्यर्थः । दिशि दिशि प्रतिदिशं च । वीप्सार्थेऽव्ययीभावसमासः ।
समस्तदिभ्य इत्यर्थः । अम्भा इति रवा ध्वनयः तैर्विजृम्भिते अत्यर्थं ५-
काशमाने गोकुलमण्डलं पशुविशेषाणां समूहः । नन्दव्रज इत्यर्थः । तस्य
मध्ये मध्येगोकुलमण्डलम् । 'पारे मध्ये पशुपा वा' इत्यव्ययीभावस-
मासः । नन्दव्रजमध्ये इत्यर्थः । नवघनश्यामं नूतनघनवस्त्रीतम्, रण-
न्तौ शिञ्जितवन्तौ नूपुरौ मञ्जीरौ यस्य तत्, फाले ललाटे बालविभू-
षणं अश्वत्थदलसदृशबालविभूषणं यस्य तत्, कण्ठेव्याघ्रनखं चेत्यत्र, च-
शब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । कर्णयोः रत्नकुण्डलमपीत्यर्थः । 'अमूर्धमस्तदा-
त्स्वात्तादकामे' इति सप्तम्या अलुक् । कटिर्जपनप्रदेशः तत्र रटन्त्य-
ध्वनियुक्ताः सत्किङ्किण्यः समीचीनाः शुद्रघण्टिकाः यस्याः सा तथोक्ता
मेखला काशी यस्य तत्, शिशुसंबन्धिन्यः शैशव्यः ताश्च ताः कलाश्च
तासां कल्याणानि शुभानि तेषां कात्स्न्यं सामस्थ्यम् । श्रीकृष्णमित्यर्थः ।
भजे सेवे ॥ ८६ ॥

सजलजलदनीलं दर्शितोदारलीलं

करतलधृतशैलं वेणुवाद्यै रसाळम् ।

व्रजजनकुलपालं कामिनीकेलिलीलं

कलितकलितमालं नौमि गोपाळबाळम् ॥

जलेन सहितः सजलः ॥ चासौ जलदो मेघः तद्वन्नीलम्, दर्शिता
उदारा लोला पूतनावधायद्भुतलीला येन तम्, करतलेन धृतो गोवर्धनो
येन तम्, वेणुना वाद्यैः वेणुगानविशेषैः रसालं रसवन्तम् । वेणुनाद-
जननाह्लादयुक्तमित्यर्थः । व्रजजनकुलानि नन्दव्रजे विद्यमानजनसमूहाः
तेषां पालं रक्षकम्, कामिनीकेलिषु लोळं सतृष्णम्, कळिता धृता
लळिता कोमला माला वनमालिका येन तम् । 'स्त्रियाः पुंस्त्व-' इत्या-
दिना पुंस्त्वात्प्रीप्रत्ययलोपः । 'गोप्त्रिष्पसर्जनका' इत्युत्तरपदस्य
ह्रस्वः । गोपालपालं कृष्णं नौमि । 'पु स्तुती' इत्युत्तमैकवचनम् ॥ .

स्मितकलितकपोलं स्निग्धसंगीतकोलं

ललितचिकुरजाळं चौर्यचातुर्यलीलम् ।

शतमखरिपुकाळं शातकुम्भाभचेळं

कुवलयदलनीलं नौमि गोपालवाळम् ॥८८॥

स्मितेन हेतुना ललितौ हंसितौ कपोली गण्डप्रदेशौ यस्य तम्,
स्निग्धाः स्वच्छहृदया नारदादयः तेषां संगीतेषु लोळं सतृष्णम्,
ललितं स्निग्धं चिकुराणां केशानां जालं समूहो यस्य तम्, चौर्ये
नवनीतादिचौर्ये चातुर्ये घामर्भमेव लीला यस्य तम्, शतमखरिपवः
कंसादयः तेषां काळं यमम्, शातकुम्भस्य स्वर्णस्य आभा कान्तिरिष
आभा यस्य तत्तथोक्तं चेळं वल्लं यस्य तम् । पीताम्बरमित्यर्थः । कुव-
लयदलनीलं कुवलयदलवन्नीलं गोपालवाळकृष्णं नौमि ॥ ८८ ॥

मुरलिनिनदकोलं मुग्धमायूरवाकं

दलितदनुजजाळं धन्यसौजन्यलीलम् ।

परहितनवहेलं पद्मसञ्चानुकूलं

नवजलधरनीलं नौमि गोपालबालम् । ८९ ॥

सुरलेर्निनदः तत्र लोलं सतृष्णम्, मुग्धं सुन्दरं मायूरबालं मयूरस्य पिञ्जं यस्य तम्, दलितानि भिन्नानि दनुजजालानि राक्षससमूहा येन तम्, धन्याः कृतारमानः तेषु सौजन्ययुक्ता लीला यस्य तम्, परेषां मन्वेषां हिता हितकराः नवा हेलो नूतनलीलाः यस्य तम् । यद्वा परेषां शत्रूणां हिता हितकरा लीला बधशिक्षणादिक्रियाविशेषा यस्य तम् । कृष्णेन क्रियमाणवषादीनामपि मुक्तिसंपादकत्वादिति भावः । पद्मं सद्यः गृहं यस्य तस्य चतुर्मुखस्य अनुकूलम् । यद्वा पद्मसञ्चनो लक्ष्म्या अनुकूलमिति वा । नवजलधरनीलं नवजलधरवर्णीलं गोपालबालं नौमि ॥ ८९ ॥

सरसगुणनिकायं सच्चिदानन्दकायं

शमितसकलमायं सत्यकक्ष्मीसहायम् ।

शमदमसमुदायं शान्तसर्वान्तरायं

सुहृदयजनदायं नौमि गोपालरायम् ॥ ९० ॥

सरसा रसयुक्ता गुणानां सौन्दर्यादीनां निकायाः समूहा यस्य तम्, सत् परमार्थः स चासौ चित् ज्ञानं सा चासावानन्दश्च सुखं यस्य स तथोक्तः कायो देहो यस्य तम् । सत्यज्ञानानन्दस्वरूपमित्यर्थः । शमिता नाशिताः सकलाः समस्ता मायाः पूतनादिरचिता येन तम्, सत्यायाः सत्यभामारूपाया लक्ष्म्याः सहायम्, शमो बाहिरिन्द्रियनिवृत्तिः दमो अन्तरिन्द्रियनिवृत्तिः तयोः समुदायम् । शमदमस्वरूपमित्यर्थः । शान्ता नष्टाः सर्वान्तरायाः समस्तविघ्ना यस्य तम् । 'निष्ठा' इति

शान्तशब्दस्य पूर्वनिपातः । सु शोभनानि हृदयानि तेषां ते तथोक्ताः ।
निर्मलान्तरङ्गा इत्यर्थः । त एव जनाः तेषां दायो मायः तम् । सञ्जनपो-
पकमित्यर्थः । गोपालानां रायं धनं नौमि स्तौमि । 'शु स्तुती' ॥९०॥

लक्ष्मीकलत्रं कलितान्जनेत्रं
पूर्णेन्दुवक्त्रं पुरुहूतमित्रम् ।
कारुण्यपात्रं कमनीयगात्रं
वन्दे पवित्रं वसुदेवपुत्रम् ॥ ९१ ॥

लक्ष्मीः रुक्मिणी कलत्रं भार्या यस्य तम्, कलिते अञ्जवस्त्रे
यस्य तम्, पूर्णेन्दुवक्त्रं मुखं यस्य तम्, पुरुहूतस्य इन्द्रस्य
मित्रम्, कारुण्यस्य दयायाः पात्रमाधारभूतम् । दयासमुद्भूतमित्यर्थः ।
कमनीयं काम्यमानं गात्र यस्य तम्, पवित्रं शुचिस्वरूपं वसुदेवपुत्र
वन्दे ॥ ९१ ॥

मदमयमदमयदुरगं
यमुनामवतीर्य वीर्यशाली यः ।
मम रतिपमरतिरस्फुटि-
शमनपरः स क्रियात्कृष्णः ॥ ९२ ॥

यः कृष्णः वीर्येण शलितुं शीलमस्यास्तीति वीर्यशाली सन् यमुना-
मवतीर्य अवगाह्य मदमयं मदप्रचुरम् उरयं सर्पम् । काळीयमित्यर्थः ।
अदमयत्, अमराणां गोगोपालानाम् । कृष्णपक्षीयाणां सर्वेषां देव-
स्वरूपत्वादिति भावः । तिरस्फुटिस्तिरस्कारः । हृदस्थकालीयविषयुक्त-

जलपानवशाज्जायमानमूर्च्छेति यावत् । तस्याः क्षमनं शान्तिः तत्र
पर आसक्तः, स कृष्णः मम रतिं सुखं क्रियात् करोतु ॥ ९२ ॥

मौलौ मायूरवर्हं मृगमदतिलकं चारुलालाटपट्टे
कर्णद्वन्द्वे च तालीदलमतिमृदुलं मौक्तिकं नासिकायाम् ।
हारो मन्दारमालापरिमलभरिते कौस्तुभस्योपकण्ठे
पाणौ वेषुश्च यस्य व्रजयुवतियुतः पातु पीताम्बरो नः ॥

यस्य कृष्णस्य मौलौ चूडायाम् । 'चूडा किरीटं केशाश्च संयता
मौल्यल्लयः' इत्यमरः । मायूरस्येदं मायूरं तच्च तद्वर्हं पिच्छं च, चारु-
लालाटपट्टे सुन्दरलालाटप्रदेशे मृगमदतिलकं कस्तूरीचित्तकम्, कर्णद्वन्द्वे
अतिमृदुलमत्यन्तकोमल तालीदलं तालपत्रं च, नासिकायां मौक्तिकम्,
मन्दारमालानां कल्पवृक्षपुष्पमालिकानां परिमल, तस्य भरः अतिजयः
अस्य संजातः भरितः तस्मिन् कौस्तुभस्य वक्षःस्थले विद्यमानमणि-
विशेषस्य उपकण्ठे समीपे । वक्षःप्रदेशे इत्यर्थः । हारो मुक्तावलिः,
पाणौ वेषुश्च वर्तते, व्रजयुवतियुतः नन्दमजस्रीपरिवृतः पीताम्बरः नः
पातु रक्षतु ॥ ९२ ॥

मुरारिणा वारिविहारकाले

मृगेषणानां मुपितांशुकानाम् ।

करद्वयं वा कचसंहतिर्वा

प्रमीलनं वा परिधानमासीत् ॥ ९४ ॥

वारिविहारकालं जलक्रीडासमये मुरारिणा कृष्णेन मुपितानि चौर्येण
गृहीतानि अंशुकानि वस्त्राणि यासां तासां मृगस्य ईक्षणमिव ईक्षणं

यासां तासाम् । सुगन्धाः । लसन्तः । अतितरा लोललीलाकटाक्षाः ।
 धत्र वाशब्दः समुच्चये, इचसंहतिर्वा केशसमूहोऽपि,
 प्रमौलनं वा जयनयोर्मुकुटं सीद वक्षं जातम् ।
 कयाचित्करद्वयेन मदनसद- कयाचित्केशपाद्येन, कयाचि-
 प्रयनयोर्मुकुटाभाव एव कृतः ॥

यासां गोपाङ्गनानां लसन्तः अतितरा लोललीलाकटाक्षाः
 पद्मासाचारुमुक्तामणिरुचिनिकरव्योमगङ्गाप्रवाहे ।
 मीनायन्तेऽपि तासामतिरभसचलच्चारुलीलालकान्ता
 भृङ्गायन्ते यदङ्घ्रिद्वयसरसिरुहे पातु पीताम्बरो नः ॥

यासां गोपाङ्गनानां लसन्तः अतिततराः अतिशयेन अञ्जलवर्णाः ।
 प्रान्तयोः कृष्णवर्णाः लोललीलाकटाक्षाः यस्य कृष्णस्य नासा नासिका
 तस्यां चारुः सुन्दरः मुक्तामणिः तस्य रुचयः कान्तयः तासां निकरः
 समूहः स एव व्योमगङ्गाप्रवाहः तस्मिन् मीनायन्ते मरस्या इवाचरन्ति,
 यासां गोपाङ्गनानाम् अतिरभसः अत्यन्तवेगः तेन चलन्तः अत एव
 चारवः लीलालकान्ताः विलासयुतधम्मिलाः यदा कृष्णस्य अङ्घ्रिद्वयं
 तदेव सरसीरुहं कमलं तस्मिन्नपि भृङ्गायन्ते भ्रमरा इवाचरन्ति तासां
 संबन्धी पीताम्बरः कृष्णः नः अस्मान्पातु ॥ ९५ ॥

यद्वेणुध्रेणिरूपस्थितसुषिरमुखोद्गीर्णनादमभिन्ना

एणाक्ष्यस्तत्क्षणेन झटितनिजपतिप्रेमवन्धा बभूवुः ।

अस्तव्यस्तालकान्ताः स्फुरदधरकुचद्वन्द्वनाभिप्रदेशाः

कामावेशप्रकल्पप्रकाटितपुलकाः पातु पीताम्बरो नः ॥

. यस्य कृष्णस्य वेणोः श्रेणिरूपेण पद्मिरूपेण स्थितानि सुविरमु-
 रानि विवरवदनानि तेभ्यः उद्गीर्णेन उद्भिमेन नादेन प्रभिन्नाः प्रकर्षेण
 युक्ताः । कृष्णवेणुगानं श्रुतवत्य इत्यर्थः । एणानां मृगाणामक्षिणी इव
 अक्षिणी यासां तथोक्ताः तत्क्षणेन तदानीं कामावेशेन प्रकल्प्यः प्रकर्षेण
 सान्द्रतया संपादितः प्रकटितः बहिः प्रवर्तमानः पुलको रोमाद्यो यासां
 ताः स्फुरन् अधरध कुचयोर्द्वन्द्वं च नाभिश्च तासां समाहारः तस्य
 प्रदेशो यासो ताः, अस्ता विक्षीर्णा व्यस्ताः प्रदेशे प्रथिताः भलकान्ता
 धम्मिन्नाः यासां ताः, श्रुटितः स्वक्तः निजपथिषु स्वीवभर्तृषु प्रेम-
 बन्धः प्रेमसंपन्धो याभिस्ताः तथोक्ताः बभूवुः ॥ पीताम्बरः नः अ-
 स्मान्पातु ॥ ९६ ॥

देवक्या जठराकरे समुदितः क्रीतो गवां पालिना
 नन्देनानकदुन्दुभेर्निजमुतापण्येन पुण्यात्मना ।

गोपालावलिमुग्धहारतरलो गोपीजनालंकृतिः

स्थेपाद्गो हृदि संततं स मधुरः कोऽपीन्द्रनीलो मणिः ॥

देवक्या जठरमुद्गरं तदेवाकरः खनिः तत्र समुदितः उत्पन्नः, पुण्यात्मना
 अदृष्टवता गवो पालिना गोपालकेन नन्देन निजमुता स्वीयपुत्रिका सैव
 पण्यं मूर्यं तेन भानकदुन्दुभेः वसुदेवात्क्रीतः, गोपालनामावलिः सैव
 मुग्धहारः समीचीनमुक्ताकलापः तस्य तरलः नायकमणिः, गोपीजना-
 नामलंकृतिः स प्रसिद्धः कोऽपि इत्थमिति वस्तुमशक्यः मधुरो हृद्यः
 इन्द्रनीलमणिः वः युष्माकं हृदि संततं स्थेयात् तिष्ठतु ॥ ९७ ॥

पीठे पीठनिषण्णवालकगले तिष्ठन्स गोपालको .

यन्त्रान्तः स्थितदुग्धभाण्डमवभिव्याच्छाद्य घण्टारवम् ।

वक्रोपान्तकृताञ्जलिः कृतशिरः कम्पं पिबन्त्यः पयः

पायादागतगोपिकानयनयोग्ण्डूपफूत्कारकृत् ॥ ९८ ॥

पीठे उपवेष्टुं दाक्षणा रचितवस्तुविशेषे पीठे निपण्णः स्थितः स चासौ बालकश्च तस्य गले । अंसयोरित्यर्थः । तिष्ठन् । अयं भावः—
पीठं भुवि दत्त्वा तदुपरि पीठान्तरं दत्त्वा तत्र बालकं संस्थाप्य तदं-
सयोः पदद्वयं विन्यस्य तिष्ठामिति । यन्त्रं शिख्यं तस्यान्तर्मध्ये स्थितं
दुग्धभाण्डं क्षीरघटम् अवभिश विवरं कृत्वा घण्टारवं घण्टाध्यनिम्
आच्छाद्य पिबाद्य वक्त्रस्योपान्ते प्रान्ते कृताञ्जलिः सन् । एकेन
हस्तेन घण्टां गृहीत्वा एकेन हस्तेनाञ्जलिबरसंपायेत्यर्थः । कृतशिरः कम्पं
यथा तथा पयः क्षीरं पिबन्, एतादृशवेलायामागतगोपिकानयनयोः
गण्डूषेण वदनस्पर्शक्षीरेण फूत्कारं निःस्त्रीवनं करोतीति फूत्कारकृत् यो
गोपालकः स पायात् रक्षतु । अस्मानिति शेषः ॥ ९८ ॥

‘तमेतं वेदानुवचनेन प्राप्तिना विविदिषन्ति यत्रेन सनेन तपसानाश-
केन’ इत्यादियाक्यार्थो मया जन्मान्तरंऽनुष्ठितं इत्यनुमीयत इत्याह—

यज्ञैरीजिमहे धनं ददिमहे पात्रेषु नूनं वयं

वृद्धान्भोजिमहे तपश्चकृपहे जन्मान्तरे दुधरम् ।

येनास्माकमभूदनन्यसुलभा भक्तिर्भवद्वेपिणी

चाणूरद्विपि भक्तकल्पपद्मपि श्रेयःपुपि श्रीजुपि ॥

वयं जन्मान्तरे पूर्वजन्मनि यज्ञैः ईजिमहे इन्द्रादीन्पूजितवन्तः ।
यजतेर्लिङुतमबहुवचनम् । पात्रेषु निजपात्रेषु धनं ददिमहे दत्तवन्तः ।
वृद्धान् तपोवृद्धान् भोजिमहे सेवितवन्तः । दुःखेन चरितुं शक्यं दुधरम् ।

अत्युग्रमित्यर्थः । तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि चष्टमहे कृतवन्तः, नूनं
निश्चितम् । कुतो निश्चितमित्याशङ्क्याह—येनेति । येन कारणेन
अस्मार्क अन्यमुलभा न भवतीत्यनन्यमुलभा भवं संसारं द्वेष्टुं शीलम-
स्यास्तीति भवद्वेषिणी भक्तिः चाणूरस्य चाणूरनामकमलस्य द्विद्- शत्रुः
तस्मिन्, भक्तकल्मषम् आश्रितदुरितं मुष्णाति हरतीति तथोक्तस्तस्मिन्
श्रेयांसि धर्मार्थादिपुरुषार्थान् पुष्णातीति तथोक्तः तस्मिन् धियं रुक्मिणीं
सेवत इति तस्मिन् अभूजातम् । श्रीकृष्णे भक्तिः कारणं विना न
भवतीति तत्कारणं जन्मान्तरे कृतं पूर्वोक्तमेवेत्यनुमीयत इति ॥ ९९ ॥

त्वयि प्रसन्ने मम किं गुणेन

त्वद्यप्रसन्ने मम किं गुणेन ।

रक्ते विरक्ते च वरे वधूनां

निरर्थकः कुङ्कुमपत्रभङ्गः ॥ १०० ॥

अस्मिन्पद्ये हे कृष्णेत्यध्याहार्यम् । हे कृष्ण त्वयि प्रसन्ने सति मयि
दयां कुर्वति सति मम गुणेन किं किं प्रयोजनम् । किञ्चिदपि प्रयोजनं
नास्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—रक्त इति । वरे प्रिये रक्ते अनुराग-
वति सति वधूनां कुङ्कुमपत्राणां कुङ्कुमरचितमकरिकापत्राणां भङ्गः रचना
निरर्थकः व्यर्थः । विरक्ते च सति स निरर्थकः । विषयेषु विरक्तस्यालं-
कारशतेऽन्यप्रवृत्तिरिति भावः ॥ १०० ॥

गायन्ति क्षणदावसानसमये सानन्दमिन्दुप्रभा

रन्ध्रयो निजदन्तकान्तिनिबद्धगोपाङ्गना गोकुले ।

मथस्यो दधि पाणिकङ्कणझणत्कारानुकारं जवा-
ध्यावत्गद्गसनाञ्जला यमनिशं पीताम्बरोऽभ्यात्स नः ॥

निजानां स्वीयानां दन्तानां कान्तयः तासो निवहाः समूहाः इन्दोः
चन्द्रस्य प्रभाः कान्तीः रुग्धस्यः प्रतितृताः कुर्वेत्सः, जवात् वेगात्
ध्यावत्गन्ति विशेषेण चक्षितानि वसनाञ्जलानि वस्त्रप्रान्तानि यासो
ताः, पाण्योः हस्तयोः कङ्कणानां झणत्कारः । झणदित्यनुकरणशब्दः
तत्कारः तत्करणं तस्यानुकारः अनुकरणमनुगुणं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा
तथा दधि मथ्यत्यः गोपाङ्गनाः गोकुले नन्दमजे क्षणदावधानसमये
उपः काले आनन्देन सहितं यथा तथा व कृष्णं गायन्ति स पीताम्बरः
कृष्णः नः भस्मान् अनिशं संततं अभ्यात् रक्षतु ॥ १०१ ॥

अंशालाम्बितवामकुण्डलधरं मन्दोन्नतभ्रुकृतं
किञ्चित्कुञ्चितकोमलाधरपुटं साचिप्रसारेक्षणम् ।
आलोलाङ्गुलिपल्लवैर्गुरलिकापापूरयन्तं मुदा
मूले कलयतरोस्त्रिभङ्गिकलितं जाने जगन्मोहनम् ॥

अंशे भुजशिरसि आलम्बितमालम्बमानम् । वेश्ममानमित्यर्थः । वामं
वामकर्णे विद्यमानं तच्च तत्कुण्डलं च तदेव भरो यस्य तम् । वामपा-
श्वेश्वकुण्डलस्यासंप्राप्तिर्नान्यस्येति भावः । मन्दा निद्रस्था च उन्नता
उत्तानस्था च तादृशी भ्रुवी लते इव यस्य तम् । वेणुगानवेलायां
मुखे वामभागस्य नम्रत्वात्कुण्डलस्याप्यतःप्राप्तिः श्रुयोऽपि नम्रतेति भावः ।
किञ्चित्कुञ्चितः इषन्मुकुलितः कोमलो मृदुलः अधरपुटो येन तम्, साचि
तिर्यक्प्रसारः दर्शनं ययोस्ते तयोक्ते ईक्षणे नेत्रे यस्य तम् । वेणुगान-

वेलायां तिर्यग्दृष्टिः स्वभावासेद्वेति भावः । आलोकाध्वलाः ताव
ता अहुलयः शङ्खा इव तैः सुरलिकां वेणुं मुदा संतोषेण आपूरयन्तम्,
तिस्रश्च ता भङ्गयो नतयः तामिर्ललितम् ईप्सितम्, जगन्मोहनं जग-
देकसुन्दरं कल्पतरोर्मूले जाने ॥ १०२ ॥

मल्लैः शैलेन्द्रकल्पः शिशुरितरजनैः पुष्पचापोऽङ्गनाभि-
गोपैस्तु प्राकृतात्मा दिवि कुलिशभृता विश्वकायोऽप्रमेयः ।
क्रुद्धः कंसेन कालो भयचकितदृशा योगिभिर्ध्वेयमूर्ति-
र्दृष्टो रङ्गावतारे हरिरपरगणानन्दकृत्पातु युष्मान् ॥

रङ्गे कंसं प्रति विनोदनप्रदर्शनभूप्रदेशविशेषे अवतार आगमनं
तामिन् । कंसपुरोभागं प्रत्यागमनवेलायामित्यर्थः । यो हरिः कृष्णः
मल्लैश्चाणूरादिभिः शैलेन्द्रकल्पः हिमवत्सदृशः । ईयदसमाप्ता कल्पप्र-
त्ययः । तादृशः सन् दृष्टः, इतरजनैः मादव्यातिरिक्तजनैः शिशुः सन्,
दृष्ट इत्यनुपपद्यते । अङ्गनाभिः पुष्पचापो मन्मथः सन् दृष्टः,
गोपैस्तु प्राकृतात्मा अयमपि ईदृशः पृथग्जन इति दृष्टः, दिवि
अन्तरिक्षे कुलिशं वज्रं विभर्ताति कुलिशभृत् तेन इन्द्रेण विद्वं
समस्तं कायो देहो यस्य सः प्रमाविषयः प्रमेयः स न भवतीत्यप्रमेयः
तादृशः संदृष्टः, भयेन चकिते चञ्चले दृशौ नेत्रे यस्य तेन कंसेन क्रुद्धः
कालः यमः सन् दृष्टः, योगिभिः ध्यातुं योग्या मूर्तिः कायो यस्य
तादृशः सन् दृष्टः, सः अमराणां आनन्दं करोतीत्यानन्दकृत् हरिः
युष्मान् पातु रक्षतु ॥ १०३ ॥

सांवेष्टो मणिविष्टरेऽङ्कतलमध्यासीनलक्ष्मीमुखे
कस्तूरीतिलकं मुदा विरचयन्दर्पात्कृचो संस्पृशन् ।

अन्योन्यास्मितचन्द्रिकाकिसलयैराराधयन्मन्मथं

गोपीगोपपरीवृतो यदुपतिः पायाज्जगन्मोहनः ॥ १०४ ॥

मणिविष्टरे गारुत्मतमगिरूपवीठविशेषे संविष्टः आसीनः भङ्गतलमु-
त्सङ्गप्रदेशम् । 'अपिशीड्स्थासां कर्म' इति कर्मवचम् । अध्यासीनाया
लक्ष्म्या रुक्मिण्याः मुखे कस्तूरीतिलकं मुदा संतोषेण विरचयन् विशेषेण
रचयन् । अनेन स्वस्याप्यनुलेपधारित्वमुक्तम् । हर्षात् कुचौ संस्पृशन्
गृह्णन्, अन्यः अन्यः अन्योन्यम् । 'कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे स्तः
समासवच्च बहुलम्' इति कर्मव्यतिहारे द्विर्भावः । अन्यसन्द्योरस-
मासवत्त्वात्प्रथमैकवचनं पूर्वपदस्य, द्वितीयाथैकवचनान्तत्वं परपदस्येति
प्रक्रिया ह्येया । तस्य स्मितमेव चन्द्रिका तस्याः किसलयैः पल्लवैः ।
ज्योत्स्नावद्विद्यमानमन्दहासाङ्कुरैरित्यर्थः । मन्मथमाराधयन् । अनेन
परस्परालिङ्गनं सकलभूषणवचनं चोक्तम् । गोपीगोपपरीवृतः । सुरदानव-
गन्धर्वाणामेव कृष्णपरिवारत्वात् तत्कन्याभिरावृत इत्यर्थः । मोहयतीति
मोहनः । जगन्मोहनो यदुपतिः श्रीकृष्णः पायात् रक्षतु । अस्मा-
निति शेषः ॥ १०४ ॥

आकृष्टे वसनाब्जले कुवलयश्यामा प्रपाधाकृता
दृष्टिः संवल्लिता रुचा कुचयुगे स्वर्णपत्रे श्रीमति ।
बालः कश्चन चूतपल्लव इति प्रान्तास्मितास्यधियं
श्लिष्यंस्तामथ रुक्मिणीं नतमुखीं कृष्णः स शुष्णातु नः ॥

यस्या वसनाब्जले वल्लेकदेशे । उत्तरीये इत्यर्थः । आकृष्टे अपहृते सति
अथ अनन्तरं प्रपया लज्जया अधःकृता अधोभागे प्रवर्तिता कुवलय-

श्यामा उत्तलवन्नीलवर्णा दृष्टिः रुचा कान्त्या स्वर्णस्य प्रभेव प्रभा यस्य
 तस्मिन् धीमति सौन्दर्यवति कुचयुगे स्तनयुगे संवलिता लम्बा, ताम्
 उत्तरीयापहरणे सति लज्जया युक्ताम् अत एव नतमुखी बालः कथन
 चूतपल्लव इति यत्कुचयुगे कथन चूतपल्लवो वर्तत इति हेतोः । अर्थ
 भावः— कुचकान्तिनयनकान्त्योर्मेलने चूतपल्लवो वर्तत इति श्रमिष्यति ।
 चौरवत्तम इत्यसंगतः पाठः । प्रान्ते समीपे स्मितं यस्याः सा तथोक्ता
 आस्यस्य मुखस्य धीः कान्तिः यस्यास्तां रुक्मिणीं लिख्यन् आलिङ्गन्
 सः उत्तरीयापहर्तृत्वादिविशेषणविशिष्टः कृष्णः अस्मान् पुष्पावु ॥

रुक्मिणीकृष्णसंवादं कविराह—

उर्व्याः कोऽपि महीधरो लघुतरा दोर्भ्या धृतो लीलया
 तेन त्वं दिवि भूतके च सततं गोवर्धनो गीयसे ।
 त्वां त्रैलोक्यधुरं वहामि कुचयोरग्रे न तद्रूप्यते
 किं वा केचन भाषणेन बहुना पुण्यैर्यशो लभ्यते ॥

उर्व्यां लोकत्रयमध्ये कस्याचिद्वि कोऽपि यः कथन अतिशयेन लघुः
 लघुतरः । इदतर इति पाठे अदृढतर इति पदच्छेदः । तूलपिण्डवत्प्रशि-
 थिलावयवो योऽग्रे वर्तत इत्यर्थः । अत एव लघुः । उभयथापि नार्थः
 भेदः । महीधरः गोवर्धनपर्वतः दोर्भ्यां हस्ताभ्यां लीलया विलासेन ।
 अनायासेनेत्यर्थः । धृतः उद्धृतः । तेन पर्वतधारणेन, त्वं दिवि स्वर्गे
 भूतके च सततं सदा गोवर्धनः गोवर्धननामकपर्वतमुद्धृतवानिति गीयसे
 उच्यसे । त्रयाणां लोकानां समाहारल्लोकीं सेव त्रैलोक्यम् । स्वार्थे
 ध्यञ् । तस्य धरतीति धरः । पञ्चाद्युत्पत्ययः । त्वां कुचयोरग्रे वहामि,
 तद्वहनं न गण्यते । गणनां न प्राप्नोति । बहुना भाषणेन किं वा ?

किमपि प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः । पुण्यैः अदृष्टविशेषैः यज्ञः कीर्तिः लभ्यते प्राप्यते । जनैरिति शेषः । अयं भावः— उर्व्यां लघुतरः कोऽपीत्यनेन ध्रियमाणपदार्थस्यातिलघुत्वमुक्तम् । दोर्भ्यां घृत इत्यनेन क्रियाबालभ्यं प्रतिपादितम्, हस्तेन कार्यस्य कर्तुं सुलभत्वात् । त्वां त्रैलोक्यधरमित्यनेन ध्रियमाणपदार्थस्यापि गौरवं प्रतिपादितम् । कुचयोरप्रे वहामीत्यनेन वहनक्रियाया अतिदुष्करत्वं प्रतिपादितम्, हस्तेनाप्यन्येन धर्तुमशक्यत्वादिति । तत्र पर्वतवहनमतिमुलभ मम तु त्वद्वहनमतिदुर्लभमिति परिकरालंकारः, विशेषणानामभिप्रायगर्भत्वात् । पुण्यैर्यशो लभ्यते इत्यतः विद्येयोक्तिरालंकारः, कृष्णभरणरूपसामान्या सत्यामपि तत्कार्यकीर्तनसंभवात् । तयोः संसृष्टिः ॥ १०१ ॥

संध्यावन्दन भद्रमस्तु भवते भोः स्नान तुभ्यं नमो
भो देवाः पितरश्च तर्पणविधौ नाहं क्षमः क्षम्यताम् ।
यत्र कापि निषद्य यादवकुलोच्चंसस्य कंसद्विपः
स्मारं स्मारमघं हरामि तदहं मन्ये किमन्येन मे ॥

हे संध्यावन्दन प्रातर्मध्याह्नसायंकालेषु क्रियमाणक्रियाविशेष । मध्याह्नित्ययोरभेदस्मरणरूपेत्यर्थः । भवते तुभ्यं भद्रं मङ्गलमस्तु । चतुर्थी आशिष्यायुष्यमद्रभद्र— इत्यादिना चतुर्थी । भोः स्नानं तुभ्यं नमः । 'नमःस्वस्ति—' इत्यादिना चतुर्थी । भो देवाः पितरश्च, तर्पणं तृप्तिः तस्य विधिः करण तस्मिन् । युष्माकमिति शेषः । अहं न क्षमः अशक्तः क्षम्यताम् क्षमा क्रियताम् । यत्र कापि यत्र कुत्रचित्प्रदेशे निषद्य उपविश्य यादवानां कुलस्य वंशस्य उत्तंशः शेखरः तस्य कंसं द्वेष्टति, कंसद्विद् तस्य । कृष्णमित्यर्थः । 'अपीगर्भ—' इत्यादिना कर्मणे षष्ठी । स्मारं स्मारं

स्मृत्वा स्मृत्वा । कंसमथनोऽहं कंसमथनोऽहमिति ध्यात्वा ध्यात्वेत्यर्थः ।
 आभीक्ष्ये णमुल् । ' नित्यवीप्सयोः ' इति द्विर्भावः । अहं पापं हरामि ।
 तत् कंसमथनस्मरणम् अलं पापनिवर्तने पर्याप्तं क्षममित्यर्थः ।
 मन्त्रे । अन्येन संध्यावन्दनादिना मे मम किं किं प्रयोजनम् । किमपि
 प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः ॥ १०७ ॥ ..

हे गोपालक हे कृपाजलनिधे हे सिन्धुकन्यापते
 हे कंसान्तक हे गजेन्द्रकरुणापारीण हे माधव ।
 हे रामानुज हे जगत्प्रयगुरो हे पुण्डरीकाक्ष मां
 हे गोपीजननाथ पालय परं जानामि न त्वां विना ॥

हे गोपालक, हे कृपा दया सेव जलं तस्य निधिः समुद्रः तस्य
 संबुद्धिः । हे सिन्धोः कन्या लक्ष्मीः तस्याः पतिः तस्य संबुद्धिः ।
 हे गजेन्द्रे करुणा दया तस्याः पारः परतीरम् । अन्त इति
 यावत् । तत्पारीणः । गजेन्द्रनिमित्तमत्यन्तदया कृतवानित्यर्थः । तस्य
 संबुद्धिः । हे रामानुज, हे जगत्प्रयगुरो, हे पुण्डरीकाक्ष, हे गोपीजननाथ,
 मां पालय रक्ष । त्वां विना परमन्यम् । देवतान्तरभित्त्यर्थः । न
 जानामि । न स्मरामि । त्वद्व्यतिरिक्तं देवतान्तरं न स्मरामि । त्वमेव
 मां पालयेति भावः ॥ १०८ ॥

✓ कस्तूरीतिलकं कलाटफलके वसःस्थले कौस्तुभं
 नासाग्रे नवमौक्तिकं करतले वेषुं करे कङ्कणम् ।
 सर्वाङ्गे हरिचन्दनं च कलयन्कण्ठे च मुक्तावलिं
 गोपस्त्रीपरिवेष्टितो विजयते गोपालचूडामणिः ॥ १०९ ॥

ललाटफलके ललाटप्रदेशे कस्तूरीतिलकम्, वक्षःस्थले उरःप्रदेशे
कौस्तुभम्, नासाग्रे नवमौक्तिकम्, करतले वेशुम्, करे करयोर्हृ-
न्तयोः कङ्कणं करभूयणम्, कण्ठे मुष्कावलिम्, सर्वाङ्गे शरीरमात्रे हरि-
चन्दनं च कलयन् यथायोग्यं वहन् गोपध्यापरिवेष्टितः स प्रसिद्धो
गोपालचूडामणिः गोपालश्रेष्ठः । श्रीकृष्ण इत्यर्थः । विजयते सर्वोत्कर्षेण
वर्तते । 'विपराभ्यां जेः' इत्यात्मनेपदम् ॥ १०९ ॥

कालिन्दीबहुलप्रवाहरभसं संस्तम्भयस्तत्क्षण-
चछैकान्विद्रवयन्मृगान्विवश्यन्गोवृन्दमानन्दयन् ।
गोपान्संभ्रमयन्मुनीन्मुकुटयन्सप्त स्वराञ्जृम्भय-
श्लोककारार्थमुदीरयन्विजयते वंशीनिनादः शिशोः ॥

इति श्रीलीलाशुकविरचिते
श्रीकृष्णकथामृतं
द्वितीय आश्वासः ॥

कालिन्द्या यमुनाया बहुलप्रवाहः तस्य रम्यं वेगं संस्तम्भयन् प्रति-
रोधनं कुर्वन् । संस्तम्भवच्छब्दात् तत्करोतिणिवि णेरिष्ठवद्भाषान्मनुज्जो-
षे सति संस्तम्भयन्निति रूपासिद्धिः । एवमुत्तरत्र शत्रन्तशब्दानां
प्रक्रिया ज्ञेया । तत्क्षणत् तदानीमेव शैलान् पर्वतान् विद्रावयन् विद्र-
वतः कुर्वन्, मृगान् विवश्यन् परवशान्कुर्वन्, गोवृन्दं गोवत्सत-
पंकानां समूहम् आनन्दयन् आनन्दवत्कुर्वन् गोपान् संभ्रमयन् संभ्रमवतः
कुर्वन्, मुनीन् नारदादिमुनीन् मुकुटयन् मुकुटवतः कुर्वन् । अञ्ज-
लिवन्धवतः कुर्वन् इत्यर्थः । सप्त स्वरान् निपादादिसप्तस्वरभेदान् जृम्भ-

यन् प्रकाशवतः कर्वन्, ओंकारार्थं ब्रह्म उदीरयन् प्रतिपादयन् ।
 भस्मण्डानन्दाविर्भावसंपादकः सन्नित्यर्थः । शिष्योः कृष्णस्य वंशीनिनादः
 वेणुरवः विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते । 'विपराभ्यां जेः' इत्यात्मनेपदम् ॥

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणपशुपतिरुमत-

भट्टेपाध्यायपुत्रेण कोदण्डाम्बामर्भशुक्तिमुक्ता-

मणिना पापयल्लयसूरिणा विरचितायां

श्रीकृष्णकर्णामृतव्याख्यायां

स्वर्णचपकसमाख्यायां

द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीय आश्वासः ॥

अस्ति स्वस्त्ययनं समस्तजगतामभ्यस्तकक्ष्मीस्त्वनं

वस्तु ध्वस्तरजस्तमोभिरनिशं न्यस्तं पुरस्तादिव ।

इस्तोदस्तागिरीन्द्रमस्तकतरुप्रस्तारविस्तारित-

स्तस्वस्तदसूनसंस्तरकसत्प्रस्ताविरावास्तुतम् ॥

समस्तजगतां सकललोकजन्तूनां स्वस्त्ययनं क्षेमकारणम् । वर्य-
वाताशानिभ्यो रक्षकमित्यर्थः । 'स्वस्त्याशीःक्षेमपुण्यादौ' इत्यमरः ।
अभ्यस्तौ बहुवारं संवदौ सदभ्याः स्तनी येन तत्, ध्वस्ते भ्रष्टे रज-
स्तमसी राजसतामसगुणौ मैस्तीः । नष्टराजसतामसगुणत्वेन शुद्धसत्त्व-
प्रधानचित्तानामित्यर्थः । अनिशं सदा पुरस्तात् अप्रे न्यस्तमिव ।
करतलामलकवतिस्थितमित्यर्थः । इस्तेन करेण उदस्तः उद्धृतः स चासी
गिरीन्द्रश्च तस्य मस्तकेषु शिखरेषु तरबो वृक्षाः तेषां प्रस्ताराः समूहाः
तेषु विस्तारितानि । विकसितानीति यावत् । तानि च तानि
स्तानि भुवं प्रविष्टानि तानि च तानि स्वस्तरूपां कल्पवृक्षाणां सूनानि
कुसुमानि च तेषां संस्तराः समूहाः तैलंसत् प्रकाशमानम् । यद्वा
संस्तरास्तत्त्वाः तेषु लसत् प्रकाशमानम्, प्रस्ताविनी स्तुतिमती सा
चासी राधा च । 'पुंवत्कर्मधारय—' इत्यादिना पुंवत्वात्स्त्रीप्रत्ययलोपः ।
तया स्तुतं वस्तु कृष्णाख्यमस्ति । गोवर्धनोदरणवेलायां कृष्णोपास-
नार्थं गोवर्धनपर्वतोत्पन्नकल्पवृक्षकुसुमैः कुसुमतल्पेषु वा प्रकाशमानं
राधास्तुतं श्रीकृष्णाख्यं वस्तु इत्यर्थः ॥ १ ॥

राधाराधितविभ्रपाद्भुतरसं लालित्यरत्नाकरं
 साधारण्यपदव्यतीतसहजस्मेराननाम्भोरुहम् ।
 आलम्बे हरिनीलगर्वगुरुतां सर्वस्वनिर्वापणं
 बालं वैणविकं विमुग्धमधुरं मूर्धाभिषिक्तं महः ॥

राधाया गोपिकाविशेषस्य आराधिता बहुमन्यमानाः ते च ते विभ्रमाः
 विलासाश्च तैः भङ्गता आश्चर्यसंपादका रसाः शृङ्गारादयो यस्य तत् ।
 लालित्यं सौन्दर्यं तदेव रत्नं तस्य आकरं खनिम् । सौन्दर्योत्पत्तिस्थान-
 मित्यर्थः । साधारण्यं साम्यं तस्य पदमाधिकरणं तद्व्यतीतमतिक्रान्तम् ।
 बद्धा साधारण्यपदवी साम्यमार्गः तामतीतमतिक्रान्तम् । निहरमभि-
 त्यर्थः । सहजस्मेरं स्वभावतो मन्दहासयुक्तमाननाम्भोरुहं मुक्ताम्भोजं
 यस्य तत्, हरिनील इन्द्रनीलः तस्य गर्वगदनामहङ्काराङ्कुराणां सर्वस्वस्य
 समस्तपदार्थस्य निर्वापणं नाशकम् । 'हरिनीलगर्वगुरुता' इति समी-
 चीन. पाठः । तदानीमयमर्थः—गर्वगुरुता गर्वगौरवं तस्याः सर्वस्वनाश-
 कमिति । वैणविकं वेणुनादनपरम्, विशेषेण मुग्धानां सुन्दराणामपि
 मधुरं सुन्दरम् । अतिसुन्दरमित्यर्थः । मूर्धाभिषिक्तं धेष्टं बालकृष्णरूपं
 महस्तेजः आलम्बे आश्रये ॥ २ ॥

करिणामलङ्घ्यगतिवैभवं भजे
 करुणावलम्बितकिशोरविग्रहम् ।
 यमिनामनारतविहारि मानसे
 यमुनावनान्तरसिकं परं महः ॥ ३ ॥

करिणाम्, गजेरित्यर्थः । 'कृत्यानां कर्तरि वा' इति कर्तरि पठ्यते ।

अलङ्घ्यं लङ्घयितुमशक्यं तिरस्कर्तुमशक्यमित्यर्थः । गतिवैभवं गमन-
संपत् यस्य तत्, करुणया वसुदेवादिषु दयया अवलम्बितः किशोरवि-
प्रहो बालदेहो येन तत्, यमिनां योगिनां मानसे चित्ते अनारतविहारि,
संततविहारि यमुनावनं यमुनाजलम् । 'जीवनं भुवनं वनम्' इत्यमरः ।
तस्य अन्ते मध्ये रासिकम् । यमुनाजलक्रीडानिष्णातमित्यर्थः । परमुत्कृष्टं
महस्तेजः । श्रीकृष्णारूपमित्यर्थः । भजे सेवे ॥ ३ ॥

अतन्त्रितत्रिजगदपि प्रजाङ्गना-

नियन्त्रितं विपुलविलोचनाङ्गया ।

समन्ततः सरसतरं विजृम्भतां

निरन्तरं मम हृदये परं महः ॥ ४ ॥

अतन्त्रितमप्रयोजकम्, अप्रेरकमिति यावत् । त्रिजगत् जगत्त्रयं यस्य
तत् । न कस्यापि प्रेर्यमित्यर्थः । तथापि विपुलविलोचनयोरङ्गया प्रजाङ्ग-
नाभिः नन्दप्रजङ्गीभिः नियन्त्रितं नियुज्यमानम् । प्रेर्यमित्यर्थः । समन्ततः
सर्वत्र । सार्वविभक्तिकस्तसिद्ध । अतिशयेन सरस सरसतरम् । 'द्विव-
चनविभज्य--' इत्यादिना तरप् । सर्वावयवेषु सुन्दरमित्यर्थः । पर-
मुत्कृष्टं महस्तेजः । परब्रह्मेत्यर्थः । मम हृदये निरन्तरं सर्वदा विजृम्भ-
तां प्रकाशताम् । त्रिजगदप्रेर्यमपि प्रजाङ्गनाकटाक्षप्रेर्यमिति विरोधः ।
प्रजाङ्गनाभिः सुकृतं कृतं न कस्यापीति न विरोधः । प्रथमशतके मनसि
प्रतीतिमात्रम्, अत्र नैरन्तर्येण प्रतीतिप्रार्थनेति न विरोधः ॥ ४ ॥

कन्दर्पप्रतिपल्लुकान्तिविभवं कादम्बिनीबान्धवं

वृन्दारण्यविलासिनीव्यसनिनं वेषेण भूपामयम् ।

मन्दस्फेरमुखाम्बुजं मधुरिमव्यामृष्टविम्बाधरं

वन्दे कंदलितार्द्रयौवनवनं कैशोरकं शार्ङ्गिणः ॥

कन्दर्पस्य प्रतिमलः प्रतिभटः । समान इत्यर्थः । कान्तीनां विभवे
यस्य तत्, कादम्बिनी मेघपङ्क्तिः । 'कादम्बिनी मेघमाला' इत्यमरः ।
तस्या बान्धवं सुहृद्भूतम् । मेघपङ्क्तिवत्कृष्णवर्णमित्यर्थः । गृन्दारम्विला-
सिन्यः गोपाङ्गनाः ताम्र व्यसनितं जारचेष्टायुक्तम्, वेपेण अलङ्कारेण
भूषामयं भूषणप्रचुरम् । सकलभूषणभूषितमित्यर्थः । 'मन्दस्मेरं मन्द-
हासयुक्तं सुखमम्बुजमिव यस्य तत्, मधुरिमा माधुर्यम् । पृथ्वादि-
त्वादणायभावे इमनिच् । तेन भ्यामृष्टो भ्यात्तः विम्बवदधरो यस्य तत्,
कंदलितं पातवितम् आर्द्रं नूतनं यौवनमेव वनं यस्य तत्, शार्ङ्गं धनुर्वि-
शेषः तद्वान् शार्ङ्गं तस्य कृष्णस्येत्यर्थः । कैशोरकं बाल्यम् । 'प्राण-
शृङ्गातिथयोवचनोद्गानादिभ्योऽम्' इति किशोरशब्दाद्भयोवचनाद्भावे
अन् । स्वार्थे कप्रत्ययः । वन्दे अभिवाद्ये ॥ ५ ॥

आमुक्तमानुषममुक्तनिजानुभाव-

मारुढविग्रहमगूढविदग्धलीलम् ।

आमृष्टयौवनममृष्टकिशोरभाव-

मार्थं महः किमपि मायाति मानसे मे ॥ ६ ॥

आमुक्तमीपत्यक्तं मानुषं मनुष्यसंरन्धि चरित्रं येन तत् । मानुष-
शब्दात् 'तस्येदम्' इत्यन् । अत एव अमुक्तः अत्यक्तः निजानुभावः
स्वीयमहिमा पूतनावधादिष्वो येन तत् । 'निजमासीदत्रिलोकोः' इति
विभः । मारुढः स्वीकृतः विग्रहो देहो येन तत्, अगूढा अनारुण-

दिताः । प्रकाशमाना इत्यर्थः । विदग्धलीलाः प्रौढक्रियाः गोपनीरञ्जना-
दिष्वेन तत्, आमृष्टभीषद्वाप्तं यौवनं यस्य तत्, अमृष्ट ईषद्गतम्
किशोरभावो, बाल्यं यस्य तत् किमपि वाचामगोचरम् आद्यं जगत्कारण
महस्तेजः कृष्णादयमित्यर्थः । मम मानसे मायति प्रकाशते । 'शमाम-
थानां दीर्घः स्यनि' इति दीर्घः ॥ ६ ॥

ते ते भावाः सकलजगतीलोभनीयप्रभावा
नानातृष्णासुहृदि हृदि मे काममाविर्भवन्तु ।
लीलावेषुकणितलसितस्मेरवक्त्रारविन्दा-
भाहं जाने मधुरमपरं नन्दपुण्याम्बुपूरात् ॥

सकलाश्च ता जगत्सो भुवनानि । 'जगती भुवने भूमी' इति
शब्दार्णवे । ताभिः लोभनीयः प्रभावः सामर्थ्यं येषां ते तयोक्ताः ते
ते प्रसिद्धा भावाः यदार्थाः नानातृष्णाः पुत्रविप्तादिविषयकबहुविधाशाः
तासां सुहृदि मित्रे । नानाविधाशायुक्ते इत्यर्थः । मे मम हृदि काममस्यर्थं
आविर्भवन्तु प्रकाशन्ताम् । लीलावेषोः कणितं नादः तेन लसितं
प्रकाशितं स्मेरवक्त्रारविन्दं मन्दहासयुक्तमुखारविन्दं यस्य तत्तत्त्वात् ।
कार्यं कारणत्वमुपचारात् । अपरमन्यत् मधुरं हृद्यं वस्तु अहं न जानामि
न पश्यामि । कृष्णादन्यः स्पृहणीयपदार्थो मम नास्तीति भावः ॥ ७ ॥

सुकृतिभिराहते सरसवेषुनिनादसुधा-
रसलहरीविहारनिरवग्रहकर्णपुटे ।
व्रजवरसुन्दरीमुखसरोरुहसारसिके
महसि कदा नु यज्जाति यदीयमिदं हृदयम् ॥ ८ ॥

सुकृतं पुण्यधेयामस्तीति मुकृतिनः तैरादृते उपलालिते, सरसो रस-
युक्तः स चासौ वेणुनिनादय स एव सुधारसः तस्य लहरी उत्सेकः तत्र
विहारः क्रीडा तत्र निरवग्रहः प्रतिबन्धराहितः 'कर्णयोः पुटः प्रदेशः यस्य
तस्मिन्, व्रजे वरमुन्दर्यः श्रेष्ठरमण्यः तासां मुखान्येव सरोरहाणि तेषु
सारथिके हंसे । सदा गोपस्थधरपानलोलुपे इत्यर्थः । महसि तेजसि ।
श्रीकृष्णे इत्यर्थः । ममेदं मदीयम् । 'प्रत्ययोत्तरपदयोध' इति मादे-
शः । इदं चञ्चलशीलं हृदयं चित्तं कदा कस्मिन्काले मज्जति नु मज्जनं
करिष्यति नु । अत्र नुः प्रश्नार्थः । 'नुः पृच्छायां विकल्पे च' इत्यमरः ।
'विभाषा कदाकालोः' इति भविष्यति लट् ॥ ८ ॥

तृष्णातुरे चेतसि जृम्भमाणे

मुष्णन्मुहुर्मोहमहान्धकारम् ।

पुष्णातु नः पुण्यदयैकसिन्धोः

कुष्णस्य कारुण्यकटाक्षक्रीकः ॥ ९ ॥

पुण्ये सति दयैकसिन्धोः दयैकसमुद्रस्य कुष्णस्य कारुण्यकटाक्षः दया-
प्रधानापातदृष्टिः तस्य केलिर्विहारः, तृष्णा आशा तथा आतुरे पीडिते
चेतसि । नः इति शेषः । इतरत्र विद्यमानस्यापञ्चतिवी । मुहुः पुनः पुनः
जृम्भमाणं वर्धमानं मोह एव महान्धकारस्त्वं मुष्णन् हरन् नः अस्मान्
पुष्णातु रक्षतु ॥ ९ ॥

निस्त्रिजनिगममौलिजालितं

पदकमलं परमस्य तेजसः ।

व्रजभुवि बहुमन्महेतरां

सरसकरीषविशेषरूपितम् । १० ॥

निखिलाः समस्ताः ते च ते निगमानां वेदानां मौल्यथ । समस्तवे-
दान्ता इत्यर्थः । तैलालितं प्रतिपादितम्, व्रजभुवि नन्दव्रजप्रदेशे सरसो
रसयुक्तः । आद्रं इत्यर्थः । स चासौ करीपविशेषः । वत्सशकृदित्यर्थः ।
तेन रूपितम्, परमस्य अतिदुर्ज्ञेयस्य तेजसः । कृष्णस्येत्यर्थः । पदकमलं
पादपद्मं बहुमन्महेतराम् अतिशयेन बहुमानं कुर्महे । ‘द्विवचन-’ इत्या-
दिना तत्परम् । ‘किमेत्तिद्व्ययवादान्बद्व्यप्रकर्षे’ इत्यामुप्रत्ययः ॥ १० ॥

उदारमृदुलस्मितव्यतिकराभिरामाननं

मुदा मुहुर्दीर्घया मुनिमनोम्वुजाश्रेष्ठितम् ।

मदाकसविलोचनव्रजवधूमुखास्वादितं

कदा नु कमलेक्षणं कमपि बालमालोकये ॥ ११ ॥

उदारानि गम्भीरानि तानि च तानि मृदुलस्मितानि च मन्दहृदि-
तानि च तेषां व्यतिकरः समूहः तेन अभिरामं सुन्दरमाननं मुखं यस्य
तम्, मुहुः उदीर्घया पुनः पुनरुपव्रया मुदा हर्षेण मुनीनां मनांसि
अम्बुजानीव तैराश्रेष्ठित पुनः पुनर्विचारितम् । मुनिभिरतिसंतोषेण स-
र्वदा ध्यातमित्यर्थः । मदेन अलसे मन्दे विलोचने यासां ताः ताश्च
ता व्रजवधूः नन्दव्रजयोपितश्च तासां मुखैरास्वादितम् अनुभूतम् ।
मुम्बितमित्यर्थः । कमले इव अक्षिणी नयने यस्य तम्, कमपि बाला-
मगोचरं बालं कदा कस्मिन्काले आलोकये नु वक्ष्यामि नु । ‘विभाषा
कदाकयोः’ इति भविष्यति लट् । अत्र नुः प्रत्ययः । ‘नु पृच्छायां
विकल्पे च’ इत्यमरः ॥ ११ ॥

व्रजजनमदयोपिलोचनोच्छिष्टश्रेणी-

कृतमपि चपलाभ्यां लोचनाभ्यामुभाभ्याम् ।

सकृदपि परिपातुं ते वयं पारयामः

कुवलयदलनीलं कान्तिपूरं कदा नु ॥ १२ ॥

प्रजजना गोपात्याः तेषां मदयोषितः मदयुक्तस्त्रियः तां विलोच-
नाभ्यां नेसाभ्याम् उच्छिष्टशेषीकृतम् । अभूततद्भावे च्चिः । 'अस्य स्त्री'
इतीकारान्तत्वम् । अनुभूतशेषीकृतमपि । गोपध्यानयनाभ्यां सम्प्राप्त-
मपीति यावत् । कुवलयं नीलोत्पलं तस्य दलवध्रीलम्, कान्तीनां पूरं
प्रवाहम् । श्रीकृष्णमित्यर्थः । चपलाभ्यां चञ्चलाभ्यामुभाभ्यां लोचनाभ्यां
कदा नु कस्मिन्काले नु परिपातुं पारयामः समर्था भविष्यामः । 'कदाचि-
दपि कृष्णस्वरूपं निवेतुमस्याकं सामर्थ्यं नास्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥'

घोषयोषिदनुगीतयौवनं

कोमलस्तनितवेणुनिस्वनम् ।

सारभूतमभिरामसंपदां

धाम तामरसलोचनं भजे ॥ १३ ॥

घोष आभीरपर्णा । नन्दमञ्ज इति यावत् । तत्र योषितः स्त्रियः ता-
भिरनुगीतम् आनुगुण्येन गीयमानं यौवनं यस्य तत्, कोमलं मन्दं
स्तनितं गर्जितं तद्गद्गेणुनिस्वनो यस्य तत्, अभिरामसंपदां सौन्दर्यसं-
पदां सारभूतं श्रेष्ठभूतम्, तामरसे कमले इव लोचने यस्य तत्, धाम
तेजः भजे सेवे ॥ १३ ॥

लीलया ललितयावलम्बितं.

मूलगेहमिव मूर्तिसंपदाम् ।

नीलनीरदविकासविभ्रमं

बालमेव वयमाद्रियापहे ॥ १४ ॥

ललितया दंष्ट्रितया लीलया विलासेन अवलम्बितमाधितम् । समी-
चीनलीलायुक्तमित्यर्थः । मूर्तिः शरीरं तस्याः संपदा अवयवसौष्टवसौन्द-
र्यादीनां मूलोद्गमिव प्रधानगृहमिव स्थितम् । आकरमिति यावत् । नील-
नीरदो नीलमेघः तस्य विकासविभ्रमाः प्रकाशविलासा इव यस्य तम्,
बालमेव वयम् आद्रियामहे चिन्तयामः ॥ १४ ॥

वन्दे मुरारेश्वरणारविन्द-

द्वन्द्वं दयादर्शितशैशवस्य ।

वन्दारवृन्दारकवृन्दमौलि-

मन्दारमाळाविनिमर्दभीरु ॥ १५ ॥

दयया दर्शितं स्वीकृतं शैशवं बाल्यं येन तस्य । वसुदेवादिषु दयया
शैशवं प्राप्तस्येत्यर्थः । मुरारेः श्रीकृष्णस्य वन्दारवः प्रणमनशीलाः ते च
ते वृन्दारका देवाः तेषां वृन्दानि समूहाः तेषां मौलयः शिखाः ताम्र-
मन्दारमाळाः कल्पप्रसूनमालिकाः तासां विनिमर्दः संमर्दः तस्माद्भाष-
भयशीलम् । देवेषु प्रणतेषु सत्सु तच्छिरोमन्दारमाळाभिः संमर्दित-
मित्यर्थः । चरणारविन्दद्वन्द्वं पादपङ्कजयुगं वन्दे अभिवादये । 'यदि
अभिवादनस्तुत्योः' ॥ १५ ॥

यस्मिन्नृत्यति यस्य शैखरभरैः क्रौञ्चद्विपञ्चन्द्रकी

यस्मिन्त्यति यस्य घोषमुरारिं निमग्नवृषो धूर्जटेः ।

यस्मिन्सज्जाति यस्य विभ्रमगतिं वाञ्छन्हरेः सिन्धुर-
स्तद्वृन्दावनकल्पकद्रुमवनं तं वा किशोरं भजे ॥

कौशद्विषः पण्डुस्य चन्द्रकाः पिच्छानि अस्य सन्तीति चन्द्रकी ।
मयूर इत्यर्थः । यस्य कृष्णस्य शेखराः शिखावद्धमालाः त एव भराः तैः
शिखावद्धमयूरपिच्छयुक्तमालाभरैः हेतुभिः यस्मिन्वने नृत्यति नर्तन
करोति । कृष्णशिरसि विद्यमानपिच्छस्तोमं दृष्ट्वा मयूरान्तरबुद्ध्या नृत्य-
तीत्यर्थः । धूजटेः शिवस्य वृषः वृषभः यस्य कृष्णस्य घोषे प्रजे सुरभिं
धेनुं जिघ्रन् योनिप्रदेशे आघ्राण कुर्वन् यस्मिन्वने दृप्यति मायाति,
हरेः इन्द्रस्य सिन्धुरो गजः । ऐरावत इति यावत् । यस्य कृष्णस्य विभ्र-
मगतिं लीलागमनं वाञ्छन् इच्छन् यस्मिन्वने सज्जाति आसक्तो भवति,
तत् पण्डुस्यमयूराद्यधिकरणभूतं वृन्दावनमेव कल्पकद्रुमाणां वनं तं वा यस्य
शेखरेत्यादिविशेषणविशिष्टं बालकृष्णं वा भजे सेवे । वृन्दावनस्यापि
कृष्णविहारभूमित्वात्तत्सेवाप्यदृष्टसंपादिकेति भावः । वृन्दावने पशुपालन-
वेलायां कृष्णदर्शनार्थं सर्वेषु देवेष्वगतेषु सत्सु तद्वाहनानामपि समागमनं
तत्रेति न विरोधः ॥ १६ ॥

अरुणाधरामृतविशेषितस्मितं

वरुणालयानुगतवर्णवैभवम् ।

तरुणारविन्ददलदीर्घलोचनं

करुणामयं कमपि बालमाश्रये ॥ १७ ॥

अरुणश्चासावधरश्च सः अमृतमिव तेन विशेषितम् अतिशयितं स्मितं
मस्य तम् ; वरुणालयः समुद्रः तेनानुगतमनुसृतं वर्णस्य कान्तेः वैभवं
संपत्-मस्य तम् । समुद्रवप्रीलवर्णमित्यर्थः । तरुणं नूतनं तच्च तत्

अरविन्द च तस्य दलवत् स्थिते लोचने यथा तम्, करुणामय दयास्वरूपं कमपि वाचामगोचरं बालं बालकृष्णम् आश्रये सेवे ॥ १७ ॥

लावण्यवीचीरचिताङ्गभूषा

भूषापदारोपितपुण्यवर्हाम् ।

कारुण्यधारालकटाक्षमालां

वाक्कां भजे बल्लववंशलक्ष्मीम् ॥ १८ ॥

लावण्यम् कान्तिविशेषः तस्य वीच्यः तरङ्गाः । 'कुटिकारादक्षिनः' इति ङीप् । ताभिः रचिता अङ्गभूषाः तत्तदवयवभूषणानि यस्यास्ताम् । भूषणानामपि भूषणभूतकान्तिविशेषयुक्तमित्यर्थः । भूषापदम् अलंकारप्रदेशः तत्र आरोपितं न्यस्तं पुण्यवर्हं पवित्रपिच्छं यस्यास्ताम् । कारुण्यं दया तस्य 'वाराः प्रवाहा अस्मो सन्तीति' आशलाः । करुणायुक्ता इत्यर्थः । कटाक्षमाला अपाङ्गदृष्टिसंततयः यस्यास्ताम्, बालाम्, बल्लववंशो मादवान्वयः तस्य लक्ष्मीम् । सकलसौभाग्यसंपादिको धीकृष्णरूपमित्यर्थः । भजे सेवे ॥ १८ ॥

मधुरैकरसं वपुर्विभोस्त-

न्मधुरावीयिष्वरं भजामहे ।

नगरीमृगशावलोकनानां

नयनेन्दीवरवर्षवर्षितम् ॥ १९ ॥

मधुरावीयिषु चरतांति तथीकम् । 'चरेष्ट' इति टप्रत्ययः । मधुरैकरसं पनीभूतसौन्दर्यम्, अथ एव नगरी पत्तनम् । मधुरेति यावत् । तत्र मृगशावस्य मृगशिशोः लोचने इव लोचने यासां तासां नयनान्येव

इन्दीवराणि कुवलयानि तेषां वर्षं, वृष्टिः तेन वर्षितं दृष्टम् । युवतिभिर-
त्यादरेण बहुधा दृष्टमित्यर्थः । विभोः कृष्णस्य तत् प्रसिद्धं वपुः शरीरं
भजामहे सेवामहे ॥ १९ ॥

पर्याकुलेन नयनान्तविजृम्भितेन

वक्त्रेण कोमलमदस्मितविभ्रमेण ।

मन्द्रेण मञ्जुलतरेण च जल्पितेन

नन्दस्य हन्त तनयो हृदयं धिनोति ॥ २० ॥

पर्याकुलेन चञ्चलेन, नयनान्तयोः नेत्राखलयोः विजृम्भितेन वीक्षणेन,
कोमलः मृदुलः मदस्मितस्य विभ्रमो विलासो यस्य तेन वक्त्रेण मुखेन
च, मन्द्रेण गम्भीरेण मञ्जुलतरेण अतिशयेन हृद्येन जल्पितेन वचसा,
नन्दस्य तनयः श्रीकृष्णः हृदयं चित्तम् । ममेति शेषः । धिनोति प्रीण-
यति । 'धिषि प्रीणने' इत्यस्माकृद् । हन्तेति हर्षे । 'हन्त हर्षेऽनुकम्पा-
याम्' इति शब्दार्णवे ॥ २० ॥

कन्दर्पकण्डूलकटाक्षबन्दी-

रिन्दीवराक्षीरभिक्ष्यमाणान् ।

मन्दस्मिताधारमुखारविन्दाः

न्वन्दामहे वल्लवधूर्तपादान् ॥ २१ ॥

कन्दर्पस्य कण्डूलाः । कण्डूशब्दान्मत्वर्थे लः । अतिदुःसहा इत्यर्थः ।
ते च ते कटाक्षाश्च तैर्बन्दीः बद्धाः । मन्मथस्यातिदुःसहकटाक्षपातैर्बद्धा
इत्यर्थः । यद्वा, मन्मथप्रधानातिदुःसहकृष्णकटाक्षपातैर्बद्धा इति वार्थः ।
यद्वा, कन्दर्पेण हेतुना कण्डूला अतिविलासयुक्ताः कटाक्षा एव बन्धः

पुरुषबन्धका यासां तथोक्ताः । मन्मथप्रयुक्ताल्यन्तविकारयुक्तकटाक्षरू-
पपुरुषबन्धका इत्यर्थः । इन्दीवरे कुवलये इव अक्षिणी नयने यासां ताः
अभिलक्ष्यमाणान् कामयमानान्, मन्दस्मितस्य आधारभूतं मुखारावेन्दं
येषां तान्, बद्ध्वा यादवाः ते च ते धूर्तपादाः धूर्तश्रेष्ठाः तान् । पूजाया
बहुवचनम् । वन्दामहे अभिवादयामहे । 'असदो द्वयोध' इति बहु-
वचनम् ॥ २१ ॥

लीलाटोपकटाक्षनिर्भरपरिष्वङ्गप्रसङ्गाधिक-

प्रीते रीतिविभागसंगरलसद्वेणुपणादामृते ।

राधालोचनलालितस्य ललितस्मेरे मुरारेर्मुद

माधुर्यैकरसे मुखेन्दुकमले मग्नं मदीयं मनः ॥ २२ ॥

लीलाः विलासाः ताभिराटोपाः गम्भीराः ते च ते कटाक्षाश्च तेषां
निर्भरपरिष्वङ्गः अत्यन्तसंबन्धः तस्य प्रसङ्गः सद्भावः तत्र अधिकप्रीतम्
अतिशयेनासक्तं तस्मिन् । सदा कटाक्षलीलायामासक्ते इत्यर्थः । यद्वा,
लीलाटोपकटाक्षैर्द्वेभ्यः निर्भरपरिष्वङ्गो गोपिकाकर्तृकगाढालिङ्गनं तस्य
प्रसङ्गः प्रसवितः तस्याधिकप्रीते अत्यन्तसंतुष्टे इति वा । स्वीयकटाक्ष-
मात्रेण गोपिकासु स्वयमेवागत्यालिङ्गनं कुर्वतीषु सतीषु तेन, संतुष्टे इति
भावः । रीतयो गानभेदाः तासां विभागा रचनाः तेषां संगरः स्वस्वसी-
धवप्रयुक्तकलहः तेन लसत् मनोह्रं वेणुप्रणादः अमृतमिव यस्य तस्मिन् ।
यद्वा, ललितं तत् च स्मेरं मन्दहासयुक्तं च तस्मिन्निति वा । माधुर्य-
मेकः केवलो रसो यस्य तस्मिन् । घनीभूतमधुररसवद्विद्यमाने इत्यर्थः ।
राधालोचनाभ्यां लालितस्य बहुमन्यमानस्य । सदा दृष्टोत्थयः । मुरारेः
श्रीकृष्णस्य मुद्यमेवेन्दुः स कमलमिव तस्मिन् ममेदं मदीयं मनः मुदा
सतोपेन मग्नं मज्जनं कृतवत् । अतिशयेन लग्नमित्यर्थः ॥ २२ ॥

शरणागतवज्रपञ्जरे

शरणे शार्ङ्गधरस्य वैभवे ।

कृपया धृतगोपविग्रहे

कियदन्वपन्मृगयामहे वयम् ॥ २३ ॥

शरणं रक्षणं तदर्थमागताः । अस्मान् रक्षेति रक्षणार्थमागता इत्यर्थः । तेषां वज्रपञ्जरे अभेद्यदित्वाविशेषनिर्मिते यन्त्रविशेषे । शरणागतरक्षके इत्यर्थः । अत एव कृपया दयया धृतो गोपालशरं येन तस्मिन्, शार्ङ्गं शङ्खविकारो धनुर्विशेषः तस्य धरतीति धरः तस्य । विष्णोरित्यर्थः । वैभवे कृष्णरूपावतारे शरणे रक्षके निद्यमाने सति अन्यत् तद्व्यतिरिक्तं कियत् कं पदार्थं वयं मृगयामहे इति काकुः । अन्वेषणं न कुर्महे इत्यर्थः । स्वसंरक्षणार्थं कृष्णं विना अन्यं न भजामहे इति भावः ॥ २३ ॥

जगत्त्रयैकान्तमनोज्ञभूमि-

चेतस्यजस्रं मम संनिधत्ताम् ।

रामासमास्वादितसौकुमार्यं

राधास्तनाभोगरसज्ञभोजः ॥ २४ ॥

जगतां त्रयं जगत्त्रयं तत्र एकान्तमनोज्ञं नितान्तसौन्दर्यम् । 'सौमैकान्तनितान्तानि' इत्यमरः । तस्य भूमिः आधारप्रदेशः । जगदेकस्य नन्दरमिष्यर्थः । भूमिशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् 'वेदाः प्रमाणम्' इतिवत् न सामानाधिकरण्याविरोधः । रामाभिः गोपस्त्रीभिः समास्वादितं सौकुमार्यं सौन्दर्यं यस्य तत् राधायाः स्तनाभोगः कुचपरिपूर्णता । वैपुल्यमिति यावत् । तस्य रसं जानातीति रसज्ञम्, भोजः तेजः मम चेतसि अजस्रं सदा संनिधत्तां संनिधानं कुरुतात् । तिष्ठत्वित्यर्थः ॥ २४ ॥

वयमेते विश्वसिमः

करुणाकरकीर्त्तिकिवदन्त्याङ्गे ।

अपि च विभो तव ललिते

चपलतरा मतिरियं बाल्ये ॥ २५ ॥

हे विभो व्यापकाभूत कृष्ण, अङ्गे व्यापके त्वयि करुणाकरः कृष्णो
दयास्त्रनिरिति कीर्त्तिः यशः तस्याः किवदन्ती लोकप्रवादः तया एते वयं
संसारे अतिदुःखिता यथं विश्वसिमः विश्वासं कुर्मः । रुदादित्वात्सर्वधा-
नुकत्वापीडागमः । अपि च त्वयि विश्वासमात्रमेव न, किं तु तव
ललिते । 'क्षुप्तिते ललितेऽपि च' इति विश्वः । बाल्ये इयं मतिः मम
बुद्धिः चपलतरा अतिज्ञयेन चपला । सदा मम बुद्धिः तव बाल्योन्मु-
क्तस्थितः । अतो मयि कृपा कर्तव्येति भावः ॥ २५ ॥

मधुरिमभरिते मनोभिरामे

मृदुलतरस्मितमुद्रिताननेन्दौ ।

त्रिभुवननयनैकलोभनीये

महसि वयं व्रजभाजि लालसाः स्मः ॥ २६ ॥

मधुरिम्णां सौन्दर्यादीनां भरः अतिशयः । 'अधातिशयो भरः'
इत्यमरः । सोऽस्य संजात इति तथोक्तः । 'तदस्य संजातम्'— इति
इतच् । तस्मिन्, मनोभिरामे इधे, मृदुलतरस्मातिशयेन कोमलम् ।
'द्विवचनविभज्य—' इत्यादिना तत् । तच्च तास्मितं च तेन मुद्रितः
चिह्नितः आननभिन्दुरिव यस्य तस्मिन्, त्रयाणां भुवनानां समाहार-
त्रिभुवनम् । 'पात्रादिवात्र ढीप् । तस्य नयनाभ्याम् एकमेव लोभ-

नीयं स्पृहणीयम् । सकललोकस्थजननयनप्रार्थनीयमित्यर्थः । तस्मिन्, ब्रजं नन्दब्रजं भजत इति तथोक्तः तस्मिन्, महसि तेजोविशेषे । कृष्णे इत्यर्थः । वयं लालसाः आसक्ताः स्मः भवामः । अस्तेरुतमबहुवचनम् ॥

• मुखारविन्दे मकरन्दविन्दु-
निष्यन्दलीलामुरलीनिनादे ।

ब्रजाङ्गनापाङ्गतरङ्गभङ्ग-

संग्रामभूमौ तव लालसाः स्मः ॥ २७ ॥

मकरन्दः पुष्परसः तस्य विन्दवः तेषां निष्यन्दः प्रवाह इव लीलार्थं मुरल्या निनादो यस्य तस्मिन्, ब्रजाङ्गनाः नन्दब्रजयोषितः तासाम-पाङ्गाः कटाक्षाः तेषां तरङ्गा वीचयः । संतन्यमानकटाक्षा इत्यर्थः । त एव भृङ्गा भ्रमराः तेषां संग्रामः कलहः तस्य भूमौ अधिकणप्रदेष्टे । गोपीकटाक्षविषयभूते इत्यर्थः । नित्यस्त्रीलित्वाद्य सामानाधिकरण्य-विरोधः । तव मुखारविन्दे लालसा आसक्ताः स्मः भवामः । अस्मिन्पक्षे अथ हे कृष्ण इत्यध्याहृतव्यः ॥ २७ ॥

आताम्रायतलोचनांशुलहरीलीलासुधाप्यायितै-

र्गाताम्रेदितदिग्यकेलिभरितैः स्फुरितं व्रजस्त्रीजनैः ।

स्वेदाम्भोजभूषिणेन किमपि स्पेरेण वक्त्रेन्दुना

पादाम्भोजमृदुपचारसुभगं पश्यामि दृश्यं महः ॥

• आताम्रे ईषद्वक्त्रे ते च ते आयते दीर्घे च ते लोचने च तथोरशवः किरणाः । दृश्य इति यावत् । तेषां लहरी उत्प्रेकः तस्या लीला विलासाः ता एव मुधा अमृतं तया आप्यायितैः पूरितैः । अमृतायमा-

नकटाक्षविलासपूर्णैरेत्यर्थः । गीतानि गानानि तैः आम्नेडिताः पुनरुक्ताः
अभिनयार्थमकगानसहिता इत्यर्थः । ताद्य ता दिव्यकेलयः अतिरमणीय-
नर्तनविशेषाः तासां भरः एषामस्तीति तथोक्ताः तैः । 'तदस्य संजा-
तम् -' इति भरशब्दान्मत्वर्थे इतच् । व्रजछोजनैः स्फीतं सह विद्यमा-
नमित्यर्थः । पादाबम्भोजे इव तयोर्मृदुप्रचारः मन्दगमनं तत्र सुभगम् ।
मन्दगमनविशेषयुक्तमित्यर्थः । अभिनयप्रतिपादकगानसहितनर्तनविशेष-
युक्तगोपछाजनैः सह विद्यमानमित्यर्थः । श्लेशम्भः कर्णः निदाघजलवि-
न्दुभिः भूयितेन अलङ्कृतेन स्मेरेण हासयुक्तेन वक्त्रेन्दुना मुखचन्द्रेण
स्फीतं हृद्यमित्यर्थः । द्रष्टुं योग्यं दृश्यं किमपि वाचामगोचरं महः तेजः ।
कृष्णाक्षमित्यर्थः । १२५मि ॥ २८ ॥

पाणौ वेणुः प्रकृतिसुकुमाराकृतौ बाल्यलक्ष्मीः
पार्श्वे बालाः प्रणयसरसालोकितापाङ्गलीलाः ।
मौलौ बह्वै मधुरवदनाम्भोरुहे मौग्ध्यमुद्रे-
त्यार्द्राकारं किमपि कितवं ज्योतिरन्वेपयामः ॥

पाणौ वेणुः, प्रकृत्या स्वभावेन सुकुमारा सुन्दरा चासावाकृतिः अव-
यवसंस्थानविशेषः तस्यां बाल्यलक्ष्मीः बालभावातिशयः, पार्श्वे प्रान्तप्र-
देशे प्रणयेन प्रेम्णा सरसानि रसयुक्तानि आलोकितापानि दृश्यः यासौ ताः
अपाङ्गसौलीला विलासाः येषां ते तथोक्ता बालाः, मौलौ शिखायो बह्वै
दिच्छम्, मधुरवदनाम्भोरुहे हृद्यमुखाम्बुजे मौग्ध्यमुद्रा सौन्दर्यरूपचिह्नम्
इति अनेन प्रकारेण हेतुना वा । 'इति हेतुप्रकरणप्रकाशदिसमाप्तिषु'
इति शब्दार्णवे । आर्द्रः सरसः आकारः अवयवसंस्थानविशेषो यस्य तत्,
किमपि वाचामगोचरं कितवं वक्ष्यम् । जवनीतादिचोरमित्यर्थः । ज्योतिः
श्रीकृष्णाक्षम् अन्वेपयामः मृगयामहे ॥ २९ ॥

आरूढवेणुतरुणाधरविभ्रमेण

माधुर्यशास्त्रिवदनाम्बुजमुद्गरन्ती ।

केशोरके वयसि कापि च कान्तियष्टि-

रालोक्यतां किमनया वनदेवता वः ॥ ३० ॥

हे वनदेवताः पृन्दावनदेवताः, गुप्ताकम् अनया परिदृश्यमानव्यर्थ-
क्रियया किं किं प्रयोजनम्? किमपि प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः । केशोरके
यात्ये वयसि आरूढः वेणुः यस्मिन्सः तथोक्तः स चासौ तरुणाधरः
कोमलाधरश्च तस्य विभ्रमेण विलासेन, माधुर्येण अवयवसंस्थानविशेषेण
सौष्ठवेन शालि मुद्गरं तच्च वदनमम्बुजमिव उद्गरन्ती प्राप्ता मुमुक्षी
इत्यर्थः । काचन इत्यामिति वस्तुमशक्या कान्तिरेव यष्टिः सा तथोक्ता
आलोक्यतां दृश्यताम् । कृष्णदर्शने सति सकलमप्यस्ति, तद्व्यतिरिक्त-
क्रियया किमपि नास्तीति भावः ॥ ३० ॥

अनन्यसाधारणकान्तिकान्त-

माकान्तगोपीनयनारविन्दम् ।

पुंसः पुराणस्य नवं विलासं

पुण्येन पूर्णेन विलोकयिष्ये ॥ ३१ ॥

अन्यसाधारणी न भवतीत्यनन्यसाधारणी । निरूप्यमेत्यर्थः । सा चासौ
कान्तिकश्च तथा कान्तं मनोह्रम्, आकान्ते वशीकृते गोपीनयने अरविन्दे
इव मेन तम् । कृष्णसौन्दर्येण गोपीनयनयोः कृष्ण एव प्रवेशः नान्यत्रेति
भावः । पुराणस्य पुंसः आदिपुरुषस्य । परब्रह्मण इत्यर्थः । नवं मात्स्या-
यवतारापेक्षया नूतनं विलासं श्रीकृष्णमित्यर्थः । पूर्णेन अन्ययूनेन पुण्येन
मुकृतेन विलोकयिष्ये द्रक्ष्यामि ॥ ३१ ॥

साष्टाङ्गपातमभिवन्द्य समस्तभावैः

सर्वान्सुरेन्द्रनिकरानिदमेव याचे । ...

मन्दस्मितार्द्रमधुराननचन्द्रबिम्बे

नन्दस्य पुण्यनिचये मम भक्तिरस्तु ॥ ३२ ॥

सर्वान् सुरेन्द्रनिकरान् देवधेष्टसमूहान् अष्टानामग्नानां पातेन सह
वर्तत इति साष्टाङ्गपातं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा अभिवन्द्य
प्रणम्य समस्तभावैः समस्ताभिप्रायैः । 'भावः सत्तास्वभावाभिप्राय-
वेष्टात्मजन्मसु' इत्यमरः । सर्वप्रकारैरित्यर्थः । इदमेव वक्ष्यमाणमेव
याचे प्रार्थये । प्रार्थनाविषयभूतमाह- मन्दस्मितेत्यादिना । मन्दस्मिते-
नार्द्रं सरसम् अ- एव मधुरं सुन्दरम् आननं चन्द्रबिम्बमिव तस्मिन्,
नन्दस्य नन्दगोपस्य पुण्यनिचये पुण्यसमूहे । कृष्ये इत्यर्थः । कारणे
कार्यत्वमुपचारात् । मम भक्तिरस्तु ॥ ३२ ॥

एषु प्रवाहेषु स एव मन्ये

क्षणोऽपि गण्यः पुरुषायुपेषु ।

आस्वाद्यते यत्र कयापि वृत्त्या

नीलस्य बालस्य निजं चरित्रम् ॥ ३३ ॥

एषु परिदृश्यमानेषु प्रवाहेषु प्रवाहवद्गच्छत्सु पुरुषाणामायुःपु पुरुषा-
युपेषु पुरुषजीवनकालेषु । पुरुषायुपेषु 'अचतुर-' इत्यादिना
निपातनात्मायुः । क्षणोऽपि स्वल्पत्वेन गण्योऽपि । अत्रापि शब्दो गार्हार्थे ।
स एव क्षण एव गण्यः श्रेष्ठत्वेन गणनीय इति मन्ये, यत्र यस्मिन्क्षणे
कयापि वृत्त्या । येन केनचित्प्रकारेणेत्यर्थः । नीलस्य नीलवर्णस्य बालस्य
बालकृष्णस्य निजं स्वीयं चरित्रम् । पूतनावधादिकमित्यर्थः । आस्वा-

यते अनुचिन्त्यते । ॥ एव गम्यो भवतीति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ३३ ॥

निसर्गसरसाधरं निजद्वार्द्रादिव्येक्षणं
मनोमृगसुखपङ्कजं मधुरसार्द्रमन्दस्मितम् ।
रसगुह्यदयास्पदं रमितवल्लवीलोचनं
पुनः पुनरुपास्महे भुवनलोभनीयं महः ॥

निसर्गेण स्वभावेन सरसो रसयुक्तः अधरः यस्य तत्, निजा नित्या ।
'निजमास्मीयनित्ययोः' इति विश्वः । सा चासौ दया च तथा भार्द्रं
दिव्ये धेष्टे ईक्षणे नेत्रे यस्य तत्, मनोमृगं सुन्दरं सुखं पङ्कजमिव यस्य
तत्, मधुरसेन भार्द्रं सरसं मन्दस्मितं मन्दहासो यस्य तत्, रसज्ञाः
ब्रह्मज्ञाः । अत्र रसशब्दो ब्रह्मपरः । तथा च धृतिः— 'रसो वै सः—'
इत्यादिः । तेषां हृदयान्येष आस्पदम् अवस्थान यस्य तत्, रमिते सतो-
पिते वाक्त्वोनां लोचने येन तत्, भुवनैः लोभनीयं महः पुनः पुनः
मुहुर्मुहुः उपास्महे ॥ ३४ ॥

स कोऽपि बालः सरसीरुहाक्षः
सा च ब्रजस्त्रीजनपादधूलिः ।
मुहुस्तदेतद्युगलं मदीये
मोमुह्यमानेऽपि मनस्पुदेतु ॥ ३५ ॥

॥ प्रसिद्धः, कोऽपि वाचामगोचरः, सरसीरुहे कमले इव अक्षिणां
यस्य स तयोक्तः । 'बहुव्रीही सकथ्यक्ष्णोः स्वाह्वात्पच्' इति षच् ।
बालः बालकृष्णः, सा प्रसिद्धा ब्रजस्त्रीजनानां नन्दब्रजयोषिजनानां पाद-
धूलिश्च, तदेतद्युगलं बालकृष्णः पादधूलिष्वेत्येतद्वयं ममेदं मदीयम् ।

‘प्रत्ययोत्तरपदयोश्च’ इति मादेशः । तस्मिन् मनसि चित्ते, सोमुत्थ-
मानेऽपि अत्यन्तवैचित्र्यं प्राप्ते सत्यपि । अतिमोहवेलायामित्यर्थः ।
मुहुः पुनः पुनः उदेत् प्रतीयात् । स्फुरत् इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

मयि प्रयाणाभिमुखे च बल्लवी-

स्तनद्वयीदुर्लभितः स बालः ।

शनैः शनैः आवितवेणुनिस्वनो

विलासवेपेण पुरः प्रतीयताम् ॥ ३६ ॥

मयि प्रयाणाभिमुखे च लोकान्तरप्रयाणोन्मुखे सति । अतः च दान्यः
पूर्वश्लोकोक्तमूर्च्छासमुच्चयः । एवं च मूर्च्छावेलायां मरणवेलायामपी-
त्यर्थः । बल्लवीनां गोपीनां स्तनयोः द्वयी युगलम् । ‘टिङ्गुणञ्द्वयसञ्—’
इत्यादिना ङीप् । ‘स्तनादीनां स्त्रिया विशिष्टजात्यभिप्रायेण’ इति
वामनः । तथा दुर्लभितः श्रान्तः स प्रसिद्धः बालः बालकृष्णः शनैः
शनैः मन्दं मन्दं आवितः श्रवणपथं गमितः वेणुनिस्वनो वेणुनिनादो येन
स तपोक्तः सन् विलासवेपेण लीलार्थं परिकल्पितबर्हाद्याभरणेन उपल-
ब्धितः पुरः अग्रे । ममेति शेषः । प्रतीयता स्फुरन् ॥ ३६ ॥

अतिभूमिमभूमिमेव वा

वचसां वासितबल्लवीस्तनम् ।

मनसामपरं रसायनं

मधुराद्वैतमुपास्महे महः ॥ ३७ ॥

मनसां वचसां वा । अत्र वाच्यस्य समुच्चयोऽर्थः । ‘विकल्पोपमान-
योरेवार्थे च समुच्चये’ इत्यमरः । मनसामपीत्यर्थः । अतिभूमिम् अति-

शयेन विषयं वा अभूमिम् अविषय वा । सगुणत्वेन विषयत्व निर्गुण-
त्वेनाविषयत्वमिति न विरोधः । अपरं प्रसिद्धरसायनादन्यत् मधुरादृतं
मधुरैकरसं रसायनं लेखविशेषः । सर्वावयवमुन्दरमित्यर्थः । वासिनौ
आवासीकृतौ वसवीनां स्तनौ येन तत् । गोपस्त्रीकुचमण्डले सदा विद्य-
मानमित्यर्थः । महः तेज एव । श्रीकृष्णमेवेत्यर्थः । उपास्महे । भूमिः
शब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् सामानाधिकरण्याविरोधः ॥ ३७ ॥

जननान्तरेऽपि जगदेकमण्डने

कमनीयधाम्नि कमलायतेक्षणे ।

व्रजमुन्दरीजनविलोचनामृते

चपलानि सन्तु सकलेन्द्रियाणि मे ॥ ३८ ॥

जगतामेकं मुख्यं तच्च तत् मण्डनमलंकारः तस्मिन्, कमनीयं
स्पृहणीयं धाम तेजो यस्य तस्मिन्, कमलवत् आयते दीर्घे इक्षणे नेत्रे
यस्य तस्मिन्, व्रजमुन्दरीजनाः घोषयोपिञ्चनाः तेषां विलोचनानाम्
अमृते सुधारूपे । श्रीकृष्णे इत्यर्थः । जननान्तरेऽपि । अपिशब्दोऽनुक्त-
समुच्चयार्थः । अस्मिञ्जन्मनि जन्मान्तरेऽपीत्यर्थः । मे मम सकलेन्द्रियाणि
चपलानि आसक्तानि सन्तु भवन्तु ॥ ३८ ॥

मुनिश्रेणीबन्धं मदभरंजसद्वल्लववधू-

स्ननश्रोणीविम्बस्तिमितनयनाम्भोजसुभगम् ।

पुनः श्लाघाभूमिं पुळकितगिरां नैगमगिरां

घनश्यामं वन्दे किमपि महनीयाकृति महः ॥

मुनीनां श्रेण्यः पञ्चयः ताभिर्बन्धं नमस्कार्यम्, मदभरो मदातिशयः

तेन लसन्त्यः प्रकाशमानाः वल्लवानो वध्यः स्त्रियः तासां स्तनधोर्णा-
विम्बेषु कृचनितम्बप्रदेशेषु विषयेषु स्तिमिते निधले ते च ते नयने
अम्भोजे इव ताभ्यां सुभगं सुन्दरम् । मत्तगोपस्त्रीकुचजघनप्रदेशाननि-
मिषदृष्ट्वा पश्यन्तमित्यर्थः । पुनः अद्यापि पुलका आसां सन्तीति
पुलकैताः । अहमहमिकथा व्रद्धाप्रतिपादकत्वेन संजातपुलका इव स्थिता
इत्यर्थः । गिरः अवान्तरथाक्यानि यासां तासां निगमा वेदाः तेषां
सयभिधन्यः नैगम्यः ताश्च ता गिरः वाचय तासाम् । उपनिषदामि-
त्यर्थः । श्लाघाभूमिं प्रतिपादनविषयम् । भूमिशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात्
'वेदाः प्रमाणं इतिवन्न सामानाधिकरण्याविरोधः । घनवत् मेघवत्
इयामम्, कमनीया स्पृहणीया आकृतिः अवयवसंस्थानविशेषो यस्य
तत्तथोक्तम्, किमपि वाचामगोचर महः तेजः । श्रीकृष्णाख्यमित्यर्थः ।
वन्दे अभिवादये ॥ ३९ ॥

अनुचुम्बतामपि चलेन चेतसा

मनुजाकृतेर्मधुरिमश्रियं विभोः ।

अपि देव कृष्ण दयितेति जल्पता

मपि नो भवेयुरपि नाम तादृशः ॥ ४० ॥

चलेनापि चेतसा अस्थिरेणापि चेतसा मनुजस्य मनुजस्य आकृतिरि-
वाकृतिः अवयवसंस्थानविशेषो यस्य तस्य विभोः कृष्णस्य मधुरिम्याः
सौन्दर्यादेः श्रियं शोभाम् अनुचुम्बतां ध्यायताम् । सकृत्सकृत्कृष्णध्यानं
कुर्वतामित्यर्थः । तादृशा दिवसाः पुरुषार्था वा अभूवन्, अपि देव हे
देव हे कृष्ण हे दयित प्रिय इत्यनेन प्रकारेण जल्पतां वदतां नः अपि
अस्माकमपि तादृशाः दिवसाः पुरुषार्था वा भवेयुः अपि नाम संभवि-

ध्वान्ति किम् ? कृष्णविषयकध्यानं परं मम तादृशध्यानेन भाव्यमिति भावः ॥ ४० ॥

किशोरवेषेण कुशोदरीदृशां

विशेषदृश्येन विशाललोचनम् ।

यशोदया लब्धयशोनवाम्बुधे-

निशामये नीलनिशाकरं कदा ॥ ४१ ॥

कुशां सूक्ष्ममुदरजठरं यासां तास्तयोक्ताः कुशोदर्यः । 'नासिको-
दरीष्ठ—' इत्यादिना ङीप् । तासां दृशः लोचनानि तासाम् । ताभि-
रित्यर्थः । 'कृत्यानां कर्तरि वा' इति पठ्यो । विशेषमत्यर्थं यथा तथा
द्रष्टुं योग्यो दृश्यः तेन किशोरवेषेण उपलक्षितम्, विशाले लोचने यस्य
तम्, यशोदया लब्धं प्राप्तं तच्च तत् यशः तदेव नवाम्बुधिः नूतनस-
मुद्रः । तस्य कीर्तिसमुद्रस्य नूतनस्य प्रसिद्धसमुद्रापेक्षया वैलक्षण्यम् ।
तच्च शुक्लवर्णत्वात् । कीर्तयः शीघ्रं कविसमयसिद्धम् । अत एव निशा-
करे वैलक्षण्यमुच्यते । नीलनिशाकरं कृष्णवर्णचन्द्रम् । यशोदाकीर्तिस-
मुद्रशुद्धिसंपादकत्वाभिशाकरत्वनिरूपणं युज्यते । कदा निशामये द्रक्ष्या-
मि । 'विभाषा कदाकक्षाः' इति भविष्यति लट् । शमेर्दर्शनार्थत्वान्न
मित्संज्ञा । अत एव निशामये इति प्रयोगः । प्रत्यक्षकाङ्क्षितत्वान्न
प्रथमशतकविरोधः ॥ ४१ ॥

प्रकृतिरवतु नो विकासलक्ष्म्याः

प्रकृतिजडं प्रणतापराधवीथ्याम् ।

सुकृतिकृतपदं किशोरभावे

सुकृतिकृतप्रणिधानपात्रमोजः ॥ ४२ ॥

किञ्चोरभावे चात्ये विलासलक्ष्म्याः विलाससंपत्तेः प्रकृतिः मूलकारणम्,
प्रणता नम्राः । भक्ता इति यावत् । तेषामपराधवीथ्याम् अपराधपरम्प-
रायां विषये प्रकृतिजडम् । भक्तेष्वपराधं कुर्वत्सपि तेषु तमपराधमजा-
नदिव विद्यमानमित्यर्थः । सुकृतमदृष्टमेवामस्मीति सुकृतिनः तेषु कृतं
पदं स्थानं येन तत् । पुण्यकृत्सु कृतसंनिधानमित्यर्थः । सुकृतिभिः
विद्वद्भिः कृतं प्रणिधानमैकाग्र्यम् । 'मनःप्रणिधानम्' इति पाठे सुकृतिम-
न इत्यत्र पठ्यतेऽप्युक्तम् । तस्य पात्र विषयः, ओजः तेजः । श्रीकृष्णाख्य-
मित्यर्थः । नः अस्मान् अवतु रक्षतु । 'वेदाः प्रमाणमिति वत् प्रकृति-
सन्देह नित्यक्रीडितत्वात् सामानाधिकरण्यविरोधः ॥ ४२ ॥

अपहसितसुखामदावलेपै-

रधिकमनोहरमार्द्रमन्दहासैः ।

व्रजयुवतिविलोचनावलोक्यं

रमयतु धाम रमावरोधनं नः ॥ ४३ ॥

अपहसितः परिहसितः सुधाया अमृतस्य मदः तद्धेतुका अवलेपः
भङ्गकारः यैस्तेः आर्द्रमन्दहासैः अधिकमनोहरमत्यन्तहृद्यम्, व्रजयुवतयो
रुदयजज्ञियः तासां विलोचनाभ्याम् अवलोक्यम् अत्यादरेण दृश्यम्,
माया लक्ष्म्या अवरोधनमन्तःपुरम् । लक्ष्म्याः कृष्णवदास्थले मदा
विद्यमानत्वादिति भावः । धाम तेजः । श्रीकृष्णाख्यमित्यर्थः । नः
अस्मान् रमयतु संतोषयतु ॥ ४३ ॥

अद्वक्कुरितस्मेरदशाविशेषै-

रश्रान्तार्पामृतवर्षमक्ष्णाम् ।

संकीर्णतां चेतसि गोपकन्या-

धन्यस्तनस्वस्त्ययनं महो नः ॥ ४४ ॥

अङ्कुरिताः संजाताङ्गुराः ते च ते स्मेरस्य मन्दहासस्य दशाविशेषाः
अवस्थाविशेषाः तैः अक्ष्णी नयनानाम् अध्रान्तहर्षस्य निरन्तरसंतोषस्य
अमृतवर्षे मुषागृष्टिरूपम् । प्रेक्षकजनचक्षुषां निरन्तरसंतोषसंपादकमि-
त्यर्थः । गोपकन्यानां धन्यौ कृतार्था । समीचीनावित्यर्थः । तौ च तौ
स्तनी च तयोः स्वस्त्ययनं मङ्गलायतनम् । 'स्वस्ति मङ्गलानिष्पापक्षेमे-
ष्वाशावर्चःस्वपि' इति शब्दार्थवे । महः तेजः । कृष्णाख्यामित्यर्थः ।
अस्माकं चेतसि चित्ते संकीर्णतां सम्यग्विहरतु ॥ ४४ ॥

मृगमदपङ्कमंकरनिशेषितवन्यमहा-

गिरितटगण्डगैरिकघनद्रवविद्रुमितम् ।

अजितभुजान्तरं भजत गोपवधूपृथुल-

स्तनकलशस्थलीघुष्टणमर्दनकर्दमितम् ॥ ४५ ॥

मृगमदस्य कस्तूरीः पङ्कः कर्दमः तस्य संबन्धः तेन विशेषितमति-
शायितं तच्च तत्तु वने भवं वन्यं महोद्यासी गिरिस्थ । 'आन्महतः
समानाधिकरणजातीययोः' इति महच्छब्दस्य आकारः । तस्य तटे
प्रदेशे गण्डः गण्डशैलः । गिरेः स्रक्काशादधःपतितस्थूलोपल इत्यर्थः ।
गण्डशैल इति नामकदेशे नामप्रहणम् । तत्र गैरिकं धातुविशेषः तस्य
घनद्रवः तेन विद्रुमितं प्रवालीकृतम् । रक्षीकृतमित्यर्थः । अजितस्य
कृष्णस्य भुजान्तरं वक्षः, यद्वा, अजितं केनापि जेतुमशक्यं भुजान्तरं
वक्षो यस्य तामिति वा । गोपवधूनां पृथुली स्तनी कलशाविव तयोः
स्थली तत्तु घुष्टणमङ्गरागविशेषः तस्य 'मर्दनेन गाढालिङ्गनजातसंघर्षेण

कर्मितं पङ्क्तिं भवत । हे इन्द्रियाणीति शेषः ॥ ४५ ॥

आमूलपल्लवितलीलमपाङ्गनालैः-

रासिञ्चती भुवनमादृतगोपवेपा ।

वात्स्याकृतिर्मुदुलमुग्धमुखेन्दुबिम्बा

माधुर्यसिद्धिरवनान्मधुविद्रिपो नः ॥ ४६ ॥

अपाङ्गनालैः कटाक्षसमूहैः मूलपर्यन्तमामूलं पल्लवा आसौ सजाता इति पल्लविताः लीला यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा भुवनं जगत् आसिञ्चती । सम्यक् सिभुवनं सकलसंतोषयुक्तं यथा तथा कटाक्षैः पश्यन्तीत्यर्थः । आदृतः अङ्गीकृतः गोपवेपः गोपालाकारः यया सा, मुदुलं कोपलं मुग्धं सुन्दरं मुखमिन्दुबिम्बमिव यस्याः सा तथोक्ता, मधुरमेव माधुर्यम् । स्वार्थे ध्यम् । तस्य सिद्धिः प्राप्तिः । मधुरैकरसेत्यर्थः । मधुद्रियः कृष्णस्य वात्स्याकृतिः बालभावे अयमवसंस्थानविशेषः नः भस्मान् भवतात् रक्षतु ॥ ४६ ॥

विरणन्मणिनूपुरं व्रजे

चरणाम्भोजमुपास्व आङ्गिणः ।

सरसे सरसि श्रियाश्रितं

कमलं वा कलहंसनादितम् ॥ ४७ ॥

व्रजे मन्दव्रजे विशेषेण रणन्तौ ध्वनन्तौ मणिनूपुरौ मणिसूचितम-
भीरौ यस्य तत्, अत एव सरसे जलसहिते सरसि कासारे श्रिया
कान्त्वा श्रितम् । आश्रितकान्तिमदित्यर्थः । कलहंसानां नादः भस्

संजातः तत्तथोक्तं कमलं वा, पद्मद्वयवत्स्थितम् । 'उपमायां विकल्पे वा'
इत्यमरः । धार्मिणः कृष्णस्य चरणाम्भोजं पादकमलद्वयम् उपास्य
भजस्व । हे मनुज इति शेषः ॥ ४७ ॥

शरणमशरणानां शारदाम्भोजनेत्रं
निरवधिमधुरिम्णा नीलवेपेण रम्यम् ।
स्मरश्चरपरतन्त्रस्मेरनेत्राम्बुजाभि-
व्रजयुवतिभिरव्याद्वह्य संवेष्टितं नः ॥ ४८ ॥

न विद्यते शरणं रक्षकं येषां ते तथोक्ताः तेषां शरणं रक्षकम्,
दारुकात्तत्तन्निनी दारदे अम्भोजे इव नेत्रे यस्य तत्, निर्गतः अवधिः
यस्मात्ता चाधी मधुरिमा च तेन । अलम्तहयोनेत्यर्थः । नीलवेपेण
नीलवर्णेन रम्यम्, स्मरद्वारा मम्मथवाणाः तैः परतन्त्रे पराधीने स्मेरे
विकसिते नेत्रे अम्बुजे इव यासां ताभिः व्रजयुवतिभिः घोषयोविद्धिः
संवेष्टितमाहुतं व्रद्धा धीकृष्णः नः अस्मान् अव्यात्, रक्षतु ॥ ४८ ॥

मुव्यक्तकान्तिभरसौरभदिव्यगात्रं
मव्यक्तयौवनपरीतकिशोरभावम् ।
गव्यानुपालनविधाषनुशिष्टमव्या-
दव्याजरम्यमाखिलेश्वरवैभवं नः ॥ ४९ ॥

मुव्यक्तः प्रकाशमानः कान्तीनां भरः अतिशयः यस्य तत्तथोक्तं
सौरभं परिमलयुक्तं, दिव्यगात्रं सुन्दरदेहो यस्य तत्, अव्यक्तमस्कृतं
तच्च तयौवनं च तेन परीतः संबद्धः किशोरभावो यस्य तत्, यदा

अव्यक्तमस्फुटं यौवनं यस्य तत्तथोक्तं तच्च तत्परीतो व्यासः किशोः भावे
वाक्यं यस्य तत्, गव्या गोसमूहाः । 'खलुगोरधात्' इति समूहार्थे यत्प्र-
त्ययः । 'गव्या गोत्रा गवाम्' इत्यमरः । तान्यामनुपालनं रक्षणम् । पाठ-
भेदे तु गव्यस्य नवनीतादेरनुपारणं भक्षणमित्यर्थः । तस्य विधिर्विधानम् ।
करणमिति यावत् । तस्य अनुशिष्टं शिक्षितम्, अव्याजरम्यं भूयणाद्युपा-
विभिर्विना रम्यम्, आश्लिष्वरसा विष्णोः वैभवम् । १. कृष्णः इत्यर्थः ।
नः अस्मान् अव्यात् रक्षतु ॥ ४९ ॥

अनुगतममरीणामम्बरालम्बिनीनां

नयनमधुरिमधीनर्मनिर्माणसीमन्ताम् ।

प्रजयुषनिविलासव्यापृतापाङ्गमव्या-

त्रिभुवनसुकुमारं देवकेशोरकं नः ॥ ५० ॥

अम्बरमाकाशमालम्बत इत्यम्बरालम्बिन्यः तासां नयनयोः मधुरि-
मधीः सौन्दर्यातिशयः तथा नर्मनिर्माणं तस्य सीमभूतानाम् । संकेतसू-
चकचेष्टाप्रभेदपुक्तानामित्यर्थः । अमरीणाम् । देवस्त्रीभिरित्यर्थः । अनु-
गतमनुसृतम् । अन्तरिक्षगतदेवस्त्रीभिरनुगम्यमानमित्यर्थः । प्रजयुषतीनां
विलासेषु व्यापृताः प्रवर्तमानाः अपाङ्गाः कटाक्षाः यस्य तत्, त्रयाणां
भुवनानां समाहारः त्रिभुवनम् । पात्रादित्वात् ङीप् । तत्र सुकुमारं सुन्दरं
देवस्य कृष्णस्य केशोरकं केशवं नः अस्मान् अव्यात् रक्षतु ॥ ५० ॥

आपादमाचूढमातिमसंके-

रापीयमाना यमिनां मनोभिः ।

गोपीजनज्ञातरसावताद्वो

गोपालभूपालकुमारमूर्तिः ॥ ५१ ॥

पादावभिध्याप्य आगादं चूडामभिध्याप्य आचूडम् । अतः अभिवि-
भावाद् । आपादमस्तकमित्यर्थः । अतिप्रसक्तैः अत्यादरेण प्रवर्तमानैः
यमिनां मुनीनां मनोभिः आपीयमाना । निदिध्यासितेत्यर्थः । गोपीजनैः
ज्ञातः रसः शृङ्गारादिर्यस्याः सा, गोपालभूपालो नन्दः तस्य कुमारः
कृष्णः तस्य मूर्तिः शरीरं च युष्मान् अवतात् रक्षतु ॥ ५१ ॥

दिष्ट्या वृन्दावनमृगदृशं विप्रयोगाकुलानां

प्रत्यासन्नं प्रणयचपलापाङ्गवीचीतरङ्गैः ।

लक्ष्मीलीलाकुवलयदलश्यामलं धापकाया-

न्पुष्णीयाद्गुलकमुकुलाभोगभूषाविशेषद् ॥

विप्रयोगेण विरहेण आकुलानां मन्मथपीडितानां वृन्दावनमृगदृशां
गोपघ्नीणां प्रणयेन प्रेम्णा चपलाध्वजलाः ते च ते अपाङ्गाश्च तेषां वीच्यः
कदाक्षाः तासां तरङ्गैः संततिभिः दिष्ट्या दृष्टाद् गुलका रोमाकाः
त एव मुकुलाः कुम्भलाः, यद्वा गुलका मुकुला इव तेषामाभोग-
परिपूर्णता स एव भूषाविशेषः अलङ्कारविशेषो यस्मिन्कर्मणि
तद्यथा भवति तथा प्रत्यासन्नं प्रत्यक्षम् । व्यवहितमपि निदि-
ध्यासनवशात्प्रत्यक्षमिव भातीति विरोधः । कृष्णविरहातुराणां गोप-
घ्नीणां स्वशरीरेषु गुलकोद्गमं यथा तथा निदिध्यासनवेलायां दृष्टा-
त्प्रत्यक्षमिव स्थितमित्यर्थः । लक्ष्म्याः लीलाकुवलयदलवद् श्यामं
नीलवर्णं धाम तेजः । कृष्णाख्यामित्यर्थः । वः युष्माकं कामान् मनैः-

रथान् पुष्णीयात् । संपादयत्वित्यर्थः । कृष्णे अङ्गूरेण साकं मधुरां प्रति
गते सति तद्विरहेण सदा तद्वतचित्तानां योपस्त्रीणां प्रत्यक्षमिव भातं
धाम पुष्पात् इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

जयति गुरुराशिखीन्द्रपिच्छमौलिः

सुरगिरिगैरिककलिरताङ्गरागः ।

सुरयुवतिविकीर्णसूनवर्य-

स्नपितविभूषितकुन्तलः कुमारः ॥ ५३ ॥

गुरुरस्य यन्मुखस्य शिखिनो मयूराः तेषामिन्द्रः अधिपतिः । श्रेष्ठ
इत्यर्थः । तस्य पिच्छं मौली यस्य सः, सुरगिरिर्मेरुः तस्य गैरिकं धातु-
विशेषः तेन कल्पितः संपादितः अङ्गरागः विलेपनाविधेयः यस्य स
तथोक्तः, सुरयुवतयो देवस्त्रियः ताभिः विकीर्णानि विशिष्टानि तानि च
तानि सूतानि पुष्पाणि तेषां वर्षे तेन स्नपितं स्नानम् भावे क्तः । तेन
विभूषिताः अलंकृताः कुन्तलाः केशा यस्य सः कुमारः कृष्णः जयति
सर्वोत्कर्षेण वर्तते ॥ ५३ ॥

मधुरमन्दशुचिंस्त्रितमञ्जुलं

वदनमङ्गजमङ्गजवेल्लितम् ।

विजयतां व्रजबालवधूजन-

स्तनतटीविलुठन्नयनं र्वभोः ॥ ५४ ॥

मधुरं हृद्यं तच्च तत्र शुचिं शुचं तच्च तत् स्मितं हासः तेन मञ्जुलं
शुन्दरम्, अङ्गजेन मन्मथेन वेल्लितं चञ्चलीकृतम् । मन्मथाविष्टमित्यर्थः ।
अत एव व्रजबालवधू- वन्द्यव्रजबालस्त्रियः ता एव जनः तस्य स्तनतटी

स्तनप्रदेशः तत्र विद्युच्छन्ती परिवर्तमाने नयने यस्य तत्, विभोः कृष्णस्य
वदनपद्मं मुग्धमलं विजयतां सर्वोत्कर्षेण वर्तताम् । 'विपराभ्यां जेः'
इत्यात्मनेपदम् ॥ ५४ ॥

अलसविलसन्मुग्धस्निग्धास्मितं व्रजसुन्दरी-
मदनकदनस्वस्रं धन्यं महद्दनाम्बुजम् ।
तरुणमरुणज्योत्स्नाकात्स्न्यस्मितस्नपिताधरं
जयति विजयश्रेणीमिणीदृशां मदयन्महः ॥

अलसं मन्दं, विलसत्प्रकाशमानं । मुग्धं सुन्दरं स्निग्धं स्वरुचं स्मितं
हासो यस्य तत्, व्रजसुन्दरीणां मदनकदनं रतिः तेन स्विन्नं स्वेदमु-
षाम्, तरुणं नूतनम् । कोमलमित्यर्थः । अरुणज्योत्स्नाया रक्तकान्त्याः
कात्स्न्यं सर्वस्वम् । अत्यन्तरक्तवर्णमित्यर्थः । तेन स्नपितः व्यासः
अधरो यस्य तत्, धन्यं कृतार्थम् । निरुपाधिसुन्दरमिति यावत् । महः
तेजोरूपं महत्श्रेष्ठं वदनाम्बुजम् एर्णानां हरिर्णानां दृशां विष दृशौ नेत्रे
यासां तासां विजयश्रेणीं प्रौढिपङ्क्तिं मदयत् मदवतीं कुर्वत् । मदवतीं दान्-
व्यासत्करोतिष्यन्ताद्भटः क्षतरि पुंवद्भावस्त्रीप्रत्ययलोपमतुल्लोपेषु मदय-
दिति रूपसिद्धिर्हेया । जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । यद्वा मह इत्येव विधे-
ष्यम् । तस्मिन्पक्षे महद्दनाम्बुजं यस्य तत्तद्योक्तमिति बहुव्रीहिः ॥ ५५ ॥

राधाकेलिकटाक्षवीक्षितमहावधः स्थलीमण्डना
जीयासुः पुलकाङ्कुरास्त्रिभुवनस्नादीयमस्तेजसः ।
क्रीडान्तप्रतिसुप्तदुग्धतनयामुग्धावबोधक्षण-
त्रासारूढदृढोपगूहगदनाः साम्राज्यसान्द्रश्रियः ॥

राधाया गोपिकाविशेषस्य केलिक्रटाक्षः विहारप्रधानकटाक्षः 'तर्वा-
क्षिता दृष्टा सा चासौ महती वक्षःस्थली च । 'आन्महतः 'समानाधि-
करणजातीययोः' इति महच्छब्दस्यात्वम् । 'विशालवक्षःस्थलीत्यर्थः ।
तां मण्डयन्ति अलंकुर्वन्तीति तथोक्ताः, क्रीडन्ते रत्यन्ते प्रतिमुक्ता पुनः
स्वप्ने प्राप्ता सा चासौ दुग्धस्तनया क्षीराब्धिज्ञा । हविमणीति यावत् ।
'राघवत्वेऽमरत्सीता हविमणी कृष्णजन्मनि' इति विष्णुपुराणोक्तेः ।
तस्याः सुगन्धः सुन्दरः अवयोधक्षणः निद्रावसानक्षणः तस्मात् स्वाधः
भयं तस्मादाकूटमुत्पन्नम् । कृतमिति यावत् । दृढोपगूहो गाढालिङ्गनं
तेन गहनाः स्थूलाः । 'दृढोपगूढगहनाः' इति 'पाटेऽपि नार्थभेदः ।
साम्राज्यं निरतिशयैश्वर्यं साम्राधीः अविरतातिशयः येषां ते तथोक्ताः
लिभुवने अतिशयेन स्वाद्वादीयः तस्य लोकत्रयेऽपि निरतिशयप्रीति-
विषयस्येत्यर्थः । 'द्विवचनविभज्य—' इत्यादिना इयन्मुप्रत्ययः । ते-
जसः तेजोरूपस्य कृष्णस्य पुलकाङ्कुराः रोमायाङ्कुराः जीयासुः सर्वोत्क-
र्षेण वर्तन्ताम् ॥ ५६ ॥

स्मितस्तुतसुधाशरा मदशिखण्डिवर्हाङ्किता

विशालनयनाम्बुजा व्रजविकासिनीवासिताः ।

मनोज्ञमुखपङ्कजा मधुरवेणुनादद्रंश

जयन्ति मय चेतसश्चिरमुपासिता वासनाः ॥

स्मितेन मन्दहासेन स्तुता सुता सा चासौ सुधा अमृतम् । अत्यन्त-
मधुरिमेत्यर्थः । तस्या धरन्तीति धराः, यद्वा स्मितं स्तौति, धरतीति
स्तुतः । कर्तरि क्ते । मन्दहासयुक्त इत्यर्थः । सुधावदमृतमिवाधरो
यासो ताः, मदशिखण्डिनो मत्तमयूरस्य नर्हणाङ्किताः विहिताः, विशाले

नयनाम्बुजे यासां ताः, प्रजविळासिन्यो घोषयोषितः ताभिर्वासिताः
तन्मप्यगा इत्यर्थः । मनोहं मुन्दरं मुखपङ्कजं यासां ताः मधुरो वेषु-
नादस्य द्वयो यासां ताः, मम चेतसः । चित्तेनेत्यर्थः । 'कस्य च वर्तमाने'
इति पठ्य । धिरं बहुकालम् उपासिताः सेविताः वासनाः संस्काराः
श्रीकृष्णस्याः । संस्कारकृष्णयोर्भेदेऽप्यभेद उपचारात् । जयति सर्वोत्कर्षेण
वर्तते । सदा मन्त्रितेन ध्यायमानः कृष्णः जयतीत्यर्थः । पूजायां
बहुवचनम् ॥

जीयादसौ शिखिशिखण्डकृताववंसा

सांसिद्धिकी सरसकान्तिसुधासमृद्धिः ।

यद्विन्दुलेशकणिकापरिणामभाग्वा-

त्सौभाग्यसीमपदमश्नति पञ्चबाणः ॥ ५८ ॥

पञ्चबाणो मन्मथः यस्याः समृद्धेः विन्दुः पृथतः तस्य लेशो लवः तस्य
कणिका सूक्ष्मावयवः तस्याः परिणामः पाकः स एव भाग्यं तस्मात्
सौभाग्यं सौन्दर्यम् । 'हृद्ग- ' इत्यादिना उभयपदशब्देः । तस्य सीमा
उत्तरावधिः तस्याः पदम् अधिष्ठानताम् अश्नति प्राप्नोति । कृष्णसौन्दर्य-
लेशवशादेव मन्मथस्यापि सौन्दर्यं तत्पुत्रत्वादेव नान्यथेति भावः । असौ
शिखिशिखण्डेन मयूरपिच्छेन कृतः अवतंसः श्रेष्ठो यस्याः सा, सांसि-
द्धिकी स्वाभाविकी सरसकान्तिः रघुकान्तिरेव सुधा तस्याः समृद्धिः
जीयात् सर्वोत्कर्षेण वर्तताम् ॥ ५८ ॥

आयामेन दृशोर्विशालतरयोरक्षयमार्द्रस्मित-

च्छायाधर्षितशारदेन्दु कलितं चापल्यमात्रं शिशोः ।

आयासानपरान्विधूय रसिकैरास्वाद्यमानं मुहु-

र्जीपादुन्मदवल्लवीकुचपराधारं किशोरं महः ।

अतिशयेन विशालयोर्विशालतरयोः दृष्टोर्नेत्रयोः आयामेन दैर्घ्येण
अक्षुष्यं न्यूनतारहितम् । दीर्घविशालनयनाभ्यामलिसुन्दरमित्यर्थः ।
आर्द्रं सरसं च तत् स्मितं च तस्य च्छाया कान्तिः तथा धर्षितः तिर-
स्कृतः शरत्कालप्रबन्धी स चासाविन्दुवन्दो येन तत्, ललितमीप्सितम् ।
'ललितं हारभेदे स्यादीप्सिते नयनेऽपि च' इति शब्दार्णवे । शिशोर्वा-
तस्य चापत्यमात्रं चापत्यसर्वस्वभूतम् । राशीकृतबालचापत्यरुमि-
त्यर्थः । उद् अधिकः मदो यासो ताथ ता बलव्यथ तासो कुचभरः
स्तनातिशयः आधारो यस्य तत्, किशोरं बालं महः तेजः जीयाद्
सर्वोत्कर्षेण वर्तताम् ॥ ५९ ॥

स्कन्धावारपदं व्रजः कतिपये गोपाः सहापादयः

स्कन्धालम्बिनि वत्सशस्त्रि घनदा गोपाङ्गनाः स्वाङ्गनाः ।

मृङ्गारा गिरिगैरिकं शिव शिव श्रीमान्नि वर्हाणि वा

मृङ्गप्रहिकया तथापि तदिदं प्राहुस्त्रिलोकेश्वरम् ॥ ६० ॥

अस्मिन्पदे वक्ष्यतीति पदमध्याहार्यम् । 'स्कन्धावारपदं स्वावास-
भूमिः व्रजः गोष्ठस्थानम् । 'स्कन्धावारसदो व्रजः' इति पाठान्तरम् ।
अत्र तु स्कन्धावारं नाम वस्तुनं विहाय अन्यत्र गतानां राज्ञां निवेश-
स्थानं तदेव सदः आस्थानमण्डपः । अनेन समीचीनग्रहमरि नास्तीति
सूचितम् । गोपाङ्गनाः गोपस्त्रियः स्वाङ्गनाः स्वस्य भार्याः । अनेन
ग्रहिष्यपि नास्तीति सूचितम् । घनदाः करदाः प्रजाः कतिपये केचन

जनाः । न तु सर्वे इति भावः । अनेन धनसंपत्तिर्नास्तीति सूचितम् ।
 वत्सादाग्नि वत्सबन्धनरज्जुविशेषे स्कन्धांलाम्बानि सति गोपाः पशुपालकाः
 सह अयन्ते गच्छन्तीति सहायाः । भटा इत्यर्थः । ते आदिर्येषां ते
 तथोक्ताः । आदिशब्देन मन्त्रादय उच्यन्ते । लोके आयुधधारिणो
 बुद्धिमन्तश्च भटादयः । वत्सदामधारिणो गोपा आयुधधारिणो न
 भवन्ति न तु बुद्धिमन्तश्चेति भावः । अनेन परिवारसंपत्तिर्नास्तीति
 सूचितम् । शृङ्गारा अलंकाराः गिरिगौरिकं पर्वतजन्यधातुविशेषो वा
 धीमन्ति कान्तिमन्ति वर्हाणि वा । अनेन भूषणसंपत्तिर्नास्तीति सूचि-
 तम् । तथापि समीचीनगृहायभावेऽपि शृङ्गप्रादिकया इदं कृष्णार्थं
 वस्तु तत्प्राप्तिद्वं प्राप्तं त्रिलोकेश्वरं विष्णुं प्रादुः वदन्ति । दृष्टा इति
 शेषः । शिव शिवेत्याथर्वे ॥ ६० ॥

श्रीमद्वर्हिषित्वण्डपण्डनजुपे क्षामाभिरामस्त्विये

लावण्यैकरसावसिक्तवपुषे लक्ष्मीसरः प्रावृषे ।

कीकाकुटरसज्ञधर्ममनसे कीलामृनंसो नसे

के वा न स्मृदयन्ति हन्त महसे गोपीजनप्रेयसे ॥

श्रीमान् कान्तिमान् वर्हिणो मयूरस्य त्रिखण्डः पिच्छं स एव मण्ड-
 नमलंकारो तज्जुपते भजते इति तथोक्तः तस्मै । मयूरपिच्छपुता-
 येत्यर्थः । क्षामा नीला अभिरामा मनोहरा त्विदं कान्तिर्यस्य तस्मै,
 लावण्यं कान्तिविशेषः तदेकरसः । अत्र एकशब्दः केवलार्थकः ।
 लावण्यमात्रस्य इत्यर्थः । तेनावसिक्तमाद्रीकृतं वपुर्धस्य तस्मै, लक्ष्मी-
 रेव सरः तस्य प्रावृषे वर्षर्तुकात्म्य । लक्ष्मीवाञ्छितार्थप्रदायेत्यर्थः ।
 कीलाभिर्विलासैः आकृष्टानि रसज्ञाना विदुषां धर्मप्रधानमनांश्च येन

तस्मै, लीलेव अमृतस्य स्रोतः प्रवाहः तस्मै, गोपीजनानां प्रियसे प्रियतमाय । 'दिवचन-' इत्यादिना हंयमुन् । 'प्रियस्थिर-' इत्यादिना प्रियशब्दस्य प्रादेशः । महसे तेजसे । श्रीकृष्णावेत्यर्थः । के वा न स्पृहयन्ति नेच्छां कुर्वन्ति । सर्वे जना इच्छां कुर्वन्तीत्यर्थः । 'स्पृहेरीप्सितः' इति चतुर्थी ॥ ६१ ॥

भापाटलाधरमधीरविलोलनेत्र-

माप्रोदनिर्भरितमद्भुतकान्तिपूरम् ।

आविःस्पृतामृतमनुस्मृतिलोभनीय-

मामुद्रिताननमहो मधुरं मुरारेः ॥ ६२ ॥

आ समन्तात्पाटलः पाटलवर्णः अधरो यस्य तत्, अधीरे चक्षुः । विशेषेण लोले तृष्णायुक्ते नेत्रे यस्य तत्, आविः प्रकाशमानं स्मितम-
मृतमिव यस्य तत्, मुरारेः कृष्णस्य मधुरं सुन्दरं यथा तथा आमु-
द्रितमीषन्मुकुलितनयनमाननं सुखम्, अनुस्मृत्या निरन्तरस्मरणेन,
लोभनीयम् । सदा ध्यातव्यमित्यर्थः । अहो इत्यध्वर्युः । यद्वा अहो इति संवा-
धने । तथा च हे जनाः, उक्तविशेषणविशिष्टं कृष्णमुखं सदा ध्यातव्यमिति
योजनीयम् ॥ ६२ ॥

जागृहि जागृहि चेतो न विराय कृतार्थता भवतः ।

अनुभूयतामिदमिदं पुरः स्थितं पूर्णनिर्वाणम् ॥ ६३ ॥

हे चेतः हे हृदय, भवतः कृतार्थता धन्यता न विराय । जातेति
शेषः । जागृहि जागृहि निद्रां त्यज । मौढ्य त्यजेत्यर्थः । संभ्रमेण द्वि-
ष्टिः । इदमिदं पूर्ववद्विरुक्तिः । पुरःस्थितम् अग्रे स्थितं पूर्णनिर्वाणं निरति-

शयसुखम् । श्रीकृष्ण इत्यर्थः । अनुभूयताम् ॥ ६३ ॥

च (णशोररुणं करुणार्द्रयोः

कचभरे बहुलं विपुलं दृशोः ।

वपुषि मञ्जुलमञ्जनमेवके

वयसि बालपहो मधुरं महः ॥ ६४ ॥

अहो इति संबोधने । तथा च हे जनाः, चरणयोः पादयोः
अरुणं रक्तवर्णम्, कचभरे शिखायां बहुलमधिकम्, करुणा दया
तया भार्ययोः सरसयोः दृशोः नयनयोः विपुलं विशालम्, अञ्जनं
कज्जलं तद्वत् मेवके नीले वपुषि शरीरे मञ्जुलं सुन्दरम्, वयसि बालं
महः तेजः । श्रीकृष्णारुणमित्यर्थः । मधुरं हृद्यम् । उक्तविशेषणविशिष्टं
कृष्णारुणं वस्त्रेव हृद्यं नान्यदिति भावः ॥ ६४ ॥

माळावर्हमनोज्ञकुन्तलभरा वन्यप्रमूनोक्षितां

शैकेयद्रवकलचित्रातिलकां शश्वन्मनोहारिणीम् ।

क्रीलावेणुत्वामृतैकरसिकां लावण्यलक्ष्मीपर्यां

वालां बालतमालनीलवपुषं वन्दे परां देवताम् ॥

माला च बर्ह च ताभ्यां मनोज्ञः सुन्दरः कुन्तलानां केशानां
भरः अतिशयो यस्यास्ताम्, वने भवानि वन्यानि तानि च तानि
प्रसूनानि पुष्पाणि तैरुक्षितां सिक्ताम् । वन्यपुष्पैरलङ्कितामित्यर्थः । शि-
खायाः संबन्धी शैलेयः धातुविशेषः स चासौ वृत्तः तेन क्लृप्तं रत्नं
चित्रातिलकं विचित्रविशेषकं यस्यास्ताम्, शश्वन्मनोहारिणी सदः

मनोहरणशीलाम् । नित्यशौन्दर्यामित्यर्थः । लीलार्थं वेणुरवः स एव
अमृतं तत्र एकरसिकाम् । वेणुगानरसमियमेव जानाति नाम्येत्यर्थः ।
लावण्यलक्ष्मीमयी बालतमालवत्रीलं वपुर्यस्यास्तौ बालौ परौ देवता
श्रीकृष्णं वन्दे ॥ ६५ ॥

गुरु मृदुपदे गूढं गुल्फे घनं जघनस्थले
नलिनमुदरे वीरं बहोर्विशालमुरःस्थले ।

मधुरपधरे मुग्धं वक्त्रे विशालविलोचने
बहु कवधरे वन्यं वेपे मनोज्ञमहो महः ॥ ६६ ॥

मृदु कौमलं तच्च तत् पदम् अद्भुतिः तस्मिन् गुरु दुर्भरम्, गुल्फे
गूढं सैलम् । गुल्फप्रदेशे अनुन्नतमित्यर्थः । जघनप्रदेशे घनमाधिकम्,
उदरे कुशी नलिनं तामरसम्, बहोः वीरं शूरम्, उरःस्थले विशालं
विपुलम्, अधरे मधुरममृतस्वरूपम्, विशालविलोचने वक्त्रे मुग्धं
मुन्दरम्, कवधरे शिखायां बहु अधिकम्, वेपे अलंकारे वन्यं वनजस्य
पुष्परूपम्, महः तेजः कृष्णार्द्रं मनोज्ञं सुन्दरम् । अहो आश्चर्यम् ॥

जिहानं जिहानं नु जानेन मौग्ध्यं
दुहानं दुहानं सुधां वेणुनादैः ।
लिहानं लिहानं सुदीर्घरपात्रै-
र्महानन्दसर्वस्वमेकं नयेचम् ॥ ६७ ॥

जनसंबन्धिव ज्ञानम् । यौवनमित्यर्थः । तेन मौग्ध्यं शौन्दर्यं जिहानं
जिहानं नु अतिशयेन प्राप्तवन्तं वा, वेणुनादैः सुखामयं दुहानं दुहानं

अतिशयेन वर्णन्तं वा, मुदीर्धैः अपाङ्गैः कटाक्षैः लिहानं, लिहानं
सम्यक्पश्यन्तं वा । सर्वत्र 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्भातः । महाधा-
सावानन्दश्च । तस्य सर्वस्वानिरतिशयानन्दस्वरूपम् ; एकम् उक्तविशेषण-
विशिष्टेष्वन्यतमं तं प्रसिद्धं कृष्णं नमेत् नमस्कारं कुर्यात् ॥

लसद्बर्हापीडं ललितकलितस्मेरवदनं . . .

भ्रमत्क्रीडापाङ्गं प्रणतजनतानिर्वृतिपदम् ।

नवाम्भोदश्यामं निजमधुरिमाभोगभरितं

परं देवं वन्दे परिमिलितकेशोरकरसम् ॥ ६८ ॥

लसत् प्रकाशमानं बर्हमेव आपीडः शिरोमालिका यस्य तम्, ललि-
तकलितं सुन्दरसदृशम् । अतिसुन्दरमित्यर्थः । 'प्रकारे गुणवचनस्य'
इति सादृशार्थे आभीक्ष्ये वा द्विरुक्तिः । कर्मधारयत्वात्मुग्लोपः ।
स्मेरं मन्दहासयुक्तं वदनं यस्य तम्, भ्रमन्तश्चलन्तः क्रीडापाङ्गाः विला-
सप्रदानकटाक्षाः यस्य तम्, प्रणता नम्रा सा चासौ जनता जनसमूहः
तस्या निर्वृतिः सुखं तस्याः पदं कारणम्, नवाम्भोदः वर्षाकालीनमेघः
तद्वत् श्यामं नीलम्, निजः आत्मीयाः स चासौ मधुरिमा सौन्दर्यं तस्य
आभोगः परिपूर्णता तस्य भरः अतिशयः सोऽस्य संज्ञात इति । तथोक्तः
तम्, परिमिलिता व्याप्ताः किशोरमन्विधनो रसाः गुणाः यस्य तम्,
परमुत्कृष्टं देवं कृष्णं वन्दे ॥ ६८ ॥

सारस्यसामर्थ्यमिवाननेन

माधुर्यचातुर्यमिव स्मितेन ।

तारुण्यकारुण्यमिवेक्षणः।

चापल्यसाफल्यमिदं दृशोर्मि ॥ ६९ ॥

आननेन, सुखेन, सरसस्य भावः सारस्यम् । सौन्दर्यमित्यर्थः । तस्य सामर्थ्यमिव समग्रतेव । सौन्दर्यपरिवृत्तिरिवेत्यर्थः । स्मितेन हासेन मधुरस्य भावोऽमाधुर्यं, तस्य चातुर्यमिव, चमस्कार इव । अत्यन्तदृढताविशेष, इवेत्यर्थः । ईक्षणेन, चक्षुषा तारुण्यं, परिपूर्णं तच्च तत्कारुण्यं च तदिव । परिपूर्णदयेव, स्थितमित्यर्थः । इदं परिदृश्यमानं, कृष्णाक्ष्यं वस्तु मे मम दृशोर्नयनयोः चापल्यं चाग्रह्यं तस्य साफल्यं फलसंयन्त्रः । ममेत्रचापलस्य कृष्णाक्ष्यं वस्तुवेव फलमित्यर्थः । ममेत्रव्यापाराणां मध्ये कृष्णविषयव्यापार एव फलवान् नान्य इति भावः ॥ ६९ ॥

रागान्धगोपीजनवन्दिताभ्यां,

योगीन्द्रभृङ्गेन्द्रनिषेविताभ्याम् ।

आताम्रपङ्केरुहविभ्रमाभ्यां

स्वामिन्पदाभ्याम्पमञ्जलिस्ते ॥ ७० ॥

हे स्वामिन्, रागोऽसुरागः तेन अन्धाः अन्यत्र व्यापारहीनाः । ते च ते गोपीजनाश्च तैर्वन्दिताभ्यां नमस्कृताभ्याम्, योगीन्द्रा मुनि-
श्रेष्ठाः त एव भृङ्गान्द्रा धमरश्रेष्ठाः तैर्निषेविताभ्यां नितरासास्वादिता-
भ्याम् । आताम्राभ्यामित्यर्थः । आताम्रे समन्तात्ताम्रे ते च ते पङ्केरुहे
तयोः विभ्रमा विलासा इव, ययोस्ताभ्याम्, ते पदाभ्याम् अयमञ्जलि-
नमस्कारः । मया कियते इति शेषः ॥ ७० ॥

अर्धाञ्जुलापान्त्रजमुन्दरीणा-

मकृत्रिमाणां च सरस्वतीनाम् ।

भार्द्राश्वेन श्रवणाञ्जलेन

संभावयन्तं तरुणं गृणीमः ॥ ७१ ॥

ग्रजमुन्दरीणां घोषयुवतीनाम् अकृत्रिमाणां कपटरहितानां सरस्व-
तीनां वाचाम् अर्धस्य एरुदेशस्य अञ्जुलापान् पुनः पुनरुच्चारणानि धव-
णयोरञ्जलेन प्रान्तेन भार्द्राश्वेन च सरसहृदयेन च संभावयन्तं बहु-
मन्वानं तरुणं युवानम् । कृष्णमित्यर्थः । गृणीमः उच्चारयामः । 'गृ-
शब्दे' इत्यस्मात् ॥ ७१ ॥

मनसि मम संनिधत्तां

मधुरमुखा मन्धरापाङ्गाः ।

करकलितकलितवंशा

कापि किशोरी कृपालहरी ॥ ७२ ॥

मधुर मुन्दरं मुखं यस्याः सा तथोक्ता, मन्धरा अपाङ्गाः कटाक्षा
यस्याः सा, कराम्बा कलितो गृहीतः कलितः मुन्दरः वंशो वेणुर्यस्याः
सा, कापि वाचामगोचरा किशोरी बाला कृपालहरी दयोत्प्रेक्षः, सा
मम मनसि संनिधत्ता सम्प्रवृत्तिश्रुत्य इत्यर्थः ॥ ७२ ॥

रक्षन्तु नः शिशिवपाशुपाल्यां

वाळावृता बर्हिश्चिस्तावतंसाः ।

प्राणमिपप्रस्तुतवेणुगीताः

शीता दृशोः शीतलगोपकन्याः ॥ ७३ ॥

शिथिलमभ्यस्तं पाशुपाल्यं गोरक्षणं यामिल्याः, मालैरावृताः,
वर्हिणो मयूरस्य शिखेव अवतंसः शिरोभूषणं यासां ताः, प्राणवत्
प्रियं प्रस्तुतवेणुगीतं श्लाघ्यवेणुगानं यासां ताः । गीतशीता इति पाठे
गीतेन शीता हृद्याः, दृशोर्नयनयोः शीताः अत्यादरेण प्राप्याः, शीतलाः
समाचीना गोपकन्या यासां ताः, यद्वा आलिङ्गनादौ औष्ण्यं विहाय
शिशिरा गोपकन्या यासां ताः इति वा, नः अस्मान् रक्षन्तु ॥ ७३ ॥

स्मिनस्तवकिताधरं शिशिरवेणुनादामृतं

मुहुस्तरललोचनं मदकटाक्षपाकाकुलम् ।

उरस्तटविलीनया कमलया समाभिजितं

भुवःस्थलमुपागतं भुवनदैवतं पातु नः ॥

स्मितेन स्तवकं शुच्छमस्य संजातमिति इतच् । तयोक्तः अधरः
यस्य तत्, शिशिरं शीतलम् वेणुनाद एव अमृतं यस्य तत्, मुहुः
अत्यन्तं तरले चञ्चले लोचने यस्य तत्, मदप्रधानाः कटाक्षाः तेषां
मालया आकुलम् । संतन्यमानकटाक्षयुक्तमित्यर्थः । उरस्तटे विलीनया
विद्यमानया कमलया लक्ष्म्या समाभिहितम्, भुवः भूमिः स्थलं प्रदेश-
मुपागतं प्राप्तम्, भुवनानां दैवतं कर्तु । थीकृष्णरूपमित्यर्थः । नः
अस्मान् पातु रक्षतु ॥ ७४ ॥

नयनाम्बुजे भजत कामदुग्धं

वृद्धयाम्बुजे किमपि कारुणिकम् ।

चरणाम्बुजे मुनिकुलैकधनं

वदनाम्बुजे व्रजवधूविभवम् ॥ ७५ ॥

नयनमम्बुजमिव तस्मिन् कामान् वाञ्छितार्थान् दोग्धीति काम-
दुपम् । 'बुद्धः कन्धश्च' इति घः । कारणस्वकर्तृकदर्शनमात्रेण
भक्तानां सकलसंपत्समृद्धिप्रदमित्यर्थः । हृदयं मनः अम्बुजमिव तस्मिन्
किमपि कारुणिकं परमदयालुम् । सदा द्वेषराहित्येन दयावन्तमित्यर्थः ।
चरणमम्बुजमिव 'तस्मिन् मुनिकुलानाम् ऋषिसमूहानाम् एकधनं
मुख्यधनम् । सदा मुनिप्यातमित्यर्थः । वदनमम्बुजमिव तस्मिन् व्रजव-
धूनां विभवमैश्वर्यभूतं भजत सेवध्वम् । हे इन्द्रियाणीति शेषः ॥ ७५ ॥

निर्वासनं हन्त रसान्तराणां

निर्वाणसाम्राज्यमिवावतीर्णम् ।

अव्याजमाधुर्यमहानिधान-

मध्याद्व्रजानामधिदैवतं नः ॥ ७६ ॥

'रसान्तराणां' रसविशेषाणाम् । माधुर्यादिरसविशेषाणामित्यर्थः ।
निर्वासनं तिरस्कारकम् । वद्वरूपरसापेक्षया इतररसानो तुच्छत्वादिति
भावः । तर्हि माधुर्यादिरसतिरस्कारकत्वे कृष्णस्यानुपादेयता स्यादित्या-
शङ्क्याह—निर्वाणेति । निर्वाणसाम्राज्यमिव मुक्तिसर्वस्वमिव अवतीर्ण-
मवस्थितम्, अव्याजं निरुपाधिकं तच्च तत् माधुर्यं सौन्दर्यम् । भूषणा-
द्यनपेक्षसौन्दर्यमित्यर्थः । तच्च महानिधानम् अधिकनिरूपः, तत् व्रजा-
नामधिदैवतं नियन्तु । श्रीकृष्णाख्यमित्यर्थः । नः अस्मान् अव्यात् ।
हन्तेति वाक्यारम्भे ह्ये वा ॥ ७६ ॥

खेळतां मनसि खेचराङ्गना-
माननीयमृदुवेषुनिःस्वनैः ।

कालमेघकलहोद्भवं महः ।

कानने किमपि नः कृपास्पादम् ॥ ७७ ॥

खेचराणामन्तर्निहितकिंनराकिंपुरुषाणाम् अङ्गनाभिः माननीया
बहुमन्यमानाः ते च ते मृदुवेषुनिःस्वनाश्च । खेचराङ्गनामाननीयेत्यनेन
वेषुनादस्यातीव माधुर्यं सूच्यते । तैः कानने वृन्दावने कालमेघेन नील-
मेघेन साकं कलहमुद्ब्रवीतीति तथोक्तम् । नीलमेघवद्विद्यमानमित्यर्थः ।
कृपास्पदं दयाधारम्, किमपि वाचामगोचरं महः तेजः । धीकृष्ण इत्य-
र्थः । नः अस्माकं मनसि खेळतां संचरतु । खेळ चलने ॥ ७७ ॥

गोपीनामभिमतगीतवेषहर्षा-

दापीनस्तनभरनिर्भरोपगूढम् ।

केलीनामवतु रसैरुपास्यमानं

कालिन्दीपुलिनचरं परं महो नः ॥ ७८ ॥

अभिमतौ अङ्गीकरणीयौ च तौ गीतवेषौ गानालंकारौ ताभ्यां ज-
नितो हर्षः संतोषः तस्मादेतोः, गोपीनाम् । गोपपत्नीभिरित्यर्थः । 'कस्य
च वर्तमाने' इति पञ्ची । आपीनो स्थूलो, तौ च तौ स्वनौ च, तयोः भरः
अतिशयः तेन निर्भरं गाढं यथा तथा उपगूढमालिङ्गितम्, 'केलीना
रसविशेषैः उपास्यमानम् । सकलविलासविशेषयुक्तमित्यर्थः । यद्वा चतु-
रशीतिविधबन्धविशेषैर्दत्तुभिः गोपपत्नीभिरुपास्यमानमिति वा । कालिन्दी
यमुना; तस्याः पुलिनानि सैकृतानि तेषु चरतीति तथोक्तम्, परमुत्कृष्टं

महः तेजः । श्रीकृष्णाख्यमित्यर्थः । नः अस्मान् अवतु रक्षतु ॥ ७८ ॥

एणीशावविलोचनाभिरक्तसश्रेणीभरपौढिभिः

वेणीभूतरसक्रमाभिरभितः श्रेणीकृताभिर्वृताः ।

पाणी नाम विनोदयन् रतिपतेस्तूणीश्वयैः सायकै-

र्वाणीनामपदं परं व्रजजनक्षोणीपतिः पातु नः ॥

अलसः मन्दगमनसंपादकः धोण्या नितम्बस्थ भरः अतिशयः तस्य
श्रीद्विर्यासो ताभिः नन्दमजयुवतिभिरित्यर्थः । वेणीभूतः प्रवाहीभूतः
रक्षानां क्रमः संचारो यासो ताभिः । संतम्यमानरसविशेषयुक्ताभिरित्यर्थः ।
श्रेणीकृताभिः पङ्क्तिवत्या स्थिताभिः एण्या हरिण्याः शावः शिष्टः तस्य
विलोचने इव विलोचने यासो ताभिः । नन्दमजयुवतिभिरित्यर्थः ।
अभितः सर्वतः द्युत आवृतः, रतिपतेः मन्मथस्य पाणी इस्तौ तूण्या निपत्रे
लेरत इति तथोक्ताः तैः सायकैः वाणैः विनोदयन् विनोदयन्तौ कुर्वन् ।
मन्मथतूणीस्थवाणानामवसरं संपादयमित्यर्थः । वाणीनां वेदान्तवा-
क्यानां परमसार्थमपदमविषयम् । अभिधवा कदाचिदप्यप्रतिपाद्यमान-
मित्यर्थः । पदशब्दस्य नित्यनपुंसकत्वात् क्षोणीपतिसामानाधिकरण्य-
विरोधः । व्रजजनानां गोपीगोपालकानां क्षोणीपतिः राजा नः अस्मान्
पातु नाम । नामेति संभवे ॥ ७९ ॥

कालिन्दीपुलिने तंमालनिविडच्छाये पुरः संचर-

त्तोये तोयजपत्रपातनिहितं दध्यन्नमश्नाति यः ।

वामे पाणितले निधाय मधुरं वेणुं विषाणं कटि-

मान्ते गात्रं विलोकयन्प्रतिकूलं तं बालमालोकये ॥

यो बालः कटिप्रान्ते कटिवामपार्श्वे स्थाप्यमाने वामे पाणितले । वा-
ममुष्टावित्यर्थः । मधुरं मधुरगानसंपादकं वेणुं मुरलीं विपाणं च शृङ्गभूत-
मुत्तवाद्यविशेषं च निधाय स्थापयित्वा । कुक्कुटासनया स्थित्वा वेणु-
विपाणयुक्तवाममुष्टिं कटिवामपार्श्वे स्थापयित्वेत्यर्थः । यद्वा वामे पाणितले
वेणुं निधाय कटिप्रान्ते विपाणं निधयेति या योजनीयम् । प्रतिकलं
प्रतिधुण गाथ पशुं बिलोकयन् पश्यन्, तमालानां तापिष्ठानां नि-
बिडा सान्द्रा च्छाया यस्य तस्मिन् पुरः भग्रे संचरत् प्रवहत् तोयं जलं
यस्य तस्मिन् कालिन्दीपुलिने यमुनासैकते तोयजपत्रं तामरसदलं तदेव
पात्रं तत्र निहितं न्यस्तं मधुरं दध्यध्रम् अश्नाति भुङ्क्ते तं बालं बालकृष्णम्
आलोकये पश्यामि ॥ ८० ॥

पद्मोपीवदनेन्दुमण्डनमभूत्कस्तूरिकापत्रकं
यल्लक्ष्मीकुचशातकुम्भकलशे व्याकोचमिन्दीवरम् ।
यन्निर्वाणनिधानसाधनविधौ सिद्धाञ्जनं योगिनां
तन्नः श्यामलमाविरस्तु हृदये कृष्णाभिधानं महः ॥

यत् कृष्णाभिधानं महः गोपीनां वदनानि इन्द्रं इव तेषां मण्डनम-
लंकारभूतं कस्तूरिकापत्रमेव कस्तूरिकापत्रकं मृगमदतिलकमभूत्, यन्महः
लक्ष्म्या रुक्मिण्याः कुचावेव शातकुम्भकलशौ स्वर्णघटी तयोः व्याकोचम्
इन्दीवरम् । अभूदिति संबन्धः । यन्महः योगिनां निर्वाणं मुक्तिः
तस्य निधानं निक्षेपः तस्य साधनविधौ कारणकलापे सिद्धाञ्जनं नि-
क्षेपप्रदर्शककञ्जलविशेषः । यथा चक्षुःसंबद्धमञ्जनं निक्षेपं साधयति
तथा कृष्णाख्यं महोऽपि चक्षुःसंबद्धं सत् निर्वाणसाधकमिति भावः ।
तत् उक्तविशेषणविशिष्टं श्यामलवर्णं कृष्णाभिधानं कृष्णनामकं महः

तेजः, नः अस्माकं हृदये आविरस्तु प्रकाशताम् । नैरन्तर्येण प्रतीयता-
मित्यर्थः ॥ ८१ ॥

फुल्लेन्दीवरकान्तमिन्दुवदनं बर्हावतंसप्रियं

श्रीवत्साङ्गमुदारकौस्तुभधरं पीताम्बरं सुन्दरम् ।

गोपीनां नयनोत्पलार्चिततनुं गोगोपसंघादृतं

गोविन्दं कलवेणुनादनिरतं दिव्याङ्गभूषं भजे ॥

फुल्लेन्दीवरवत् विकसितोत्पलवत् कान्तं मनोहरम्, इन्दुवदनम्, बर्हाव-
तंसप्रियम्, श्रीवत्साङ्गम्, उदार उत्कृष्टः स चासी कौस्तुभो मणिविशेषः
तस्य धरतीति धरम्, पीतमम्बरं वस्त्रं यस्य तम्, सुन्दरम्, अत
एव गोपीनां नयनान्येव-उत्पलानि तैरर्चिता पूजिता । दृष्टेति यावत् ।
तनुः शरीरं यस्य तम्, गाथ गोपाय तेषां संधैः समूहैः आवृतम्, कल-
वेणुनादः अव्यक्तमधुरः अव्यक्तमधुरवेणुगानं तत्र निरतमासक्तम्, दि-
व्याः धेष्टा अङ्गभूषा अवयवालंकारा-हारकेयूरादयो यस्य तं गोविन्दं भजे
सेवे । श्रीगोपालकृष्णमन्त्रराजस्य पुरुषार्थचतुष्टयोपयोगि ध्यानमेतत् ।
तदुक्तं सनत्कुमारसंहितायाम्— ' एवं विन्यस्तदेहः सन्ध्यायेत्कृष्ण हृद-
म्बुजे । कलायकुसुमदयाममम्भासेहनिभेक्षणम् ॥ वेणुगानरतं देवं बर्हि-
वर्हावतंसकम् । दिव्यपीताम्बरधरं पूर्णचन्द्रनिभाननम् ॥ वन्यैस्तमालपु-
ण्णैश्च शोभितं वनमालया । नेत्रोत्पलैश्च नारीणामर्चितं सुन्दराकृतिम् ॥
हारकेयूरमकरकुण्डलोदारभूषणैः । विराजमानं श्रीवत्सकौस्तुभोद्भासितो-
दरम् ॥ गोपाङ्गनापारेवृतं मूले कल्पतरोः स्थितम् । हेमपीठे सुविमले
सर्वरजोपशोभिते ॥ रुक्मिणीसखभामाभ्यां पार्श्वगाभ्यां विराजिते ।
गोपालैर्गोसमूहैश्च वन्यसखैरमरैः ॥ आश्रितं देवतापुन्दैः पुष्पशृङ्गैः

दिशि । वेणुनादसमाकृतचित्तशक्तिभिरर्चितम् ॥ दिव्येन वेणुनादेन नयन्तं
स्ववशं जगत् । एवं गोपाङ्गनानाथं ध्यात्वा हृदयपङ्कजे । समाहितमना
भूत्वा जपेन्मन्त्रमनुत्तमम्' इति ॥

रक्षन्तु त्वामासितजलजैरञ्जलिः पादमूले

मीनाः नाभीसरसि हृदये मारवाणा मुरारेः ।

हाराः कण्ठे हरिमणिमया वक्रपद्मे द्विरेकाः

पिञ्छाचूडाभिकुरनिचये घोषयोपित्कटाक्षाः ॥

अस्मिन्पद्ये यत्तच्छब्दावध्याहर्तव्यौ । एवमेव 'धनुः पौष्पं मौर्वी—'
इति श्लोके लक्ष्मणभट्टेपाध्यायिरध्याहृतौ । ये कटाक्षाः मुरारेः कुण्डलस्य
पादमूले आसितजलजैः उत्पलैः अञ्जलिः, नाभ्यं सरः तस्मिन् मीनाः
शफराः, हृदये वक्षसि मारवाणा मन्मथवाणाः, कण्ठे हरिमणिमया इन्द्र-
नीलमयाः हाराः कण्ठमालिकाः, वक्रपद्मे पद्मं तस्मिन् द्विरेकाः भ्रमराः,
चिकुरनिचये क्षिरायां पिञ्छावचूडाः बह्वक्षयेश्वराः अभूवन्, ते घोष-
योपित्कटाक्षाः प्रज्वलीजनकटाक्षाः तां रक्षन्तु ॥ ८३ ॥

दधिमधननिनादैस्त्यक्तनिद्रप्रभाते

निभृतपदमगारं बल्लवीनां प्रविष्टः ।

मुखकमलसमीरैराशु निर्वाप्य दीपा-

न्कबलितनवनीतः पातु गोपालबाळः ॥

प्रभाते अपररात्रे दधौ मयनमालोडनं तस्य निनादा पवनयः तैः
त्यक्ता निद्रा येन स तथोक्तः सन्, बल्लवीनां गोपीनामगारं गृहं निचु-

तानि मन्दं मन्दं न्यस्तानि पदानि यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा प्रविष्टः
 सन्, मुखं कमलमिव तस्य समारैः । उच्छ्वासेरिष्येः । दीपान् भाशु
 शीघ्रं निर्वाप्य प्लवङ्गित्वा कबलितं गिलितं नवनीतं येन स तथोक्तः
 गोपालवालः श्रीकृष्णः पातु रक्षतु । अस्मानिति शेषः ॥ ८४ ॥

मातः स्मरामि दधिमघनस्य उर्ध्वर्धनिः तेन विधूता विसर्जिता निद्रा

निद्रावसानरमणीयमुखारविन्दम् ।

हृद्यानवद्यवपुषं नयनाभिराम-

मुभिद्रपद्यनयनं नवनीतचारम् ॥ ८५ ॥

द्यो शोपः दधिमघनस्य उर्ध्वर्धनिः तेन विधूता विसर्जिता निद्रा
 येन तम्, निद्राया अवसाने अन्ते रमणीयं मुखारविन्दं यस्य तम्,
 हृद्यं मनोहरमनवद्यं दोषरहितं वपुः शरीरं यस्य तम्, नयनयोरभि-
 रामम् । यद्वा नयने अभिरमेते यस्मिन्स्य तथोक्तस्तमिति वा । उभिद्रे
 विकसिते ते च ते परं च ते इव नयने यस्य तम्, नवनीतस्य चोर
 बालकृष्णं प्रातः, प्रभातकाले स्मरामि ॥ ८५ ॥

कुल्लहलकवतंसकोज्ज्वल-

हलभागमगर्भीगवेषितम् ।

वल्लधीचिकुरवासिताङ्गुली-

पल्लवं कमपि वल्लवं भजे ॥ ८६ ॥

, कुल्ले विकसिते हलके रक्तसन्ध्यके ते एव अवतंसौ कर्णपूरौ ताभ्यामु-
 ज्ज्वलन्तौ प्रकाशमानौ गङ्गौ हनुप्रदेशौ यस्य तम् । * गङ्गोऽङ्गुली, उत्परा

हनुः' इति शब्दार्णवे । आगमा वेदान्ताः तेषां गावो वाचः । 'स्वर्गेषुपशु
वान्वज्रद्वेष्टपृणिभूजले । लक्ष्यदृष्ट्या खियां पुंसि गौः' इत्यमरः । 'गो-
रतद्वितल्लकि' इति गोन्तातत्पुरुषाद्वच् । 'टिगुणञ्द्वयसच्—' इत्यादिना
कीप् । ताभिः गवेपितम् । विचारितमित्यर्थः । बल्लवीनां गोपीनां चिकुराः
कुन्तलाः तैः चाक्षिताः परिमलिताः अङ्गुल्यः पल्लवा इव यद्य तम् ।
सदा गोपिकाकेशपाशालंकारिणुमित्यर्थः ॥ कमपि वाचामगोचरं बल्लव
कृष्णं भजे सेवे ॥ ८६ ॥

स्तेयं हरेर्हरति यन्नवनीतचौर्यं

जारत्वमस्य गुरुतत्पकृतापराधम् ।

इत्यां दशाननहतिर्मधुपानगोष्ठीं

यत्पूतनास्तनपयः स पुनातु कृष्णः ॥ ८७ ॥

हरेः कृष्णस्य नवनीतचौर्यं यदस्ति तत् । यत्तदोर्निह्यसंबन्धात्तदिति
लभ्यते । वर्णितं सदिति यथालिङ्गं सर्वत्रास्तिनू श्लोके अध्याहार्यम् ।
स्तेयं चौर्यम् । 'स्तेनाद्यमलोपध' इति भावार्थे यत् नलोपध ।
हरति नाशयति । कृष्णनवनीतचौर्यं येन पुरुषेण वर्णितं तस्य चौर्यदोषं
तद्वर्णनं हरतीत्यर्थः । अस्य कृष्णस्य जारत्वमुपपत्तित्वं वर्णितं सत्
गुरुः पिता तस्य तत्पं जाया । 'तत्पं शयनजाययोः' इति शब्दार्णवे ।
तत्र कृतापराधं क्रियमाणसंसर्गादिकं हरतीति सर्वत्रानुपपन्नः । कृष्ण-
जारत्वं वर्णितं सत् मातृगमनदोषं हरतीत्यर्थः । हरेः हरिकर्तृकेत्यर्थः ।
दशाननस्य रावणस्य हतिः वनः वर्णिता सती इत्यां ब्रह्मइत्या हरति,
यस्य कृष्णस्य पूतनायाः स्तनयोः पयः । पयःशब्देन पयःपानं लक्ष्यते ।
कृष्णकर्तृकपूतनास्तनपयःपानं वर्णितं सत् मधुपानगोष्ठीं मधुपानदोषं

विहाय कोदण्डशरौ मुहूर्तं

गृहाण पाणौ मणिचारुवेणुम् ।

मयूरबर्हं च निजोत्तमाङ्गे

सीतापते राघव रामचन्द्र ॥ ९२ ॥

हे सीतापते राघव रामचन्द्र, कोदण्डशरौ धनुर्बाणौ विहाय स्वक्ता
पाणौ हस्ते मणिभिः चारुं वेणुम्, निजमात्मीयम् । 'निजमात्मीय-
नित्ययोः' इत्यमरः । तच्च तत् उत्तमाङ्गं शिरः तस्मिन् मयूरबर्हं च
मुहूर्तं क्षणमात्रं गृहाण धारय । तदनन्तरं नमस्करोमीति शेषः ।
'सीतापते त्वां प्रणमामि पश्चात्' इति समीचीनः पाठः । शेषादाना-
भावात् ॥ ९२ ॥

अयं क्षीराम्बोधेः पतिरिति गवां पालक इति

श्रितोऽस्माभिः क्षीरोपनयनधिया गोपतनयः ।

अनेन मत्स्यूहो व्यरचि सततं येन जननी-

स्तनादप्यस्माकं सकृदपि पयो दुर्लभमभूत् ॥

अयं गोपतनयः कृष्णः क्षीराम्बोधेः क्षीरसमुद्रस्य पतिरिति हेतोः
गवां पशूनां पालक इति हेतोः । 'इति हेतुप्रकरणप्रकारादिसमाप्तिषु'
इति शब्दार्णवे । एतद्विशेषणद्वयेन क्षीराधिक्यं सूच्यते । क्षीरोपनयनं
क्षीरप्राप्तिः तस्य धिया । मम क्षीरं दास्यतीति बुद्ध्या इत्यर्थः । अस्माभिः
धितः आधितः । अनेन कृष्णेन सततं सदा प्रत्यूहः क्षीरप्राप्तेर्विघ्नः
व्यरचि कृतः । कर्मणि लुङ् । येन कारणेन अस्माकं जननीस्तनादपि
पयःपानं सकृदपि एकवारमपि दुर्लभं दुःखेनापि प्राप्तुमशक्यमभूत्,

तेन कारणेन प्रत्यूहः कृत इत्यर्थः । कृष्णभक्तस्य मुक्तत्वेन पुनर्जनना-
भावान्मातृस्तन्यपानाप्रसाक्तिरिति भावः ॥ ९३ ॥

प्यानेन पुरः प्रसन्ने कृष्णे हस्तेन गृहीते सति हस्तं तिरस्कृत्य गतव-
न्तं कृष्णं प्रत्याह—

इस्तमाक्षिप्य यातोऽसि वलात्कृष्ण किमद्भुतम् ।

हृदयाद्यदि निर्यासि पौरुषं गणयामि ते ॥ ९४ ॥

हे कृष्ण, वलात् इस्तमाक्षिप्य तिरस्कृत्य यातोऽसि गतोऽसि । इद-
मद्भुतं किम् आश्चर्यं किम् ? नाश्चर्यमित्यर्थः । हृदयात् निर्यासि निर्ग-
च्छसि यदि तदा ते तव पौरुषं पुंस्त्वं गणयामि संख्याविषयं करोमि ।
मम हृदयं सदा त्वां विहाय न प्रवर्तते । अतोऽन्यत्र गन्तुं न शक्यते
त्वयेति भावः ॥ ९४ ॥

तमसि रविरिवोद्यन्मज्जतामम्बुराशौ

पुत्र इव तृपितानां स्वादुवर्षाव मेघः ।

निधिरिव निधनानां दीर्घतीव्रामपानां

भिषगिव कुशलं नो दातुमायाति शौरिः ॥

तमसि अन्धकारे मज्जतां स्थितानाम् उद्यन् आविर्भवन् रविरिव
मूर्य इव अम्बुराशौ समुद्रे जलाशये मज्जतां पुत्र इव उडुप इव ।
मज्जनस्यादृश्या योजना । तृपितानां विपासूनां स्वादुवर्षा समीचीनवर्षा
मेघे इव, निर्धनानां दरिद्राणां निधिरिव निक्षेप इव, दीर्घः बहुकालव्यापी
तीव्रः कार्येण पीडाकरः आमयः व्याधिः येषां तेषां भिषगिव वैद्य इव नः
अस्माकं कुशलं क्षेमं दातुं शौरिः श्रीकृष्णः आयातु आगच्छतु ॥ ९५ ॥

कोदण्डं मष्टणं सुगन्धि विशिखं चक्राञ्जपाशकुशं
 हैमी वेणुलतां करैश्च दधतं सिन्दूरपुञ्जारुणम् ।
 कंदर्पाधिकसुन्दरं स्मितमुखं गोपाङ्गनावेष्टितं
 गोपालं मदनाधिपं तमभजं त्रैलोक्यरक्षामणिम् ॥

मष्टणं 'रचिमत्' । ऐक्ष्वमित्यर्थः । 'कोदण्डं चापम्, शोभने
 गन्धोऽस्य सुगन्धि । 'गन्धस्येत्—' इत्यादिना गन्धशब्दस्य इदादेशः ।
 पुष्पमित्यर्थः । तदेव विशिखं पाणम्, चक्रं मुदर्शनं च शब्दः सादृश
 पाशश्च अङ्कुशश्च तत्तथोक्तम् । सेनाङ्गत्वादेकवद्भावः । हेमः इमं हैमी ताम् ।
 सुवर्णमयीमित्यर्थः । 'अनुदात्तादेध' इत्यनन्तत्वेन अणन्तरवाभावान्न
 प्रकृतिभावः । 'टिड्ढाणयु—' इत्यादिना ङीप् । वेणुलतेव ।
 सुवर्णमयवेषुं चेत्यर्थः । अंग्रस्यचकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तथा च पद्म-
 गदे अपि समुच्चिनोति । करैर्हस्तैः दधतं गृह्णन्तम् । 'नाभ्यस्ताच्छत्रुः'
 इति न नुम् । सिन्दुरे रक्तवर्णद्रव्यविशेषः तस्य पुत्रवत् समूहवत् अङ्गं
 रक्तवर्णम्, कंदर्पान्मन्मथात् अभिकसुन्दरं अतिशोभ्ययुक्तम् । अनेन
 सकलभूषणमूपितत्वं पाताम्बरत्वं चोक्तम् । स्मितं मुखं यस्य तम्,
 गोपाङ्गनाभिः वेष्टितं तं प्रसिद्धं गोपालम् । 'इदमुपलक्षणम्' । लक्ष्म्या
 आलङ्कितं सुरदानवनागकन्याभिरप्याश्रुतमिति बोध्यम् । त्रिलोका एव
 त्रैलोक्यम् । स्वार्थे ण्यत् । तस्य रक्षा रक्षणं तस्या मणिम् । अतिशयेन
 रक्षकमित्यर्थः । मदनाधिपम् । सुन्दरजनश्रेष्ठमित्यर्थः । तं गोपालकृष्णम्
 अभजम् सेवामकरचम् । 'भज सेवयाम्' इत्यालङ् । उत्तमैकवचनम् ।
 धर्मगोपालकृष्णत्रैलोक्यमोहनमन्त्रस्य ध्यानमेतत् । तदुक्तं सनत्कुमारशं-
 हितायाम्—'दुग्धाब्धिमध्यगमणिद्विपदेदीप्यकानने । मण्डपे यं दिव्य-
 तरोर्मणिपीठे गुरुमतः ॥ आसीनमरविन्दाक्षमरुणं रुचिराकृतिम् । अरु-

पालेपरुष्याभ्यमापीतवधनोज्ज्वलम् ॥ किरीटकुण्डलमणिप्रवेयातदहारि-
णम् । धीवरसकौस्तुभधरं काञ्चीकङ्कणमुद्रितम् ॥ इधुचापं पद्मगते चाद-
दानं कराम्बुजैः । रमया रमणीयाभ्यां स्मरविह्वलगात्रया ॥ आश्लिष्ट-
मिधुचापाभ्यां बाहुनाश्लिष्टयेष्टया । सुरदानवगन्धर्वनामकन्यागणैर्दृतम् ॥
वरवेपाम्बरालेपभूपणैः स्मरविह्वलैः । नानोपायनसंयुक्तैर्नानालेपसगु-
ज्ज्वलैः । एवं ध्यात्वा मन्त्रलक्षं मन्त्रद्वितयमभ्यसेत् ॥ इति ॥ ९६ ॥

दशाक्षरीमन्त्रराजाभ्यां मन्त्रिणो वैकल्पिकार्धरात्रपूजाविषयं कृष्ण-
माह—

सायंकाले वनान्ते कुसुमितसमये सैकते चन्द्रिकायां ।
त्रैलोक्याकर्षणाङ्गं सुरनरगणिकामोहनापाङ्गमूर्तिम् ।
सेव्यं शृङ्गारभावेन वरसभरितैर्गोपकन्यासहस्रै-
र्वन्देऽहं रासकेलीरतिमतिमुभयं वक्ष्यगोपालकृष्णम् ॥

कुसुमान्यस्य घन्तीति कुसुमितः स चासौ समयश्च । वसन्तकाल-
इत्यर्थः । तस्मिन् वनान्ते वनमध्ये सायंकाले राक्षी चन्द्रिकायां सल्लाम्,
संस्कृते पुलिने त्रयाणां लोकानां समाहारत्रिलोकीं सैव त्रैलोक्यम् । स्वायं
ध्यम् । तदाकृष्यते यैराकर्षणानि । करणे ह्युट् । 'सादृशान्यङ्गानि यस्य
तम्, सुराश्च नराश्च तेषां गणिका चारवनिताः तासां मोहनी-मोहसंपा-
दिका अपाङ्गमूर्तिः कटाक्षविशेषः यस्य तम्, नवरसानां नवत्वघंस्याक-
रसानाम् । शृङ्गारादीनामित्यर्थः । यद्वा क्षणे क्षणे नूतनरसानां भरः अ-
तिशयः येषां संजातः तैः गोपकन्यासहस्रैः शृङ्गारभावेः शृङ्गारवेशाभिः
मेन्यं मजनीयम्, रासकेली रससंबन्धी विलासः तस्यां रतमाशक्तम्,
अतिमुभयमतिमुन्दरम्, यद्यपि इष्यमाणः । सर्वजनकामनाविषय इत्यर्थः ।

नीलग्रीवाग्रयपिच्छाकलनसुविलसत्कुन्तलं भानुमन्तं
देवं पीताम्बराढ्यं यज यज दिनशस्त्रं रमायै मुकुन्दम् ॥

देवैरिन्द्रादिभिः षण्णं नमस्कार्यं स्तवनीयं वा, विकसितकुलविन्दानां
देदीप्यमानपद्मरागाणामाभेवाभा यस्य तम्, इन्दीवरे उत्पले इव अक्षि-
णी यस्य तम् । ‘बहुधीहो सकलक्षणोः’ इति पक् । गोपीनां गवां च
वृन्दैः समूहैः वीतमावृतम्, जिता रिपुनिवहाः शत्रुसमूहा येन तम्,
कुन्दानि च मन्दाराणि च तानौव हासो यस्य तम्, नीलग्रीवाणां
मयूराणाम् आभ्यपिच्छस्य श्रेष्ठकलापस्य आकलनं प्रधानं तेन सुवि-
लसन्तः अतिशयेन प्रकाशमानाः कुम्भसाधिकुरा यस्य तम्, ‘भानु-
मन्तं नूपुरादिसकलभूषणैरुज्ज्वलाङ्गम्, पीताम्बरेणाढ्यम्, देवं प्रका-
शमानं धनिकं वा । पीताम्बरावेष्टितमित्यर्थः । मुकुन्दं श्रीकृष्णं
दिने दिने दिनशः । ‘संहयैकवचनाच्च वीप्सायाम्’ इति सप्त-
म्यैकवचनान्तदिनशब्दाद्गीप्सायां शस्त्रं । प्रतिदिनमित्यर्थः । मध्याह्ने
मध्याह्नकाले रमायै संपर्यै यज यज पूजय । संभ्रमेण द्विशक्तिः ।
हे साधकेति शेषः । तदुक्तं क्रमदीपिकायाम्—‘मध्यदिने च प्रविधान-
विशिष्टरूपं षण्णं सुरविंशतिखेचरमुख्यवृन्दैः । गोगोपगोपवानितानिकरैः
परीतं सान्द्राम्बुदच्छविमुजातमनोहराङ्गम् ॥ मायूरपिच्छपरिविलसत्तल-
रम्यधम्मिल्लमुल्लसितशीलितमम्बुजाक्षम् । पूर्णेन्दुबिम्बवदनं मणिकुण्डल-
धीगण्डं सुनासमतिमुन्दरमन्दहासम् ॥ पीताम्बरं रुचिरनूपुरहारकायि-
केयूरकोर्मिकटकादिभिरुज्ज्वलाङ्गम् । दिव्यानुलेपितापिशङ्कितमंसराज-
दम्लानाचित्रवनमालमनश्चदीप्तम् ॥ वेणुं कणन्तमथ वामकरे दधानं
सज्यतरे पशुपयष्टिमुदारवेणुम् । दक्षे मणिप्रवरमीप्सितदानदधं ध्यात्वा
समर्पयतु नन्दजमिन्दिराप्यै ॥ १९ ॥

दशाधरीमन्त्रराजाभ्यां मन्त्रिणः सायंकालपूजाविषयं कृष्णमाह—

चक्रान्तध्वस्तवैरिव्रजपजितमपास्तावनीभारमाधै-

रावीत्रं नारदाद्यैर्मुनिभिरभिनुतं तत्त्वनिर्णीतिहेतोः ।

मन्त्री तं निर्मलाङ्गं निरुपमरुचिरं चिन्तयेन्नीलभासं

सायं विश्वोदयस्थित्यपहरणपदं मुक्तिदं वासुदेवम् ॥

मन्त्री गोपालमन्त्रजपशीलः सायं सायंकाले चक्रान्तेन सुदर्शना-
मेण ध्वस्ताः छिन्नाः वैरिव्रजाः सन्नुसमूहाः येन तम् । ‘व्रजा गोष्ठाध्व-
निवहाः’ इत्यमरः । अत एव अजित जेतुमशक्यम्, अपास्तः उत्सा-
रितः अवनीभारः भूभारो येन तम्, आधैः ब्रह्मादिभिः भारीतमावृ-
तम्, नारदाद्यैर्मुनिभिः तत्त्वनिर्णीतिहेतोः तत्त्वनिर्णयार्थम् । केचि-
न्जीवब्रह्मणोर्भेदः पारमार्थिक ईत केचिदौपाधिक इति वदन्ति किं वा
तत्त्वमिति तत्त्वनिर्णयार्थमित्यर्थः । अभिनुतं स्तूयमानम्, निर्मलानि
परिशुद्धान्यङ्गानि यस्य तम्, निरुपमरुचिरं युवानम्, नीलभासं नील-
वर्णम्, विश्वस्य जगतः उदयस्थित्यपहरणपदम् उत्पत्तिस्थितिलयकारणम् ।
पदधान्देनाभिन्ननिमित्तोपादानकारणमिति सूच्यते । मुक्तिं ददातीति
मुक्तिदः तम् । ‘आतोनुपसर्गं कः’ इति कः । वसुदेवस्यापत्यं पुमान्वा-
सुदेवः तम् । श्रीकृष्णमित्यर्थः । चिन्तयेत् पूजयित्वा ध्यायेदित्यर्थः ।
तदुक्तं कमदीपिकायाम्— ‘तृतीयकालपूजायामस्ति कालविकल्पिका ।
सायाहे निशि वेत्यत्र यदन्त्येके विपाधितः ॥ दशाक्षरेण चेद्रात्री साया-
हेऽष्टादशार्णतः । उभयोर्मध्येनैव कुर्यादित्यपरे जगुः ॥ सायाहे
दारवत्यां तु विचित्रोद्यानस्रोमिरे । हंससारसंघंकीर्णैः कमलाकरसा-
लिभिः ॥ सरोभिरमलाम्भोभिः परीते भवनोत्तमे । उद्यत्प्रद्योतनोद्भूतस-

श्रुतौ मणिमण्डपे ॥ मृदास्तरे समासीनं हेमाम्भोजासने हरिम् । नार-
दाद्यैः परिवृतमात्मतत्त्वविनिर्णये ॥ तेभ्यो मुनिभ्यः सद्धाम दिशन्तं
परमाक्षरम् । इन्दोवरनिभं सौम्यं पद्मपत्रायतेक्षणम् । चारुप्रसन्नवदनं
स्फुरन्मकरकुण्डलम् । श्रीवत्सवधःसंभ्राजत्कौस्तुभं वनमालिनम् ॥
काश्मीरकपिशोरस्कं पीतकौशेयवाससम् । हारकेयूरमकररशनाङ्ग्यैः प-
रिभूतम् ॥ हतविश्वंभरामूरिभारं मुदितमानसम् । शङ्खचक्रगदापद्मरा-
जद्वज्रवतुल्यम् ॥ एवं ध्यात्वावेयेन्मन्त्रौ, स्वाद्वैः प्रथमावृत्तिः ॥
इत्यादि ॥ १०० ॥

त्रैलोक्यसंमोहनमन्त्रद्वयस्य ध्यानविशेषमाह—

कोट्ण्डमैक्षवमखण्डमिषुं च पौष्पं

चक्राब्जपाशसृणिकाञ्चनवंशनालम् ।

विभ्राणमष्टविधबाहुभिरर्कवर्णं

ध्यायेद्धरिं मदनगोपविलासवेषम् ॥ १०१ ॥

शुभ्रसंनन्धि, ऐक्षवम्, अखण्डं इदं कोट्ण्डं चापम्, पुष्पसंनन्धि-
नमिषुं शार्ङ्गं, च, चक्रं, सुदर्शनम् अब्जः शङ्खः पाशो रजुः सृणिरङ्गुलः
काञ्चनवंशनालं स्वर्णवेणुं, च । 'सर्वो द्रुन्द्रो विभापैकवद्भपति' इत्येक-
वद्भावः । अष्टविधबाहुभिः । अष्टाभिर्बाहुभिरित्यर्थः । विभ्राणं दधतम् ।
मिताद्विविधाभेदे आत्मनेपदम् । अर्कवर्णं सूर्यवर्णम्, मदनगोपस्य
विलासविशेषो यस्य तम्, हरिं ध्यायेत् । द्वाभ्यां बाहुभ्यां वेणुः
द्वाभ्यां धनुर्बाणौ द्वाभ्यां शङ्खचक्रे द्वाभ्यां, सृणिकाशौ इत्ययानामुपयोग
इति ध्येयम् ॥ १०१ ॥

या प्रीतिर्विदुरार्षिते मुररिपो कुन्त्यर्षिते यादृशी
 या गोवर्धनमूर्ध्नि या च पृथुके स्तन्ये यशोदार्षिते ।
 भारद्वाजसमर्षिते शबरिकादत्तेऽप्यरे योषितां
 या प्रीतिर्मुनिपतिभक्तिरचितेऽप्यत्रापि तां तां कुह ॥
 इति श्रीलीलाशुकविरचिते श्रीकृष्णकर्णामृते
 तृतीय आश्वासः ।

हे मुररिपो हे कृष्ण, विदुरार्षिते । दौत्यार्थमागतवेलायां विदुरार्षित इत्यर्थः । भमे या प्रीतिः संतोषः, कुन्त्या पाण्डुपत्न्या अर्षिते समर्षिते यादृशी प्रीतिः, गोवर्धनमूर्ध्नि । गोपालार्षितामे इति शेषः । या प्रीतिः, पृथुके कुन्त्यार्षितविषिते या प्रीतिः संतोषः, यशोदयार्षिते दत्ते स्तन्ये या प्रीतिः, भारद्वाजसमर्षिते रामवनवासवेलायां प्रयागे भारद्वाजदीयमानफलादावित्यर्थः । या प्रीतिः, शबरिकादत्ते मतङ्गाधमे शबरिकया दत्ते कन्दमूलफलादावित्यर्थः । या प्रीतिः, मुनिपतिभिः भक्त्या रचिते या प्रीतिः । कृन्दावने यद्यपि भीमिरानीयमानाये इत्यर्थः । अत्र मत्प्रणीत-कर्णामृतग्रन्थेऽपि तां ताम् । संभ्रमेण द्विर्भावः । कुह ॥ १०२ ॥

इति श्रीपद्मावयप्रमाणपारावारपारीणपशुपतिरुमल-
 भद्रपाष्यायपुत्रेण कोदण्डमाम्बामर्भशुक्तिमुखा-
 मणिना पापयद्मसूरिणा विरचितायां
 श्रीकृष्णकर्णामृतव्याख्यायां
 स्वर्णचक्रसमाख्यायां
 तृतीय आश्वासः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ श्लोकानुक्रमणिका ॥

अ	पृष्ठम्	अधीरमालोकित	पृष्ठम्
अलण्डनिर्वाणरस	५९	अनन्वसाधारण	१८२
अलिलमुवनैक	५५	अनुगतममरीणा०	१६३
अग्रे दीर्घतरो	९२	अनुग्रहद्विगुण	६६
अग्रे समप्रयति	३८	अनुचुम्बतामपि	१५७
अङ्कुरितस्नेरदशा	१५९	अन्तर्गद्दे	९९
अङ्गनामङ्गनामन्तरे	८८	अपहसितमुधा	१५९
अङ्गुल्यमैरक्षण	७१	अपाङ्गरेखाभि०	८
अङ्घ्रितपिञ्जलाचूडं	११३	अपि जनुपि पराङ्गि०	७३
अतङ्घ्रितत्रिजगदपि	१३७	अभिनवनवनीत	६८
भक्तिभूमिमभूमिमेव	१५५	अमुना किल	७७
अत्यन्तबालम०	७९	अमून्यधन्यानि	२६
अघरविम्बविडाम्बित	७६	अयं धीराम्बोधे०	१८८
अघरे विनिषेथ्य	७६	अयि परिचिनु	७४
अधीरविम्बाधर	२३	अयि मुरलि मुकुन्द	७४

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
अरण्यानीमार्द्रं	९६	आपाटलाघर	१७१
अरुणाधरामृत	१४४	आपादमाचूडमति	१६२
अर्धानुलापान्नज	१७६	आभ्यां त्रिलोचनाभ्यां	२७
अलसदिलसम्भुध	१६६	आमुक्तमानुष	१३८
अवताराः सन्त्वग्ये	११७	आमुग्धमर्चनयन	१४
अभ्याजमञ्जुल	११	आमूलगलवित	१६१
अभ्रान्तस्मितमरुण	२८	आयामेन दशोर्विद्याल	१६८
अस्ति स्वस्तवणि	२	आरूढवेणु	१५२
अस्ति स्वस्त्ययनं	१३५	आर्द्रावलांकित	४२
असोकास्मित	१९	आलोललोचन	२४
अहिमकरकर	३२	ई	
अंशालम्बितशाम	१२७	ईशानदेवचरण	६४
आ		उ	
आकुञ्चितं जानु	१८६	उत्तुङ्गस्तनमण्डलोपरि	१०५
आकुष्ठे वसनाक्षले	१३९	उदारमृदुलास्मित	१४१
आचिन्त्यानमह०	५३	उपासतामात्मविदः	१००
आज्ञाघ्नपाणिकमल	९५	उभ्यां कौटुषि	१३०
आताम्रायतलोचन	१५०	उल्लसलं वा	१०७
आनन्देन यशोदया	९८	ए	
आनघामसित	३४	एणीशावविलोचन	१८०
आन्दोलिताग्र	४३	एते लक्ष्मण	१०८

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
एषु प्रवाहेषु	१५३	कालिन्दीपुलिने	१८०
ओ		कालिन्दीपुलिनोदरेषु	१०३
ओष्ठं जिघ्रामिश्ररिति	१०७	कालिन्दीबहुलप्रवाह	१३३
ओष्ठं मुखं हरे	१०९	किमिदमधरवर्षाथी	४४
क		किमिह शृणुमः	२७
कदा नु कस्यां	४०	किशोरवेणेन	११८
कदा वा कालिन्दी	१७	किंकिणिफिणि	११२
कन्दर्पकण्डूल	१४६	किञ्चिःकुञ्चित	१०४
कन्दर्पप्रतिमल	१३७	कुसुमधरधरसमर	३४
करकमलदलदलित	३३	कृष्णेनाभ्य गतेन	१०५
कमनीयकेशोर	६	कृष्णे ह्रुत्वा विचय	७३
करारविन्देन	१०१	केकिकेकादत	८८
करिणामलक्ष्यगति	१३६	केयं कान्तिः केशव	५७
करी शरदुदञ्चित	५२	कोदण्ड मसुणं	१९०
कर्णलम्बितकदम्ब	८६	कोदण्डमैश्वर	१९६
कक्षकणितककुर्ण	१४	कैलासे नवनीतति	१०३
कलशनवनीतचोर	११५	कापि वाणाभिराराविणा	८९
कस्तूरीतिलकं	१३२	ख	
कस्तवं बाल बलानुजः	११५	खेलतां मनासि	१७९
कामं सन्तु सहस्रशः	५९	ग	
वारुणकर्तुरकटाक्ष	१७	गलद्गीला लोला	६०

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
गायन्ति क्षणदावसानसमये	१२६	ज	
गुरु मृदुपदे	१७३	जगत्त्रयैकान्त	१४८
गोधूलिधूसरितकोमल-		जगदादरणीयजारभायं	७८
कुन्तलाम्रं	८३	जननान्तरेऽपि	१५६
गोधूलिधूसरितकोमल-		जय जय जय देव	६३
गोपवेपं	९३	जयति गुह्यिस्त्रीन्द्र	१६५
गोपालाजिरकर्दमे	११६	जाग्रहि जाग्रहि	१७१
गोपीनामभिमत	१७९	जानुम्यामभिभावन्तं	१८७
घ		जिहानं जिहानं नु	१७३
घोषप्रघोषशमनाय	८१	जीयादसौ शिखि०	१६८
घोषयोषिद०	१४२	त	
घ		तत्केशोरं तच्च	३५
घक्रान्तभ्रस्त	१९५	तत्त्वन्मुखं	५८
घरणयोररुणं	१७२	तदिदमुपनतं	४५
चातुर्यैकनिधान	३	तदेतदाताम्र	५२
चापस्यसीम	४६	तमसि रविरिवोद्यन्म०	१८९
चारुचन्द्रावली	९०	तमुन्मृषितयौवनं	५४
चारुचामीकराभास	९१	तरुणारुणकरुणा	१३
चिकुरं बहुलं	३९	तुभ्यं निर्भयहर्ष	६३
चित्रं तदेतच्च	५५	तृष्णातुरे चेतसि	१४०
चिन्तामणिर्जयति	१	तेजसेऽस्तु नमो	४७

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
ते ते भावाः	१३९	निधिं लावण्यानां	९४
त्रिभुवनसरसाम्यां	५०	निबद्धमुग्धाञ्जलि	२०
त्वय्यौशवं	२१	निर्वाणनं हन्त	१७८
त्वयि प्रसन्ने	१२६	निर्गर्गसरसाधरं	१५४
द		नृत्यन्तमत्यन्तविलोकनीयं	१०७
दक्षिणधननिनादे	१८३	प	
दिष्टया पुन्दावन०	१६४	परमिममुपदेश०	८४
दूराद्विलोकयति	४९	परामृग्य दूरे	३०
देवकीतनयपूजनपूतः	८५	परिपालय नः	३९
देवस्या जठराकरे	१२४	पर्याकुलेन	१४६
देवः पायात्प्रयसि	६९	पर्याचितामृतरसानि	२१
ध		पल्लवाक्ष्णपाणि	७
धन्यानां	६५	पाणौ वेणुः	१५१
धेनुपालदयिता	४८	पादौ पादविनिर्जित	३६
न		पारिजातं समुद्धृत्य	९२
नखनिर्गमितकण्डू०	९५	पिच्छावतंस	२०
नमस्तस्मै यशोदाया	११७	पीठे पीठनिपण्ण	१२४
नयनाभ्युजं भजत	१७७	पुनः प्रसन्नेन	२२
नाद्यापि पश्यति	५६	पुष्पानमेतत्	५१
निखिलभुवनलक्ष्मी	९	प्रकृतिरवद्व	१५८
निखिलनिगममौलि	१४०	प्रणयपरिणताभ्यां	१०

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
प्रह्लादभागधेयं	११४	म	
प्रातः स्मरामि	१८४	मणिनूपुरवाचालं	१२
प्रेमदं च मे	६१	मदमयमदमय	१२१
फ		मदशिलाण्डि	७
कुलहलकवतंस	१८४	मधुरधरस्मित	५
कुलेन्दीवरकान्त	१८२	मधुरमधरविम्बे	४०
व		मधुरमन्दशुचि	१६५
बहोत्तंसविलासि	४	मधुरिमभरिते	१४९
बह्वै नाम विभूषणं	३७	मधुरैकरसं	१४५
बहुलचिकुरभारं	२९	मधुरं मधुरं	५५
बहुलजलदच्छाया	२९	मध्येगोकुलमण्डलं	११८
बालं नीलाम्बुदामं	१९२	मनसि मम संनिधत्तां	१७६
बालाय नीलवपुषे	१११	मन्दं मन्दं मधुर	७१
बालिकातालिका	९१	मन्दारमूले	१८७
बालोऽपि शैलेन्द्ररणाम	११०	मम चेतसि स्फुरतु	१२
बालोऽयमालोल	४३	मयि प्रयाणाभिमुखे	१५५
वृन्दावनदुमलतेषु	८०	मयि प्रसादं	१९
म		मल्लैः शैलेन्द्रकल्पः	१२८
भक्तिस्त्वयि	६२	मातः किं यदुनाथ	१०२
भावेन मुग्धचपलेन	२२	मातर्नातः परमनुचितं	७०
भासता भवभयैक	८५	माधुर्यवारिधि	११

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
माधुर्यादपि मधुरं	४१	यद्वेणुध्रणि	१२३
माधुर्येण द्विगुणशिशिरं	४६	यस्मिन्मृत्यति	१४३
माधुर्येण विजृम्भन्तां	६१	यानि त्वच्चरितामृतानि	६२
मा यात पन्थाः	८७	या प्रीतिर्विदुरार्षिते	१९७
मार मारम	१८६	यां हृष्टा यमुना	६९
मारः स्वयं तु	४२	यावत्त मे नरदशा	२४
मालावर्धमनोऽश	१७२	यावत्त मे नितिल	२३
मुकुलायमान	६	यासां गोपात्रनाना	१२६
मुक्षारविन्दे	१५०	र	
मुग्धं क्षिग्धं	९७	रत्नस्थले जानुचरः	९९
मुनिभेणीबन्धुं	१५६	रक्षन्तु त्वामसित	१८३
मुरतिनिनदलोलं	११९	रक्षन्तु नः	१७६
मुरारिणा	१२२	रागाब्धगोपी	१७५
मुगुमदपङ्क	१६०	राधाकेलिकटाक्ष	१६६
मुनुक्कणन्नूपुर	४८	राधा युनात्	८२
मौलिमालालस०	९०	राधाराधितविभ्रम	१३६
मोक्षो मायूरवर्ध	१२२	रामो नाम बभूव	१०९
य		ल	
सुहृदीजिमदे	१२५	लमं मुहुर्मनसि	३२
सुहृदीवदनेन्दु	१८१	लसद्दहापिडं	१७४
यद्रोमरुध्रपरिपूर्ति	८३	लक्ष्मीकलसं	१२१

